

Universiteit Gent
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Vakgroep Geschiedenis
Masterscriptie
Promotor: Prof. Dr. Peter Van Nuffelen
Tweede en Derde Lezer: Prof. Dr. Koen Verboven en Kristof Vermote

Vae Victis

De Romeinse stereotypes over de Kelten In een nieuw perspectief

Sam Bruynooghe
00905149
Master Geschiedenis
Academiejaar 2012-2013

*“I think there is nothing barbarous and savage,
except that each man calls barbarism
whatever is not his own practice”*

Michel de Montaigne.

Inhoudsopgave

Dankwoord	9
Inleiding	11
Sociale psychologie, stereotypes en Romeinen	14
I. Het Stereotiepe Stereotype en de “Terror Gallicus”	19
Het Stereotiepe Stereotype	19
De “Terror Gallicus” herbekeken: Livius’ <i>Ab Urbe Condita</i> en de val van Rome.....	23
II. De Barbaren Beschreven	29
Polybius	32
Poseidonios van Apamea	41
Cicero.....	46
Caesar	52
Diodoros Siculus	58
Conclusie: Kelten en Barbaren	64
III. Kelten in de Kunst.....	68
Sculptuur	70
Muntslag.....	89
Triomfale Kunst	97
Conclusie	108
IV. Keltische Contacten.....	109
Handel	110
Slavernij	118
Oorlog.....	129
Vrede: Provincia	141
Conclusie: de sociaal-psychologische betekenis van de contacten	155
Algemene Conclusie	167
Bibliografie	169
Lijst van gebruikte primaire bronnen.....	183
Verantwoording van de illustraties	184

Dankwoord

Dit werk heeft mij veel bijgeleerd en was voor mij een mooie afsluiter van mijn opleiding Geschiedenis. Zowat alle opleidingsonderdelen die ik in de afgelopen vier jaar (wel en niet) heb gezien kwamen aan bod: filosofie, discoursanalyse, retoriek, kunstwetenschap, archeologie, numismatiek, demografie, prosopografie, militaire, sociale, juridische en economische geschiedenis. Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar mijn promotor, professor Van Nuffelen, om zijn ijverige begeleiding ondanks zijn buitenlandse sabbatical. Verder zou ik ook professoren Roets en Van Hiel willen danken om mij te introduceren in de wondere wereld van de sociale psychologie en mij verder op weg te helpen op zoek naar stereotypes vroeger en nu. Ook het bibliotheekpersoneel van de vakgroepbibliotheken Oude Geschiedenis dank ik voor hun geduld en hulp, en het voltallig academisch korps van de vakgroepen Oude Geschiedenis en Klassieke Talen voor het voeden van mijn interesse in de Klassieke Oudheid. Verder dank ik mijn vader Fernand Bruynooghe om dit werk na te lezen. Alle overgebleven taalkundige of inhoudelijke verstrooidheden zijn volledig de mijne. Tot slot dank ik Vrouwe Fortuna en Isidorus van Sevilla, de patroonheilige van moderne informatica, die het maken van dit werk tot het einde toe spannend maakten.

Inleiding

“Telle est la force des clichés.” – Christian Goudineau¹.

Wie de titel van dit werk ziet, denkt misschien instinctief: *“Nog een werk over identiteitsvorming in de oudheid, alsof we daar nog niet genoeg van hebben”*. De lezer mag echter gerust zijn. Dit werk is geen voorgekauwde herhaling van een correcte historische reconstructie van de Keltische samenleving *“wie es gewesen ist”*, noch een illustratie van hoe etnische groepen binnen het Romeinse rijk aan identiteitsvorming doen, noch het zoveelste discours over romanisering. Het eerste werd doorheen de jaren immers zeer uitgebreid ontwikkeld door historici en archeologen als Barry Cunliffe, Jan de Vries en Thomas Powell, terwijl identiteitsvorming en romanisering vooral de laatste jaren reeds zeer diepgaand door Jane Webster, Adrian Wallace-Hadrill, Greg Woolf en collega's werden geanalyseerd. Het doel van dit werk is daarentegen juist een mentaliteitsgeschiedenis die illustreert hoe niet de Kelten zelf, maar de *Romeinen* aan identiteitsvorming deden met betrekking tot de Kelten. Ook hier hebben meerdere historici zich reeds over gebogen, maar het is opvallend dat allen een zeer beperkt perspectief hanteerden.

De Romeinse beeld- en stereotypevorming over de Kelten is een complexe zaak, die is samengesteld uit zeer diverse onderdelen. Een aantal vragen moeten beantwoord worden. Ten eerste moeten we ons de vraag stellen of de hedendaagse etnografische kennis over de Kelten ook op de Romeinen van toepassing is. De Kelten mogen dan een Indo-Europees volk zijn dat dezelfde taal en basiscultuur deelde², maar we moeten er rekening mee houden dat sinds hun migratie uit de Donaustreek en hun verspreiding over Frankrijk, Groot-Brittannië, Spanje, Griekenland en Galatië toch het één en ander veranderd moet zijn in de levenswijze van deze groepen. Wisten de Romeinen dat Galliërs, Galaten, Keltiberiërs en andere groepen tot één en hetzelfde volk behoorden? Waren ze er zich van bewust dat dit volk intern zo gevarieerd was? Ten tweede kan ook het Romeinse volk niet gezien worden als één homogene massa: de vraag is of er sprake kan zijn van een collectief paradigma. De politieke elite kreeg haar informatie over de Kelten via allerlei kanalen, maar deze waren voor de niet-politieke of elitaire klasse vaak niet beschikbaar. In deze verhandeling proberen we ondanks de dominantie van de visie van de elite in de bronnen ook te achterhalen wat het beeld van de rest van de Romeinse bevolking was. Ten derde dringt een kritische analyse van de mogelijke bronnen zich op. Welke mogelijke kanalen voor interactie en informatie tussen beide groepen zijn er ter onzer beschikking voor een zo ongrijpbare materie als mentaliteit en beeldvorming? Literaire bronnen vormen een eerste antwoord op die vraag. *“Canonieke”* auteurs zijn Polybius, Poseidonios, Cicero, Caesar en Diodorus Siculus. Literatuur is echter maar één heel beperkte (elitaire) bron voor beeldvorming. Ook de informatieve waarde van artistieke bronnen (sculptuur, muntslag etc.) moet worden geanalyseerd. Hoe werden de Kelten fysiek voorgesteld en in welke mate waren deze beelden publiek toegankelijk? Waren deze beelden bron of product van de mentale voorstelling van de Kelten?

Waar het werk van andere auteurs hiermee vaak stopt, begeven wij ons verder op schemerige weg van het verleden. Het is immers onaanvaardbaar om algemene uitspraken te doen over *“het”* Romeinse stereotype over de Kelten, enkel en alleen op basis van compleet niet-representatieve bronnen als strikt elitaire literatuur en propagandistische beelden die in de context van concreten gebeurtenissen zijn opgericht. Dit zijn inderdaad de enige rechtstreekse getuigenissen die we uit de oudheid zelf hebben, maar zij zeggen ons niet veel over de visie van de overgrote meerderheid van niet-elitaire Romeinen. Binnen elke maatschappij is de verspreiding van stereotypes beperkt tot de

¹ Goudineau 1998, p. 52.

² De Vries 1963, p. 13

verschillende sociale categorieën, en ontstaan er dus clusters van verschillende stereotypes over hetzelfde volk binnen aparte sociale klassen¹. Is het werkelijk onmogelijk om door te dringen tot de leef- en denkwereld van Romeinse gewone man²? Inderdaad, de meesten waren ongeletterd en al zouden ze het wel zijn, dan nog zouden ze geen tijd hebben om zich met literatuur en studie bezig te houden. Literaire bronnen vallen dus af als bron. Dat wil echter nog niet zeggen dat historici niet kunnen proberen door te dringen in de geest van de gewone Romein. Beroemde historici als Clifford Geertz en anderen binnen de New Cultural History en de mentaliteitsgeschiedenis bewezen de waarde van empathische benaderingen (zolang ze uiteraard rekening houden met de historische contexten), niet noodzakelijk als feiten maar in elk geval als plausibele hypothesen. Critici verwerpen deze methode als speculatief en het is inderdaad zo dat men het niveau van hypothese niet kan overstijgen, maar een hypothese is beter dan helemaal niets. Wat is historiografie immers anders dan het onophoudelijk revalueren van de hypothesen van academici in een spiraal van these, antithese en synthese? Als historici alleen maar vaststaande feiten mochten najagen, zou ons métier al decennia geleden uitgestorven zijn en al sinds Weber moet worden aanvaard dat geschiedenis geen harde maar een interpretatieve wetenschap is.

Wat dus ontbreekt in de moderne benaderingen van het probleem maar onontbeerlijk is voor een correcte reconstructie van het Romeinse (niet-elitaire) beeld over de Kelten, is een benadering van de voor ons verloren manieren van informatiewinning: de rechtstreekse contacten tussen Romeinen en Kelten. Dit proberen is een enorm complexe zaak, want vraagt in principe dat we ons bij elk aspect van de Romeinse samenleving de vraag stellen of ze een bron van interactie kon zijn. Dit brengt een methodologische beperking met zich mee. Omdat men in verhandelingen als deze nu eenmaal niet onbeperkt kan blijven schrijven hebben we ons beperkt tot een aantal contacten die wij als elementair beschouwen voor de beeldvorming, elk met hun eigen mogelijkheden en beperkingen. Waarschijnlijk spelen daarnaast nog aspecten mee die hier minder uitgebreid of niet behandeld worden of over het hoofd gezien werden, maar wij gaan ervan uit dat zij minder betekenisvol of doorslaggevend waren. Onze nadruk ligt op handel, slavernij, oorlogsvoering en provinciale contacten, maar dan nog is het scala aan onderzoeken niet te onderschatten: elke vraag brengt een aantal nieuwe vragen met zich mee. Gelukkig zijn deze onderwerpen als algemene aspecten van de Romeinse maatschappij goed gedocumenteerd door modern historisch onderzoek: onze inbreng was dus deze kennis in te zetten in onze specifieke casus. Elk hoofdstuk wordt dan ook voorafgegaan door een citaat dat illustratief is voor ons onderzoek, hetzij bevestigend, hetzij als voorbeeld van de beperkingen van eerdere studies. Ook beperkt deze studie zich tot de republikeinse periode, meer bepaald tot de periode tussen de iconische Keltische verovering van Rome in ca. 390 v.C. en de verovering van Gallië door Caesar in 52 v.C. (vandaar ook de titel van dit werk, *Vae victis*. Deze uitspraak van Brennus leek ons een mooie situatieschets van twee belangrijke aspecten van de beeldvorming die de hele periode overkoepelen: na eens de Romeinen te hebben overwonnen werden de Kelten uiteindelijk toch deel van het Imperium). Over bronnen en contacten vóór deze periode is niets bekend, en na de volledige verovering van Gallië door Julius Caesar veranderde de relatie tussen Kelten en Romeinen zo fundamenteel dat een afzonderlijke benadering vereist is. Het spreekt voor zich dat het beeld enorm moet zijn aangepast door de veelzijdige intensivering van de contacten, de romanisering van de Keltische (elitaire) maatschappij en syncretisme op alle gebieden van de samenleving. Juridisch gezien waren de Kelten toen immers geen buitenstaanders meer, maar inwoners van het Romeinse Rijk. We kunnen hier dan ook niet echt meer spreken van “Kelten” in de authentieke zin van het woord (als dat ooit mogelijk is). Hoewel ook de keizertijd zeer interessante perspectieven biedt voor verdere studie, moeten we deze pistes met spijt in het hart overlaten aan toekomstig onderzoek. Deze temporele beperking verklaart ook de geografische afbakening:

¹ Crandall en Stangor 2005, p. 301. Dit is de sociale impacttheorie (cf. infra).

² Bradley (1994, p. 46) denkt dat kennis over de Kelten onmogelijk kon circuleren op het volkse niveau. Wij contesteren dit. Bovendien is het ons niet te doen om kennis, maar om beeldvorming.

Brittannia komt niet aan bod¹. De belangrijkste regio voor ons onderzoek is Noord-Italië en de Po-vlakte (Gallia Cisalpina) en het zuidoosten van Frankrijk (Gallia Transalpina). Ook het Iberisch schiereiland en Klein-Azië (Galatië) komen aan bod, maar omdat hierover simpelweg niet genoeg bronnen of informatie over contacten zijn overgeleverd, blijft hun behandeling perifeer. Pas op het einde speelt ook de rest van Frankrijk en onze streken (Gallia Comata) een rol.

Wanneer we een min of meer helder zicht hebben op al deze mogelijkheden tot beeldvorming, rest ons nog om al deze mogelijkheden in verhouding tot elkaar te plaatsen. Hoeveel impact heeft elke vorm van informatie en interactie op het vormen van een stereotype? Om deze vraag te beantwoorden is multi-disciplinair onderzoek noodzakelijk. De grootste (en in mijn ogen onontbeerlijke) vernieuwing van dit werk is daarom de kruisbestuiving tussen historisch onderzoek en sociale psychologie. Bij mijn weten zijn de verwezenlijkingen van de sociale psychologie nog nooit ingezet op de Romeinse beeldvorming over de Kelten. Dit is zeer jammer, want stereotypevorming is een van de centrale studieobjecten van deze discipline, wiens theorieën de bovenstaande sociaal-historische hypothesen meer kracht kunnen verlenen en hen wapenen tegen kritieken. Daarom begint dit werk met een sociaal-psychologische inleiding over de aard van stereotypes in het algemeen, en wordt veel aandacht besteed aan sociaal-psychologische contacttheorieën. Ook in zake literatuur en kunst kunnen bepaalde aspecten verklaard worden als symptomen of effecten van psychologische fenomenen. Men hoort al eens de uitspraak dat men achterom moet kijken om de wereld om zich heen te begrijpen, maar soms is het buitengewoon nuttig om om je heen te kijken om wat achter ons ligt te begrijpen. Elk onderzoek naar mentaliteitsgeschiedenis is in mijn ogen onvolledig zonder een basaal inzicht in de sociale psychologie. Hoe moet men immers proberen om een maatschappij te reconstrueren als men geen benul heeft van de cognitieve en sociale geestelijke processen van haar actoren? Het is mijn overtuiging dat historici niet aan een correcte reconstructie van het verleden kunnen doen zonder een basisinzicht in de verwezenlijkingen van de antropologie, sociologie en sociale psychologie; dit is dan ook de grootste verdienste en relevantie van dit werk, dat in mijn ogen een noodzakelijke aanvulling of opfrissing vormt op oudere, ietwat verroeste visies.

Fig. 1: De Kelten in Europa.

¹ Brittannia werd in 43 n.C. geannexeerd door Claudius. Sowieso werden de Britten door de Romeinen niet gezien als Kelten.

Sociale psychologie, stereotypes en Romeinen

“The human mind must think with the aid of categories.” – Gordon Allport¹

Omdat historici over het algemeen niet erg vertrouwd zijn met actieve kennis van sociaal psychologische concepten, lijkt het ons geen slecht idee om een aantal basisnoties te verduidelijken voor we naar het specifieke Keltische stereotype kijken. Eerst en vooral moeten we ons afvragen wat een stereotype precies is, en hoe ze worden ingevuld. Daarnaast moeten we kijken naar de positie van het oude Rome hierin, en moet de vraag beantwoord worden in welke mate Rome en haar inwoners vatbaar waren voor stereotypes.

Stereotypes en relaties tussen in- en uitgroepen worden vooral vanaf de jaren 1930 bestudeerd door sociaal-psychologen en kenden een *boom* na de Tweede Wereldoorlog, die op rampzalige wijze aantoonde waartoe stereotypes mensen kunnen drijven. De nadruk van deze studies lag sindsdien voornamelijk op raciale ongelijkheid in de USA, die in de jaren 1950 nog erg problematisch was en vanaf de jaren 1960 steeds meer werd vervangen door een integratiebeleid, gesteund door sociaal-psychologische experimenten en adviezen. Grote namen in de studie naar stereotypes en groepsrelaties zijn Daniel Katz, Muzafer Sherif, Marilyn Brewer en vooral Gordon Allport: hun studies vormen de basis voor talloze elaboraties die hun theorieën bevestigden, versterkten en nuanceerden². Omdat sociale psychologie vaak overeenkomt met gezond verstand, is ze bij mijn weten nog niet bewust ingezet in het historisch onderzoek naar identiteitsvorming. Dit is jammer, want de theorieën van de sociale psychologie kunnen die van sociale historici zeker meer legitimiteit verlenen. Natuurlijk moet men alert zijn wanneer men bevindingen uit sociaal-psychologische experimenten extrapoleert naar historische contexten; de term “sociale psychologie” geeft aan dat deze ingebed zit in een concrete maatschappij, met concrete condities. Er moet steeds gecontroleerd worden of allegorie met een andere tijdperiode wel wordt ondersteund door de juiste sociale en historische omstandigheden. Dat is dan ook het doel van dit werk: eerst gaan we na wat de precieze omstandigheden van de literaire en reële contacten tussen Kelten en Romeinen waren, om op basis daarvan te kijken of moderne sociaal-psychologische theorieën erop van toepassing zijn. De natuur van stereotypes laat in elk geval vermoeden dat dit tot op zekere hoogte het geval zal zijn.

De onvermijdelijkheid van stereotypes

Stereotypes zijn immer een universeel onderdeel van de menselijke natuur en vormen een centraal en onvermijdelijk onderdeel van cognitieve kennisverwerving. Om de wereld met al haar complexiteit sneller en gemakkelijker te begrijpen, maakt de mens immers mentale categorieën aan. Hierin plaatst hij alles waar hij in zijn leven mee geconfronteerd wordt³. Ook zelfidentificatie gebeurt aan de hand van dergelijke categorieën: door zichzelf in een groter geheel te plaatsen (een sociale groep) geeft de mens betekenis aan zijn bestaan. De definiëring van deze sociale groep gebeurt, zoals bij de meeste definiëringen, aan de hand van vergelijkingen en opposities met andere groepen. Zo ontstaat een dichotomie tussen wat de mens ziet als zijn “ingroep” en de verschillende “uitgroepen” die niet overeenstemmen met de normen van deze ingroep. De verschillen tussen in- en uitgroep worden overschat en overdreven (vaak gaat men ook uit van biologische verschillen) en men ziet er

¹ Allport 1954, p. 20.

² Vandaar dat ik in deze studie o.a. gebruik heb gemaakt van collecties van reacties op de theorieën van Brewer en Allport, eerder dan hun werken zelf.

³ Kunda 1999, p. 314, Dovidio, Glick en Rudman 2005, p. 4 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 137-138.

nauwlettend op toe dat deze in stand worden gehouden¹. De ingroep wordt logischerwijs altijd gezien als de superieure groep². Om snel een duidelijke impressie van leden van deze groepen te kunnen vormen zonder steeds vanuit niet niets te moeten beginnen³, attribueert men een aantal eigenschappen aan deze uitgroepen/ categorieën, die beschouwd worden als geldend voor al haar leden. De *“need for closure”* (het menselijke verlangen naar duidelijke, sluitende antwoorden op cognitieve vragen) is daarom de belangrijkste cognitieve basis van stereotypes, en verklaart wat we verstaan onder een stereotype: de opvattingen over een persoon en zijn verwachte gedrag op basis van diens lidmaatschap van een sociale groep⁴.

Stereotypes zijn dus onvermijdelijk in de maatschappij, omdat ze ook een cultureel gegeven zijn dat (al dan niet bewust) wordt doorgegeven van generatie op generatie. Stereotypes worden overgebracht van ouders op hun kinderen (de meeste opvoedingen zijn onbewust ethocentrisch, en kinderen zijn geneigd om de stereotypes van personen naar wie ze opkijken over te nemen) en worden vanaf dan constant bevestigd in de formele opleiding en socialisatie van kinderen⁵. Stereotypes zijn in de eerste plaats dan ook een groepsconcept, omdat mensen van nature geneigd te zijn om te conformeren aan sociale normen en zich aan te sluiten bij de meningen van hun groepsgeleden, ook al spreekt dit hun eigen empirische waarnemingen tegen. Daarom is stereotypering onvermijdelijk en is het zinloos om het fenomeen moreel te veroordelen, zoals Allport doet⁶. Stereotypes zijn zo inherent in culturen dat ze in veel gevallen automatisch geactiveerd worden door een confrontatie met een etnische verwijzing, zelfs al is de persoon zich daar niet van bewust of zelfs afkerig van stereotypes⁷.

Stereotypes hebben een aantal universele kenmerken, ongeacht de maatschappij waarin ze ontstaan of waarover ze geconstrueerd zijn. Een eerste gemeenplaats is het *“uitgroepshomogeniteitseffect”*: de algemeen aangenomen opvatting van de ingroep dat de uitgroep veel minder gevarieerd is dan de ingroep. Terwijl *“wij”* subtiele verschillen hebben, zijn *“zij”* allemaal één pot nat⁸. Dit komt doordat uitgroepen per definitie een grote afstand hebben tot ingroepen, waardoor kennis en contact zeer beperkt zijn en er dus geen aandacht is voor interne verschillen. Ook dit essentialisme wordt veroorzaakt door de menselijke *“need for closure”*. Daarnaast is er de denkbeeldige correlatie. Omdat men denkt dat lidmaatschap van een groep gedetermineerd is door enkele eigenschappen, gaat men automatisch zoeken naar uitingen van deze eigenschappen zodra het groepslidmaatschap van een uitgroepslid duidelijk wordt. Deze tunnelvisie zorgt ervoor dat het niet-bestaande verband tussen de groep en de eigenschap bevestigd wordt, hoewel deze eigenschappen uiteraard ook in de ingroep voorkomen en de uitgroep ook andere eigenschappen heeft die nu genegeerd worden. Het is opvallend dat denkbeeldige correlaties over uitgroepen overwegend negatief zijn en over ingroepen overwegend positief⁹.

¹ Dovidio, Glick en Rudman 2005, p. 4 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 138 en 142.

² Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 156.

³ Dit zijn de effecten van *“limited capacity”* en *“least effort”*. Zie Moscovitz 2005, p. 455.

⁴ Moscovitz 2005, p. 439-441, Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 137 en Roets en Van Hiel 2011, p. 349.

⁵ Kunda 1999, p. 314, Aboud 2005, p. 310, Dovidio, Glick en Rudman 2005, p. 8, Moscovitz 2005, p. 452 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 140-145.

⁶ Crandall en Stangor 2005, p. 296-298, Dovidio, Glick en Rudman 2005, p. 3 en Newman en Caldwell 2005, p. 387.

⁷ Devine 2005, p. 333, Sears 2005, p. 347, Moscovitz 2005, p. 440 en 453 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 146-147..

⁸ Fiske 2005, p. 40, Moscovitz 2005, p. 459 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 139.

⁹ Moscovitz 2005, p. 476 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 143 en 172.

Stereotypes, negatief of niet?

In feite ontstaan stereotypes niet in functie van de uitgroep, maar in functie van de ingroep. Met andere woorden: niet uitgroepsaversie maar ingroeps liefde staat centraal¹. Net zoals er een sociale consensus is over wat de normen van een maatschappij zijn, is er ook een consensus over wat *niet* de normen zijn. Mensen worden vaak geconfronteerd met aanwijzingen dat ze zich niet gedragen als de mensen die ze willen zijn. Deze aanwijzingen proberen ze dan te verdringen, maar deze reactie heeft een averechts, versterkend effect. Gedachten aan deze slechte eigenschappen worden constant geactiveerd, en daarom worden ze ook veel sneller dan andere karaktertrekken herkend bij leden van uitgroepen. Wat er in feite gebeurt is dat men zijn eigen ongewenste eigenschappen projecteert naar de ander en deze eigenschappen vervolgens uitvergroot, om het eigen falen te minimaliseren (defensieve projectie)². Ook veroordeeld gedrag dat niet in de ingroep voorkomt wordt aan de uitgroep toegeschreven, maar in geen van beide gevallen is er noodzakelijk een overeenkomst met reële karaktertrekken van uitgroepsleden. Stereotypes zijn dus eerder afhankelijk van de specifieke kenmerken van de ingroep dan van die van de uitgroep. Uitgroepsaversie manifesteert zich slechts als product van ingroepsfavoritisme, niet als doel op zich, en is dus hoofdzakelijk instrumenteel³.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de positieve of negatieve lading van stereotypes volledig afhangen van de houding van uitgroepen tegen de ingroep. Wanneer de uitgroep de status, voordelen en zelfwaardering van de ingroep bevestigt of zelfs bevordert, bekijkt men hen met een positieve (maar paternalistische) blik. Wanneer de uitgroep daarentegen een bedreiging is voor de status, voordelen en zelfwaardering van de invloed bevordert, is het beeld hoofdzakelijk negatief (het kan hier gaan om een bedreiging van het beheer van schaarse grondstoffen of de mentale waarden van de ingroep, maar ook om fysieke bedreiging en verstoringen van wat de ingroep ziet als de "rechtvaardige wereldorde")⁴. Het doel van stereotypes en vooroordelen is om de bevoorrechte status van de ingroep te onderhouden. Voor dominante groepen betekende dit dat alle uitgroepen moesten worden achteropgesteld worden op de ingroep, omdat elk voordeel voor een uitgroep automatisch werd gezien als een onrechtvaardig nadeel voor de ingroep (de sociale dominantietheorie). Stereotypes waren dan ook uitermate handig om de onderdrukking en exploitatie van uitgroepen te legitimeren ten voordele van de ingroep⁵. De competentie van sterke uitgroepen werd wel erkend, maar net daarom werden ze gezien als inherent vijandig ten opzichte van de ingroep, ongeacht haar werkelijke intenties⁶.

Ook op individueel vlak dienen stereotypes om de zelfwaardering te beschermen. Mensen leiden hun zelfwaardering immers voor een groot deel af uit hun lidmaatschap van een bepaalde groep. Omdat de zelfidentiteit verbonden is met de groepsidentiteit stelt men alles in het werk om zichzelf te overtuigen dat men zelf in de beste groep zit, en de eenvoudigste manier om dat te bereiken is het denigreren van andere groepen (de sociale identiteitstheorie). Dit geldt zeker voor uitgroepen die een bedreiging vormen voor de ingroep, omdat dit ook een bedreiging van de persoonlijke integriteit betekent⁷. Dat sommige uitgroepen een betere positie hadden dan de ingroep was dan ook een aanleiding voor veel aversie naar uitgroepsleden toe (relatieve deprivatie)⁸. Daarnaast was ook het ander wereldbeeld dat veel uitgroepen erop nahielden problematisch voor ingroepsleden. Hun eigen

¹ Gaertner en Dovidio 2005, p. 72 en 74.

² Newman en Caldwell 2005, p. 383-385 en Glick 2005, p. 246.

³ Newman en Caldwell 2005, p. 381-382, Brown en Zagefka 2005, p. 56, Esses, Jackson e.a. 2005, p. 229 en Gaertner en Dovidio 2005, p. 72 en 74.

⁴ Fiske 2005, p. 42 en 45, Dovidio, Glick en Rudman 2005, p. 6 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 148 en 157.

⁵ Allport 1954, p. 234, Esses, Jackson e.a. 2005, p. 234, Glick 2005, p. 246 en Dovidio, Glick en Rudman 2005, p. 11.

⁶ Newman en Caldwell 2005, p. 386 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 140

⁷ Esses, Jackson e.a. 2005, p. 233, Brown en Zagefka 2005, p. 56-57 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 156.

⁸ Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 155.

wereldbeeld was immers een manier om hun bestaan zin en betekenis te geven. Concurrerende visies moesten daarom gediscrimineerd worden (de “*terror management theory*”)¹.

Wat we dus vooral in het achterhoofd moeten houden wanneer we ons vragen stellen over stereotypes, i. c. van de Romeinen over de Kelten, is dat uitgroepen *niet* per definitie worden gezien als negatief, maar slechts wanneer de eigen belangen van de ingroep in het gedrang komen.

Stereotypes in de Romeinse maatschappij

De Romeinse maatschappij was allerm minst een uitzondering op de alomtegenwoordigheid van stereotypes. In tegenstelling tot de USA was ze nooit expliciet raciaal: er zijn geen systematische vervolgingen of achteropstellingen van minderheden geweest enkel en alleen op basis van etniciteit. In feite stond de Romeinse maatschappij eerder gekend om haar openheid voor buitenlandse invloeden, in tegenstelling tot de moderne individualistische wereld². Toch had de Romeinse maatschappij een aantal kenmerken die haar bijzonder vatbaar maakten voor de ontwikkeling en handhaving van etnische stereotypes over uitgroepen.

In de eerste plaats was de Romeinse cultuur, zoals de meeste pre-industriële culturen, geen individualistische maar een collectivistische cultuur. Deze culturen hebben minder ingroep-favoritisme en uitgroepshomogeniteit (eerder hebben ze ingroepshomogeniteit), maar anderzijds is de neiging tot differentiatie en distantiëring naar uitgroepen toe groter³. Dat ook in de Romeinse oudheid al aan zelfconstructie werd gedaan via oppositie aan de ander is al lang een gemeenplaats bij sociale historici⁴.

Een ander maatschappelijk fenomeen dat zeer bevorderend is voor de ontwikkeling van vooroordelen en stereotypes is het handhaven van een autoritaire ideologie die discipline oplegt, een duidelijke groepshiërarchie promoot en intolerant is voor ambiguïteit⁵. Dat Rome aan dit profiel beantwoordt, blijkt duidelijk uit de rigide specialisatie van alle aspecten van de maatschappij (bijvoorbeeld op religieus vlak, waar elk ritueel tot in de details correct moest worden uitgevoerd en waarin zowat alles een specifieke godheid had), de sociale stratificatie (vb. patriciërs en *patroni*, plebejers en *clientes* en burgers en niet-burgers, zie ook de vele onderscheiden in het Romeinse persoonsrecht) en de uitgebreidheid van dit Romeins Recht in het algemeen. Zoals reeds gezegd was vooral de opvoeding van kinderen bepalend voor stereotypeontwikkeling. Ook hier is het zo dat een individualistische opvoeding met de nadruk op vertrouwen leidt tot weinig stereotypen, en een autoritaire opvoeding met de nadruk op macht leidt tot veel stereotypevorming⁶. Het lijkt geen twijfel dat als er één opvoeding gekenmerkt werd door macht en autoritarisme, het de Romeinse wel was.

Rome hield er ook een ideologie van morele superioriteit op na, die de overheersing van uitgroepen legitimeerde: Rome was immers voorbestemd om als een goede herder over de wereld te heersen⁷. Deze ideologie zorgde ervoor dat de Romeinen constant bedacht waren op bedreigingen van deze goddelijke orde en *de facto* alle sterke uitgroepen als persoonlijke dreigingen percipieerden (cf. de

¹ Esses, Jackson e.a. 2005, p. 231.

² Meijer 2011, p. 26-27, 30, 47, 52 en 100.

³ Fiske 2005, p. 40 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 140 en 159.

⁴ Zie Marshall 2001, p. 49.

⁵ Brown en Zagefka 2005, p. 60 en Roets en Van Hiel 2011, p. 352-353.

⁶ Aboud 2005, p. 311.

⁷ Hingley 2010, p. 55-56.

sociale dominantietheorie). Ook deze ideologie is uiteraard zeer bevorderlijk voor de ontwikkeling van stereotypes en aversie naar de uitgroep toe, eerder dan hechting aan de ingroep¹.

Nu we weten dat de Romeinen aan sociale categorisering en stereotypevorming deden op een manier die grotendeels gelijk is aan de onze – en we hen dus kunnen analyseren aan de hand van dezelfde criteria – is het hoog tijd om de traditionele visies op de Romeinse beeldvorming over de Kelten kritisch te evalueren.

¹ Brown en Zagefka 2005, p. 60.

I. Het Stereotiepe Stereotype en de “Terror Gallicus”

De barbaren zaten, in deze visie, in en vicieuze cirkel.”- Jona Lendering¹.

Het Stereotiepe Stereotype

Hoewel deze studie op zoek gaat naar Keltische stereotypes onder de Romeinen, is het gevaar van stereotypering overal. Ook geschoolde academici worden er wel eens door geplaagd. Het is mijn bevinding dat wij zelf een stereotiepe voorstelling hebben ontwikkeld van hoe de Romeinen dachten over de Kelten. Jona Lendering stelt bijvoorbeeld dat “we mogen aannemen” dat fantasiebeschrijvingen als die van Xenophon van Lampsakos, die “barbaarse” volkeren voorstelde als mensen met paardenhoeven en enorme schelpachtige oren, algemeen aanvaard en effectief voor waarheid genomen gemeengoed waren bij zowel het gewone volk als de geleerde elites². Dit mogen we echter helemaal niet “aannemen”. Wanneer we een *relevant* beeld willen krijgen van de Romeinse houdingen (!) ten opzichte van de Kelten, moeten we dit soort visies kritisch in vraag stellen. Is het te rechtvaardigen dat wij de Romeinen zien als een stelletje hersenloze naïevelingen die zonder enige kritiek elke vorm van literaire overdrijving en fantasie als waarheid canoniseren? Inderdaad, teksten werden anders gelezen dan wij ze nu lezen (cf. infra) en er gold een totaal ander wereld- en mensbeeld dan nu, maar waarom is er dan geen enkele bron die zijn verbazing uit over het complete falen van Xenophons beschrijving? Hoe zouden de Romeinen dergelijke sprookjesverhalen kunnen geloven wanneer hun hele geschiedenis overladen is met militaire en mercantiele ontmoetingen met de Kelten (cf. infra.)? Het lijkt erop dat Lendering, die niet als specifiek doel had om het Keltische stereotype te reconstrueren, een beetje te snel algemene conclusies trok op basis van slechts een paar heel selecte bronnen. Zo dachten de Romeinen volgens hem ook tegen alle republikeinse bronnen in dat de Kelten allemaal nomadisch waren, geen landbouw maar enkel veeteelt bedreven, compleet wetteloos waren en geen enkele vorm van cultuur hadden. Dit alles op basis van één bron uit de Keizertijd: Sidonius Apollinaris³. Het is inderdaad opvallend dat de Keizertijd ondanks de verwachtingen een aantal heel polemische teksten over de Kelten heeft voortgebracht (vb. ook Ammianus Marcellinus), maar die kunnen we in dit werk zoals gezegd helaas niet bestuderen. Hoe dan ook is het niet correct om het hele republikeinse beeld van deze ene bron te laten afhangen en het eigentijdse materiaal te negeren.

Ook andere auteurs construeren (niet *re*-construeren) een zeer monolithische versie “hoe de Romeinen zich de Kelten voorstelden”. Veelal zijn deze versies enkel en alleen gebaseerd op een paar bronnen, zonder aandacht voor de context. Daarenboven heeft men, uit sympathie, al eens de neiging om de Kelten te victimiseren en enkel negatieve aspecten van de stereotypes te presenteren in hun constructie. Yves Albert Dauge dacht dat de Romeinen de Galliërs zagen als “*des bêtes humaines*” (een verwoording die zelfs in geen enkele bron voorkomt)⁴. Aldus Christian Goudineau’s visie over hoe de Romeinen de Kelten zagen: “*quant aux habitants de cette vaste région aux confins du monde, ils étaient réputés instables, toujours prêts à se lancer dans des migrations et de nature batailleur – traits d’ autant plus inquiétants que leur bravoure et leur force forçaient l’ admiration – versatile et sans parole. En outre, ils s’ habillaient en patchwork bariolé, les hommes se couvraient de bijoux, ils faisaient du vin un usage immodéré au point de le boire pur, et les nobles offraient des*

¹ Lendering 2010, p. 16.

² Lendering 2010, p. 15.

³ Lendering 2010, p. 15-16.

⁴ Dauge 1981, p. 61.

*banquets d' une faste incroyable*¹. Terminons par le plus horrible: leur religion monstrueuse exigeait des sacrifices humains. Bref, pour à peu près tout Romain, le Gaulois est un être féroce, sacrilège et pillard qui s' est emparé du Capitul et a massacré des sénateurs. Rome leur a livré des batailles terribles, a soumis certains d' entre eux, mais méfiance: ils sont différents. [...] La Gaule est un danger potentiel, permanent.”² De befaamde Barry Cunliffe verwoordt het als volgt: “The direct engagement of these disparate mobile northern groups and Mediterranean civilization created the classical stereotype of the Celts – the Celt as “Other” – the antithesis of the civilized human being. Celts are “wild beasts”, “war mad”, excitable, easily disrupted, loud and boastful, unlike we, who are civilized, controlled, steadfast, and sober. Their womenfolk are viragos and promiscuous at that, not like our delicate, demure wives, and they have peculiar, almost laughable habits: they go naked into battle, rub lime in their hair to make it stand out like a mane, and have long, drooping moustaches through which they slurp their wine... undiluted! And then they fall about drunk. As with all caricatures there are, of course, elements of truth in the picture, but to create a recognizable and distinctive image, the unusual and bizarre are emphasized. The Celtic stereotype – the Celt as “Other” – pervaded the contemporary Classical literature and was reinforced by monumental sculptures such as the famous composition from Pergamon depicting the Celts in defeat (Hannestad 1993). Every Roman schoolboy would have known what was meant by Celt”³. Goudineau en Cunliffe hebben absoluut gelijk dat dit deel uitmaakte van de stereotypes die over de Kelten de ronde deden. Het doel van deze studie is zeker niet om dit te ontcrachten, maar eerder om er op te wijzen dat dit maar één van de verschillende stereotypes (significant meervoud) was over de Kelten. De fout die Goudineau hier maakt, is dat hij een selectie maakt van de meest negatieve uitlatingen die hij over de Kelten kon vinden, deze uit hun essentiële en onmisbare context trok en hen aan zijn lezer presenteerde als één enkelzijdige en absolute waarheid. Zo maakt hij zich schuldig aan dezelfde bewuste opportunistische selectie die we ook zullen zien bij de auteurs van de klassieke oudheid. Cunliffe zelf is er zich duidelijk van bewust dat er daarnaast ook een ander, veel positiever beeld over de Kelten bestond⁴.

Anderen bieden een completer beeld van het Keltische stereotype, maar maken dan weer de fout om specifieke gewoontes van specifieke stammen te veralgemenen naar het hele Keltische volk. Dat slechts een heel selecte groep Kelten naakt ten strijde trok is overduidelijk uit de bronnen en het staat ook vast dat de Romeinen dat maar al te goed wisten, maar toch lezen we bij gerenommeerde auteurs als Larissa Bonfante en John Haywood dat (de Romeinen dachten dat) “de Kelten” zonder uitzondering naakt ten strijde trokken⁵. Ook interpreteert men sommige Romeinse attributies soms een beetje te radicaal: verschillende moderne auteurs beweren dat de Kelten gezien werden als een buitengewoon bijgelovig volk⁶. Dit is echter een onterechte attributie: De Romeinse auteurs gebruiken opvallend nooit het woord “superstitio”, maar steeds “religio”⁷. Vroomheid, zelfs gepraktiseerd door “barbaren”, was voor Romeinen niet hetzelfde als bijgelovigheid. We mogen niet vergeten dat de Romeinen ook de Keltische goden onderwierpen aan de “interpretatio Romana”: hen vereren was dus zeker geen bijgelovige afgoderij⁸. De visie op en praktijk van de cultus was zeer gelijkend aan de Romeinse gewoontes, en de praktijk van mensenoffers is dan misschien wreed en extreem maar zeker niet bijgelovig volgens het Romeinse principe van *do ut des*. Ook het feit dat

¹ Dit is zeker vreemd gezien de meeste bronnen de Kelten afgezien van hun sierzucht een vrij bescheiden dagelijks leven toeschrijven. Waarschijnlijk baseert hij zich hier op een geïsoleerde beschrijving door Poseidonios over de vader van Bituitus van de Arverni (cf. infra).

² Goudineau 1998, p. 145.

³ Cunliffe 2011, p. 194-195.

⁴ Loc.cit.

⁵ Haywood 2009, p. 17 en Bonfante 2011, p. 19. Haywoods samenvatting van het Keltische stereotype van de Romeinen – in de klassieke literatuur – is verder erg correct en compleet.

⁶ Vb. Ogilvie 1965, p. 731 en Haywood 2009, p. 16.

⁷ Vb. Ceasar, *De Bello Gallico* VI.16, Diodoros Siculus, *Bibliothèque Historikè* V.27.4 en Livius, *Ab Urbe Condita* V.46.

⁸ Henig 1984, p. 43 en 66.

Gallische eden een belangrijke religieuze bindende kracht hadden was geen reden om te spreken van bijgeloof¹. Ook dit is dus een aspect van het stereotiepe stereotype. Wanneer we de bevindingen van Maijastina Kahlos over het gebruik van de termen *religio* en *superstitio* in acht nemen, is dit zelfs veelzeggend over de Romeinse attitude over de Kelten. Volgens haar werd de term *religio* gebruikt voor religieuze handelingen die overeenstemden met de voor de Romeinen gangbare normen, terwijl *superstitio* net bewust werd aangewend om aan te geven dat deze religieuze praktijken on- en anti-Romeins en barbaars waren². Dat deze term opvallend ontbreekt als het over de Kelten gaat, betekent dan ook dat de Keltische geloofspraktijk op zich niet in tegenspraak was met de Romeinse gebruiken. Haywood mag dan stellen “*the Celts were irrationally superstitious*” en vanuit onze ogen klopt dat misschien ook, maar hij maakt de fout dat hij dit wil plaatsen in het stereotype van de Romeinen, die immers even “bijgelovig” waren.

John Drinkwater lijkt zelfs zo ver te gaan dat hij elke vorm van contact tussen een Romein en een Kelt gedetermineerd ziet door een intrinsieke wederzijdse haat. Wanneer generaal Rufus ondanks zijn persoonlijke problemen met keizer Nero toch in actie komt tegen Nero’s Gallische uitdager Vindex in 67 n.C., ziet hij dit als een contra-intuïtieve daad die werd ingegeven door de beruchte “terror Gallicus” (cf. infra.). Deze zelfde “terror Gallicus” zou Tacitus ertoe bewogen hebben zijn opstand voor te stellen als een Gallisch-nationalistische opstand, hoewel Tacitus net als Drinkwater zou geweten hebben dat het ging om een puur politieke opstand van mensen die zichzelf als Romeinen beschouwden³. Dit is een beetje kort door de bocht: je mag de keizer dan wel haten, daarom pleeg je nog niet automatisch hoogverraad. Bovendien onthoudt Rufus Vindex niet zijn steun omdat hij een Galliër is, maar omdat hij *geen Romein* is⁴. Dit is een belangrijk nuanceverschil dat we ook terugvinden in zijn visie op de aanklacht tegen Valerius Asiaticus dat hij een “Gallic dynast” zou zijn⁵: ten eerste denkt Tacitus (op wie Drinkwater zich baseert) dat Asiaticus zijn vermeende staatsgreep zou plegen met behulp van zijn Germáánse (niet Keltische) connecties, en ten tweede ligt het misdrijf er in dat hij een staatsgreep wil plegen; niets in Tacitus laat vermoeden dat ook maar iemand Asiaticus op zijn roots wil aanklagen⁶. Ook als Asiaticus effectief uit Azië afkomstig zou zijn, zou hij nog steeds aangeklaagd worden, maar dan vb. als een “Syrian dynast”. Dat Tacitus de opstand van Vindex voor probeerde te stellen als een Gallisch-nationalistische opstand kan trouwens hoogstens gesuggereerd worden door zijn cognomen “Vindex”, de wreker, maar er is niets dat aangeeft dat 1) deze bijnaam pas na de opstand en omwille van de opstand werd verkregen en 2) dat dit verwijst naar zijn nationaliteit⁷. Dat de roddels in Rome de beperkte opstand van Sacrovir in 21 n.C. (opnieuw door mensen die zichzelf als Romeinen beschouwden, dit keer om financiële redenen) uitvergrootten tot een algemene Gallische opstand is niet zozeer een uiting van de “terror Gallicus” zoals Drinkwater beweert, als wel een illustratie van de overdrijvende werking van roddels, waar Tacitus zich maar al te zeer bewust van is⁸. Dat de Romeinen wel het onderscheid konden maken tussen trouwe en opstandige Galliërs blijkt ook uit de afwezigheid van algemene represailles: in zowel de Cisalpijnse opstand tijdens de Tweede Punische Oorlog als de opstanden tegen Caesar als de keizerlijke opstanden werden steeds enkel de opstandigen gestraft. De erg eenzijdige visie van Drinkwater zal ook verder nog aan bod komen.

¹ Vb. Caesar, o.c., VII.67.

² Kahlos 2011, p. 266.

³ Drinkwater 1983, p. 42-43 en 49.

⁴ Drinkwater stelt dat de opstand van Vindex absoluut geen nationalistische Gallische opstand was maar een opstand van mensen die zichzelf zagen als Romeinen en in opstand kwamen tegen de te hoge belastingsdruk, maar dat

⁵ Drinkwater 1983, p. 48.

⁶ Zie Tacitus, *Annales* XI.1-7.

⁷ Zie Tacitus, o.c. XV.74 en *Historiae* I.6.

⁸ Zie Tacitus, *Annales* III.44.

Het monolithisch, eenzijdig exclusivisme van de weergave van het Romeinse beeld op de Kelten als negatief, botst inhoudelijk in elk geval al met de basisstelling dat uitgroepen slechts gezien worden als negatief wanneer de eigen belangen van de ingroep in het gedrang komen (cf. supra). Ook formeel is er echter heel wat aan te merken aan de gevestigde academische visie. Veel ruimer dan deze concrete voorbeelden is er de bijna algemene tendens om “het Romeinse stereotype over de Kelten” te zien als volledig gedetermineerd door de tekstuele attestaties van auteurs uit de oudheid¹. Het is zinloos om hier te refereren naar specifieke werken: om voorbeelden te vinden moet men bij wijze van spreken maar een academische bibliotheek binnenstappen en een boek over Romeins Gallië uit het rek nemen². Zoals Yves-Albert Dauge in 1981 klaagde dat moderne studies over de Romeinse visie op het concept “barbarij” zich blijven vastklampen aan oppervlakkige stereotypes, zo lijkt hetzelfde probleem zich nog steeds voor te doen voor het Romeinse stereotype over de Kelten³. Onze visie over de relaties tussen de Romeinen en de Kelten is nog steeds te vaak gekleurd door een bepaalde en veel te eenzijdige bril, hetzij uit slordigheid, sympathie, opportunisme of overtuiging. Voor we de bronnen en contacten kritisch herbekijken om dit stereotype te overwinnen, willen we nog even uitweiden over een concrete vorm van het stereotiepe stereotype: de beruchte “Terror Gallicus”.

¹ Ironisch genoeg is Dauge zelf hier een goed voorbeeld van: vb. Dauge 1981, p. 73, 104 en 107.

² In de specifieke literatuur over identiteiten in de oudheid begint er gelukkig meer bewustzijn te groeien, maar dit heeft zich nog niet verspreid naar de algemene historiografie van de klassieke oudheid.

³ Dauge 1981, p. 15.

De “Terror Gallicus” herbekeken: Livius’ *Ab Urbe Condita* en de val van Rome

De “Terror Gallicus”, de beruchte traumatische angst die de Romeinen voor de Kelten zouden koesteren sinds de tijdelijke verovering van Rome ca. 390/386 v.C.¹, speelt een centrale rol in het stereotiepe stereotype. We citeren uit het populariserende werk *De Kelten* van archeo- en Etruskoloog (!) Daniele Vitali: “*Volgens chauvinistische, later opgetekende Romeinse legenden sneden de Kelten nogal wat edele Romeinen en senatoren de keel af en we horen over het Capitolium dat werd gered door de heilige ganzen, een losgeld in goud, afgewogen op een weegschaal waaraan geknoeid was, en de beslissende interventie van Marcus Furius Camillus, die de Kelten verdreef en het Romeinse goud herwon. Allen die over deze gebeurtenissen schreven, Livius voorop, bagatelliseerden Romes aansprakelijkheid en geven vooral de Kelten de schuld, die worden afgeschilderd als losbandige, onbetrouwbare barbaren die een blijvend gevaar voor Rome vormden en tot elke prijs moesten worden vernietigd. Livius schreef dit drieënhalve eeuw na de nederlaag van Rome, toen het Gallische vuur was getemperd door oorlogen, genocide en de uitdrijving van stammen als de Boii. Op even brute wijze had Caesar een eind gemaakt aan twisten in Gallië. Griekse en Romeinse historici poogden deze wreedheid te vergeeijlijken door te schrijven dat zo een “rechtvaardige” vrede was bereikt en het het beste voor Rome was dat de “vijanden van de beschaving” waren vermoord of onderworpen*”². Deze formulering leert ons iets over het stereotiepe stereotype. Ten eerste isoleert Vitali de betreffende passages en haalt hij ze uit de context van de rest van Livius’ werk, waardoor de betekenis en het gewicht van de feiten verloren gaan. Ten tweede focust Vitali op een aantal specifieke, selecte gebeurtenissen, waarna hij die vergroot en generaliseert. Het alomtegenwoordige tegenbewijs uit de bronnen negeert hij compleet (cf. infra). Hij heeft het over de uitwijzing van “stammen als de Boii”, terwijl de Boii de enige stam is die ooit werd uitgewezen omwille van hun specifieke rol in de opstand onder Hannibal³. Het feit dat Vitali denkt dat Livius de Kelten de schuld gaf van de val van Rome, laat vermoeden dat hij Livius niet eens gelezen heeft, zoals we zullen zien. Het hele werk van Vitali is een paradijs voor discoursanalytici: hij is onbeschaamd apologetisch en subjectief ten voordele van de Kelten.

Selectiviteit lijkt de norm te zijn bij constructies over de val van Rome. Ook Christian Goudineau bouwt zijn hele discours over de relatie tussen Kelten en Romeinen op aan de hand van één heel specifieke passage in Livius, waarin de Kelten de achtergebleven senioren uitmoorden⁴. Ook hier licht Goudineau de passage volledig uit haar literaire context en geeft hij een compleet vertekend beeld op basis van selectie van één gewelddaad. Volgens hem zorgde dit voor een nationaal trauma dat nooit verdween: “*embellis de génération en génération, de tels récits construisent et nomment l’ennemi héréditaire: les Gaulois*”. Volgens Drinkwater zijn de bronnen over de Kelten één en al negativiteit (wat niet het geval is, cf. infra) en komt dit enkel en alleen door de “terror Gallicus” die werd gegenereerd door de verovering van Rome⁵. Ook Wilcox ziet de trauma’s van 390/386 v.C. als de oorzaak van de wrede behandeling van Kelten in de verdere geschiedenis van Rome⁶. Dichter bij huis stelde Lendering recenter dat de Romeinen sinds 390/386 v.C. nooit over hun traumatische angst voor Galliërs heen raakten⁷. Wat meteen opvalt is dat geen van deze auteurs ook concrete argumentatie aanbrengt; allen gaan hier zonder meer van uit. Deze gratuite stelling wil deze studie kritisch onder de loep nemen: indien ze fout is, dient ze naar de prullenbak verwezen te worden en

¹ Over het algemeen worden Polybius’ data (386 v.C.) gezien als de juiste. Livius plaatst de val van Rome in 390 en ook deze visie is erg populair, hoewel niet helemaal correct. Daarom worden in dit werk beide data gegeven. Ogilvie 1965, p. 629.

² Vitali 2008, p. 88.

³ Peyre 1979, p. 50.

⁴ Goudineau 1998, p. 143.

⁵ Drinkwater 1983, p. 7.

⁶ Wilcox 2000, p. 57.

⁷ Lendering 2010, p. 12-13.

indien ze terecht is, verdient ze ten minste enige academische onderbouw. Deze studie wil niet ontkennen dat er een zeker determinerend beeld bestond dat de Kelten pejoriseerde en hiervoor gebruik maakte van de verovering van Rome, maar in deze studie stellen wij vast dat dit slechts één van de beelden was dat slechts van kracht was in specifieke *contexten*, en dat bestond *naast* andere, veel positievere (in elk geval meer neutrale) beelden die onvermijdelijk ontstonden door de veelvuldige (in aard en in aantal) contacten tussen beide volkeren.

Wanneer we Livius' relaas van de Keltische activiteiten in Italië vanaf ca. 390/386 v.C. erop nalezen, vallen een aantal zaken op. Ten eerste lijkt Livius de Galliërs helemaal niet negatief te willen afschilderen in de context van de val van Rome. De aanleiding van de hele affaire was de Keltische aanval op Clusium¹. Als reactie hierop stuurden de Romeinen gezanten naar de Kelten, met de mededeling dat ze dit nieuwe volk graag in vriendschap leerden kennen maar dat ze niettemin ten strijde zouden trekken als de Kelten een Romeinse bondgenoot aanvielen. De Galliërs aanvaardden deze boodschap omdat ze de Romeinen zagen als een dapper en eerlijk volk. De onderhandelingen over de vrijgave van Clusium liepen echter in het honderd (tot grote verontwaardiging van de Romeinse gezanten rechtvaardigden de Kelten hun aanspraken op het gebied rond Clusium door het recht van de sterkste) en één van de gezanten doodde de leider van de Galliërs. Opmerkelijk is ook hoe Livius benadrukt dat dit een inbreuk was op alle regels van de strijd. Woedend trokken de Galliërs zich vervolgens terug en hoewel sommigen openlijk riepen om oorlog met Rome, werd besloten om eerst gezanten naar Rome te sturen die de uitlevering van de moordenaar eisten. De senatoren "achtten de eis van de barbaren rechtvaardig" maar durfden de populaire hoge aristocraat niet zomaar uit te leveren en lieten het volk beslissen. Het gevolg was dat de moordenaar tot consulaire krijgstribuun werd verkozen. Livius benadrukt dat de Galliërs *terecht* razend waren over dit schandelijk verloop van de feiten en toont begrip voor hun oorlogsdreigingen (V.35-36). In de daaropvolgende passages beschrijft Livius de abominabel lakse militaire voorbereidingen die de Romeinen troffen², het superieure strategische inzicht van de Gallische leider Brennus en de schandelijke vlucht van de Romeinen bijna nog voor de strijd begon (V. 37-38). Als we Livius moeten geloven waren de Romeinen zo bang en verward dat ze zich terugtrokken op de Capitool, zonder zelfs maar de moeite te nemen om de poorten te sluiten of te bemannen. Hij beweert zelfs dat de Romeinen *en* de hele nacht bang waren dat de Galliërs door de open poorten zouden trekken, *en* dat ze niettemin de poorten de hele nacht lieten openstaan (V.39). Wanneer de Galliërs dan uiteindelijk inderdaad de stad binnentrekken, zijn ze erg verbaasd, onder de indruk en zelfs terughoudend respectvol tegenover de Romeinse senioren die in hun woningen waren achtergebleven, tot één van hen een te nieuwsgierige Kelt een harde klap verkocht, waarna ze allemaal over de kling werden gejaagd (V.41).

Het is dus opvallend hoe Livius de verantwoordelijkheid van de Galliërs minimaliseert en de schuld bij de Romeinse arrogantie legt (deze woorden legt hij zelfs letterlijk in de mond van Camillus na zijn bevrijding van Rome (V.51)). De volstrekt onlogische en contra-intuïtieve voorstelling van de inname van Rome moet ongetwijfeld verklaren hoe het mogelijk was dat de "barbaren" (want dat waren ze in elk geval, "terror Gallicus" of niet) zich meester konden maken van Rome en ook de complete nederlaag van de Galliërs tegen Camillus (V.49) moeten ongetwijfeld de gekrenkte eer van de Romeinen opkrikken. In boek X.16 zegt Livius dan ook dat de Galliërs met *gepaste* trots over hun overwinning van 390/386 v.C. spraken. Toch is deze voorstelling veelzeggend. Livius, zijn bronnen en zijn lezers herinneren zich de feiten niet als bloeddorstige genadeloze en onoverwinnelijke tegenstanders die alles op hun weg zonder reden verwoesten, maar als een combinatie van

¹ Deze aanval heeft waarschijnlijk nooit in realiteit plaatsgevonden: Livius zocht een manier om het onderwerp van de Keltische migraties aan te snijden en maakte hiervoor gebruik van Hellenistische, romantische fictie (Ogilvie 1965, p. 699 en 715).

² Volgens Polybius hadden de Romeinen hulp troepen bij de nederlaag aan de Allia, maar Livius verkoos dit te negeren om een verzachtend beeld van Romeins isolement te construeren (Walbank 1957, p. 185).

rechtvaardige Gallische woede, Romeinse laksheid en veel toeval en pech. Het punt dat Livius hier wil maken is dat Rome is teloorgegaan door haar eigen religieuze laksheid en arrogantie, niet door enige verdienste van de Galliërs¹. Ook Polybius legt de nadruk hierop (maar heeft verder bijzonder weinig aandacht voor de kwestie van de val van Rome)². Natuurlijk zou het onterecht zijn om met deze neutrale, moderne bril naar het hele gebeuren te kijken. Voor een Romein maakte het waarschijnlijk niet veel uit wat er precies gebeurd was: wat telde, was dat zijn Rome grotendeels was gebrandschat door de Galliërs. Het is heel waarschijnlijk dat de Galliërs hiervoor nog lange tijd gehaat werden bij een groot deel van de Romeinse bevolking, maar *angst* is iets volledig anders dan haat: waarom zou men bang zijn van een volk dat zonder enige eigen verdienste Rome even kon innemen en direct weer verliezen?

Angst wordt wel een aantal keer vermeld in de eerstvolgende jaren na 390/386 v.C. (in boek VI.17 spookt het beeld van Galliërs die tegen de Capitool opklimmen nog door de Romeinse hoofden), maar het is incorrect om op basis hiervan te stellen dat dezelfde angst door directe herinnering driehonderd jaar na datum nog steeds even intensief zou zijn. Zelfs in de directe nasleep van de bevrijding van Rome konden de Romeinen het gebeuren al een nuchtere plaats geven: hoewel de Latijnse vijanden van Rome met opzet stelling namen aan de Allia (dezelfde plaats waar de Galliërs de Romeinse legers in paniek hadden verdreven), in de veronderstelling dat de Romeinen weer overal spoken van Kelten zouden zien opduiken en in paniek geraken, lieten de Romeinen zich hier absoluut niet door uit het veld slaan maar beseften ze maar al te goed dat dit een andere veldslag was, en zelfs een kans om de schande van het verleden uit te wissen (VI.28). Later zou ook Hannibal opzettelijk Keltische tegenover Romeinse troepen plaatsen in de hoop dat de Romeinen bang van hen waren (boek XXVII.48), maar nergens zegt Livius dat de Romeinen hen effectief vreesden en de Kelten in kwestie werden volledig in de pan gehakt. Deze selectie van exempla is veelzeggend over de Romeinse houding t.a.v. 390/386 v.C.³. Rome's vijanden waren blijkbaar goed op de hoogte van de Romeinse ervaringen met de Kelten, maar niet van hoe de Romeinen die reeds verwerkt hadden. Toch beschrijft Livius verschillende momenten waarop de Romeinen ernstig bevreesd zijn door een nieuwe Gallische dreiging. De invasie in 367 v.C. veroorzaakte volgens Livius bijvoorbeeld grote angst bij de herinnering aan de nederlaag van 390/386 v.C., maar dat weerhield de Romeinen er niet van om een duidelijke, gemakkelijke en klinkende overwinning te behalen (VI.42). Valse geruchten over Gallische invasies zorgden ook voor veel nodeloze paniek en voorbereidingen in 332 en 329 v.C. (vb. boek VIII.17 en 20). Al deze attestaties getuigen echter van een heel specifieke angst, veroorzaakt door een heel specifieke gebeurtenis. Een extreem voorbeeld hiervan is XXI.25, waarin een in een hinderlaag gelopen leger compleet in paniek slaat: *“maar nauwelijks waren ze de bossen weer ingegaan, of de Galliërs vielen de achterhoede aan. Onder panische schrik van alle manschappen doodden ze zeventienhonderd soldaten en maakten ze 6 standaarden buit. Er kwam pas een einde aan de Gallische overvallen en de paniek onder de Romeinen toen ze het onbegaanbare woud vol obstakels achter zich lieten”*. Deze paniek is echter gegenereerd door de specifieke context: herinneringen aan de bloedige overval die aan hun eigen interventie voorafging zorgden voor de paniek. In boek XXXVII.51 besluit de senaat om het aantal troepen in Klein-Azië niet te verminderen, *“uit vrees dat men tegen de Galliërs oorlog moest voeren”*. Dit mag echter niet verkeerd geïnterpreteerd worden: het gaat er niet om dat men tegen de *Galliërs* oorlog moest voeren, maar dat men (tegen de Galliërs) *oorlog moest voeren*. In boek XXXVII.18 zegt Livius *“de meeste schrik ging uit van 4000 Gallische huursoldaten”*. De specifieke angst voor duizenden imposant uitgedoste indrukwekkende gestalten met de reputatie van woeste vechters wanneer men op het punt staat om er een gevecht mee aan te gaan is echter geen uiting van een *“terror Gallicus”*. Het is niet verantwoord om deze voorbeelden als basis te nemen voor de assumptie dat de Romeinen permanent in een traumatische angst voor de Kelten verkeerden. Dat dit geen permanent maar een

¹ Zie ook Ogilvie 1965, p. 626, 716 en 737 en Chaplin 2000, p. 87.

² Polybius *Historiai* I.6 en II.18.

³ Chaplin 2000, p. 73.

tijdelijk gegeven is, bewijst boek X.26, waarin Livius besluit dat het wel degelijk Galliërs moeten geweest zijn die in 295 v.C. een volledig legioen in de pan hakten, *“omdat de angst voor een Gallische oorlog, die vaker optrad, juist in dat jaar de burgerij bijzonder in haar greep had”*. Ten eerste betekent dit dat ook deze angst veroorzaakt was door een specifieke gebeurtenis, en ten tweede duidt het woord “vaker” aan dat er ook periodes zijn waarin er *geen* angst was voor een Gallische oorlog.

Wat vooral opvalt is dat Livius – en zijn personages – erg inconsistent en opportunistisch omspringen met de vermeende Romeinse houdingen tegenover de Kelten. In feite is het zo dat het imago van niet-Romeinse groepen in grote mate afhangt van specifieke situaties, zonder dat er een algemene consistentie moet zijn. De beschrijving van die groepen diende niet zozeer als informatiebron over die groepen op zich, maar eerder als bijdrage tot de gewenste sfeer voor de beschreven context en kon daarom sterk verschillen naargelang van de situatie. In boek XXXI.16 beschrijft Livius de algemene Romeinse angst tegen Carthago als meest bedreigende vijand die ze ooit gehad hebben, want *“tegen de Galliërs hadden in feite alleen schermutselingen plaatsgevonden, geen formele oorlog”*. Hier minimaliseert Livius de prestaties van de Galliërs, niet om iets te zeggen over hen maar over Carthago: in vergelijking met *hen* zijn de Galliërs in feite niet veel soeps. In boek XXXVIII.47 legitimeert Manlius Vulso zijn aanval op de Galaten tegenover de Senaat net door te wijzen op de eeuwigdurende haat van de Galliërs jegens Rome en maximaliseert hij hun prestaties. Diezelfde Manlius Vulso stelde zijn troepen eerder echter gerust door te wijzen op het grote gemak waarmee de Romeinen de Kelten al vele malen hadden verslagen (XXXVIII.17: *“[...]Dit mag dan angstaanjagend zijn voor Grieken en Phrygiërs, voor wie het ongewoon en onwennig is, maar de Romeinen zijn gewend aan Gallische onrust¹, en de loze dreiging ervan is bekend”* [...] *“Eenmaal, bij de eerste confrontatie aan de Allia, zijn onze voorouders voor hen op de vlucht gegaan. Sindsdien zijn ze al tweehonderd jaar bezig ze als vee neer te slaan, ze te doden en te verjagen, en er zijn bijna meer triomfen over de Galliërs gevierd dan over de hele rest van de wereld”*). Deze passage is interessant. Manlius Vulso gaf deze redevoering net om de reden dat de bevolking van Klein-Azië vervuld was van grote angst voor de Kelten die het gebied plunderden. Hij achtte een redevoering noodzakelijk om te voorkomen dat deze angst oversloeg op zijn soldaten. Verder in deze redevoering heeft hij het over de ernstige verzwakking die hun verblijf in het luxueuze Klein-Azië teweegbracht bij de Kelten, en op het gunstige effect dat dit zal hebben op de soldaten: *“Eén ding is een geluk: al hebben ze tegenover jullie geen kracht meer, hun faam is bij de Grieken nog even groot als die oude, waarmee ze gekomen zijn; en jullie zullen als overwinnaars dezelfde krijgsroem bij je bondgenoten hebben alsof je Galliërs had overwonnen die nog hun oude tekenen van moed hadden bewaard”*. De vraag is natuurlijk wat Vulso's bedoeling is: probeerde hij zijn soldaten nieuwe informatie mee te geven of herhaalde en benadrukte hij wat ze al wisten om hen nieuwe moed in te blazen? Het eerste impliceert dat in Rome wel geweten was dat de Galliërs al tweehonderd jaar geen belangrijke partij meer waren maar dat deze kennis beperkt was tot de bovenlagen. Het tweede veronderstelt dat ook het gewone volk hiervan op de hoogte was, wat veel waarschijnlijker is aangezien deze soldaten al met succes tegen de Gallische huurlingen van Antiochus hadden gevochten (en daarom zouden ook enkel de bondgenoten onder de indruk zijn van de overwinning). Ook in boek 38.12 lijken de soldaten van Vulso er al van overtuigd dat de Galliërs niet echt een geduchte tegenstander zijn. Vulso is niet het enige voorbeeld. In boek VII.32 herinnert een generaal in de oorlog tegen de Samnieten (!) in 343 v.C. zijn troepen eraan dat de eerdere Samnitische overwinningen niets betekenen tegenover Rome, *“dat sinds de stichting van de stad bijna meer triomfen dan jaren telde, dat alles om zich heen [...] met geweld van wapenen aan zich had onderworpen, dat de Galliers in de ene slag na de andere had vernietigd en ten slotte had gedwongen tot een vlucht naar de zee en de schepen”*. Een derde optie is dan dat deze speeches in de eerste plaats literaire constructies zijn, die niet zonder meer naar de werkelijkheid geëxtrapoleerd mogen worden.

¹ De Latijnse terminologie is veelzeggend: terwijl sommige moderne auteurs hameren op een “terror Gallicus”, hielden de Romeinen het op “tumultus”.

Dat de val van Rome een nationaal trauma was lijkt heel plausibel en wordt hier zeker niet in vraag gesteld. Wat hier betwist wordt, is de nadruk die gelegd wordt. Mijns inziens ligt de nadruk in de zin “de Galliërs namen Rome van ons af” niet op “de Galliërs” maar op “namen Rome van ons af”¹. Wanneer Livius’ personages terugdenken aan 390/386 v.C. worden ze niet overvallen door panische angst voor de Galliërs, maar door schaamte over de inname van hun stad. We herhalen dat het er Livius om te doen is dat de Romeinen de stad verloren door *hubris* en haar weer wonnen door hernieuwde piëteit, wat de Galliërs in feite reduceert tot hulpstukken van de goden². Boek IX.6 beschrijft bijvoorbeeld de interpretatie van een nederlaag tegen de Samnieten als volgt: “de Samnieten hadden niet alleen een roemruchte overwinning behaald, maar zelfs een eeuwigdurende, want ze hadden de Romeinen niet hun stad ontnomen, zoals destijds bij de Galliërs, maar – en dat was een nog veel groter wapenfeit – hun moed en hun strijd lust”. De vermelding van de Gallische overwinning staat hier trouwens niet als trauma op zichzelf, maar om een nieuwe gebeurtenis extra in de verf te zetten. Livius en zijn personages gebruiken de verovering van Rome als referentiepunt voor latere gebeurtenissen in de Romeinse geschiedenis, niet zozeer om het belang van de verovering aan te tonen maar om het belang van de eigentijdse handelingen te benadrukken door ze te vergelijken met analoge situaties uit 390/386 v.C.³. Het is duidelijk dat het verleden allerm minst centraal staat maar louter fungeert als exemplum voor de handelingen in het heden van Livius’ actoren; de Galliërs zelf spelen amper een rol terwijl alle aandacht gericht is op de Romeinse protagonisten⁴. Livius maakt trouwens bijster weinig referenties naar wat sommige moderne auteurs zien als de meest traumatische gebeurtenis uit de Romeinse geschiedenis. Alle voorgaande voorbeelden hebben nog steeds betrekking op de vierde eeuw v.C. Vanaf de derde eeuw zijn er amper verwijzingen naar 390/386 v.C. (de laatste expliciete referentie is boek X.16 in 296 v.C.). In de enige volgende situatie van existentieel gevaar voor Rome, de nabijheid van Hannibals gevreesde legers die überhaupt grotendeels bestonden uit Keltische huurlingen, wordt op geen enkele manier verwezen naar het unieke precedent van 390 v.C. (boek XXI.53). Slechts in XXII.14 en 59 wordt er een analogie gemaakt tussen de Gallische verovering van Rome en Hannibals expedities in Italië, maar ook hier is het duidelijk dat ze enkel in retorische toespraken worden gebruikt om de aandacht te richten op het heden, niet het verleden. Peyre gelooft dan ook niet dat de Galliërs in 225 v.C. nog gezien werden als existentiële dreiging, niet na alle overwinningen die de Romeinen tegen hen geboekt hadden⁵.

Een laatste vraag is of Livius’ verwijzingen naar de val van Rome in 390/386 v.C. naar de rest van de Romeinse bevolking geëxtrapoleerd mogen worden. Livius is de schrijver van een prestigieus werk en in die hoedanigheid is het zijn plicht om te voldoen aan de verwachtingen van een bepaalde schrijfstijl die getypeerd wordt door referenties en epiek. Livius plaatst gebeurtenissen uit verschillende tijden in verband met elkaar ten voordele van zijn lineaire, teleologische benadering van de Romeinse geschiedenis⁶. Zijn voorstelling van de val van Rome is in de eerste plaats een bewuste literaire constructie, die in het teken stond van functionaliteit en propaganda⁷. Op verschillende momenten paste hij de historische realiteit en de literaire traditie bewust aan ten voordele van de dramatiek van zijn werk: in Polybius’ verslag van de Gallische terugtocht uit Rome was bijvoorbeeld te lezen dat de Galliërs uit eigen beweging, zonder slag of stoot, terugtrokken naar hun door de Veneti aangevallen achterland, terwijl het bij Timaeus niet de Romeinen zijn maar de

¹ Zie Ogilvie 1965, p. 737. Zie Livius’ pathetische “intoleranda romanis vox, vae victis”.

² Ogilvie 1965, p. 737.

³ Vb. boek VI.20 in 352 v.C., VI.40 in 368 v.C.³, boek IX.4 in 321 v.C. zie Chaplin 2000, p. 39.

⁴ Chaplin 2000, p. 39-44.

⁵ Peyre 1979, p. 47.

⁶ Impliciet plaatste hij de val van Rome ook in een langere traditie van Perzische veroveringen van Delphi en Athene. Ogilvie 1965, p. 720.

⁷ Ogilvie 1965, p. 699-700 en 720 en Peyre 1979, p. 47

Caerieten die het Romeinse goud veiligstellen en de Galliërs verslaan. Voor Livius was het echter noodzakelijk dat de Romeinen hun bevleete eer herstelden, dus bracht hij de versie met Camillus naar voren¹. Dat de gemiddelde Romein (laat staan de lagere klassen) dit ook deed is geen evidentie. Ná het lezen van Livius misschien wel, maar deze studie is niet geïnteresseerd in de Romeinen vóór Livius.

Samenvattend kunnen we stellen dat het beeld van Galliërs als existentiële dreiging een restant is van de verovering van Rome in 390/386 v.C., maar dat dit beeld slechts werd gebruikt in specifieke politieke en vooral literaire contexten en daarom een *literaire constructie* is, met de nadruk op beide woorden. Van beide moeten de Romeinse lezers zich maar al te bewust zijn geweest (cf. infra). Dat dit beeld tegen het einde van de derde eeuw v.C. al grotendeels door een veel positiever beeld van onderdanigheid en coöperatie vervangen was, getuigen de vele diplomatieke contacten tussen Romeinen en Kelten². Zoals gezegd willen we zeker niet ontkennen dat de Keltische verovering van Rome in bepaalde contexten zwaar doorwoog op de Romeinse geest (Polybius beschrijft de Keltische oorlogen net zo uitgebreid om aan te tonen dat overdreven angst voor de Kelten volstrekt ongegrond is en gebaseerd op een slechte kennis van het verleden: II.35³), maar het is veel realistischer om te stellen dat deze angst *slechts in deze bepaalde contexten* optrad, niet als een constante⁴.

¹ Ogilvie 1965, p. 718 (V.38), 720 (V.39), 736 (V.49).

² Vb. XXXIX.54-55, XLIII.5, XLIV.14. Zie ook Peyre 1979, p. 47.

³ Deze passage kan *in utramque partem* worden aangewend: enerzijds kan men stellen dat dit bewijst dat het Romeinse volk zich niet bewust was van de niet-representativiteit van hun beeld, anderzijds kan men ook zeggen dat er met Polybius nog velen moesten zijn die niet meer blind waren voor de artefacten van het verleden.

⁴ Cf. Gruen 2011, p. 147.

II. De Barbaren Beschreven

“It should be clear that classical accounts need to be treated critically if they are not to be misunderstood” – John Haywood¹.

De Kelten spelen een belangrijke rol in het werk van een aantal Griekse en Romeinse auteurs. Dit vormt de voornaamste bron voor het leeuwendeel van moderne studies over het Keltische stereotype (en in veel gevallen onterecht de enige) en hoewel we met deze paper willen aantonen hoe beperkt deze visie is, is het volkomen terecht en noodzakelijk om deze klassieke getuigenissen kritisch te re-evalueren.

In de eerste plaats moeten we stilstaan bij wat een geschreven getuigenis in de Romeinse samenleving betekent, wat vaak vergeten wordt door moderne auteurs. Hoe ver reikten de woorden van deze auteurs? Uiteindelijk was literatuur helemaal niet zo alomtegenwoordig en bereikbaar als in onze maatschappij. Materiaal was schaars en kwetsbaar en kopiëren was een trage en dure aangelegenheid. Toch gaat men er van uit dat literatuur en lezen een belangrijk deel van het leven van de elite uitmaakte, of toch hoorde uit te maken². Lezen was in het Romeinse elitaire milieu niet alleen een private bezigheid, maar in de eerste plaats een publieke aangelegenheid. Men was het aan zijn elitaire status verplicht om in staat te zijn om intertekstuele referenties te begrijpen en een mening te kunnen formuleren omtrent literaire werken. Dit vereiste een diepgaande studie en memorisatie van de teksten die door de groepsgenoten werden gezien als cultureel waardevol³. Literaire eruditie was het bewijs dat men niet alleen vrije tijd had om te lezen, maar ook dat die vrije tijd op een eerbare manier werd ingevuld. Zo werd lezen een symbool van status, dat uiteraard ook publiek gemaakt moest worden⁴. Daarom was tekststudie een expliciet groepsgebeuren; niet alleen werd men verondersteld om anderen te stimuleren in hun literaire vorming en las en bediscussieerde men samen de teksten, maar ook werd er verwacht dat men zijn eigen bibliotheek ter beschikking stelde van anderen. Zo konden werken sneller circuleren en gekopieerd worden (soms ook sneller dan wenselijk: Cicero was bijzonder ontstemd toen een onafgewerkt manuscript van zijn hand door Cornelius Balbus werd gevonden, gekopieerd en verspreid bij een bezoek aan de bibliotheek van Atticus)⁵. Naast de private bibliotheken (die dus niet zo privaat waren als men zou denken) waren er vanaf de Augusteïsche periode een aantal publieke bibliotheken in Rome. Ook werken die niet direct binnen handbereik waren konden zo alsnog benut worden. Echt obscure of zeldzame werken werden voor dit doel vaak in excerpt overgenomen door andere auteurs⁶.

De vraag is natuurlijk in hoeverre het onderscheid tussen verschillende genres bepaalt in welke mate het werk publiek materiaal was. Het lijkt logisch dat voornamelijk poëzie werd voorgelezen op wandelingen, banketten en bijeenkomsten⁷, maar toch kwam ook informatief proza hiervoor blijkbaar in aanmerking: Aulus Gellius en zijn vrienden luisterden naar een voorlezing van Sallustius' *Catilina*⁸. Minder spraakmakende genres als geografie, etnografie en historiografie waren waarschijnlijk minder in trek, maar ook zij konden worden aangewend in erudiete discussies die de

¹ Haywood 2009, p. 17.

² Johnson 2010, p. 36-37.

³ Johnson 2010, p. 200-201.

⁴ Johnson 2010, p. 204.

⁵ Edmunds 2001, p. 113, Goldsberg 2005, p. 47, Johnson 2010, p. 57-58, 86, 114, 120, 124-126 en Woolf 2011, p. 70. Cicero *Ad Atticum* XIII.21.

⁶ Johnson 2010, p. 132 en Woolf 2011, p. 67.

⁷ Johnson 2010, p. 127 en Laffranque 1964, p. 59.

⁸ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* III.1.

(private) belezenheid van de discussanten moesten benadrukken¹. Dit blijkt duidelijk in een ander fragment van de *Noctes Atticae*: Favorinus deelt zijn emoties na het lezen van Quintus Claudius Quadrigarius – over Titus Manlius Torquatus’ duel met een Kelt²! Ook het moralisme van historisch proza³ en het exotisme van geo- en etnografie kunnen aanleiding geven tot conversatie. Dat Rome vanaf het einde van de tweede eeuw v.C. het centrum van de academische etnografie werd, is in elk geval zeker⁴.

De bovenstaande passage over Claudius Quadrigarius legt een andere belangrijke valkuil bloot. Wat wij vandaag nog kunnen lezen is slechts het topje van de ijsberg aan literatuur die de antieken produceerden, en het product van verschillende selecties door de eeuwen heen. We moeten er dus rekening mee houden dat er meer antieke literatuur over de Kelten circuleerde die voor ons grotendeels ontoegankelijk blijft (vb. Cato met zijn grotendeels verloren *Origines*). Ook die zal een invloed hebben uitgeoefend op het beeld op de Kelten, maar deze zal minder algemeen zijn geweest dan die van de grote namen. Ook in de klassieke oudheid zelf werden bepaalde auteurs belangrijker geacht dan andere. Het feit dat Quadrigarius zo uitgebreid door Aulus Gellius geciteerd werd wijst er net op dat dit nodig was, omdat men niet erg vertrouwd was met zijn werk⁵. Daarnaast kunnen we er van uitgaan dat de inhoud van de verloren beeldvorming over de Kelten niet fundamenteel afweek van die in de bronnen die we wel nog hebben: de vergeten auteurs hadden immers dezelfde bronnen en hetzelfde publiek.

Ten slotte moet nog iets gezegd worden over de taal van de bronnen. Verschillende van de “canonieke” bronnen over de Kelten zijn Grieks. Dit betekent echter niet dat zij minder aandacht genoten bij de Romeinse elite. Zeker gezien het prestigieuze aura van de Griekse cultuur is eerder het tegendeel waar⁶. Vooral voor etno- en geografie waren de Romeinen grotendeels afhankelijk van Griekse auteurs⁷.

Dit alles in rekenschap genomen, kunnen we er van uitgaan dat onderstaande auteurs, meer dan anderen, bijdroegen aan het gedeelde stereotype dat de Romeinen in het achterhoofd hadden met betrekking tot de Kelten⁸. Drie van hen zijn Grieken: Polybios, Poseidonios en Diodoros Siculus. Cicero en Caesar zijn de voornaamste Romeinse auteurs. Voor elk van hen moeten we stilstaan bij de aard, receptie en impact van het werk.

¹ Wij vermoeden dat dit is wat Edmunds bedoelt met de private lectuur van Griekse en oudere Romeinse literatuur. Literaire kennis was nog steeds een publieke erezaak, maar het opdoen ervan werd geïndividualiseerd. Alleen zo is Edmunds idee van privatisering van literatuur in de eerste eeuw v.C. (Edmunds 2001, p. 108 en 115) te rijmen aan de veel meer uitgewerkte en plausibele visie van Johnson. Edmunds vermeldt trouwens de studie van Johnson (die op dat moment nog in prille voorbereiding is), maar is er intussen reeds door achterhaald omdat ze geen rekening houdt met de mogelijkheid dat private en sociale lectuur ook naast elkaar kunnen bestaan.

² Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 9.13.7.

³ Quinn 1979, p. 220.

⁴ Woolf 2011, p. 66.

⁵ Johnson 2010, p. 132.

⁶ Quinn 1979, p. 17, Edmunds 2001, p. 110 en 115 en Johnson 2010, p. 127.

⁷ Momigliano 1975, p. 65 en Woolf 2011, p. 69-70.

⁸ Zoals Kidd (1988 (II.i), p. 309) opmerkt, zou het absurd zijn om te denken dat dit de enige geschreven of orale bronnen waren waarover de elite beschikte met betrekking tot de Kelten in de eerste eeuw v.C., maar door het eeuwige drama van de overleveringspraktijk zijn we gedwongen genoeg te nemen met bovengenoemde auteurs. Het feit dat zij wel werden overgeleverd kunnen we zien als een (niet exclusieve) aanwijzing dat zij meer gelezen werden dan de verloren auteurs. De allereerste Griekse schrijvers over de Kelten (Ephoros en Timaios) werden hier niet opgenomen; het leek interessanter om te kiezen voor Griekse auteurs die veel directer betrokken waren in de Romeinse wereld. Ook de zeer interessante auteurs van de Keizertijd (Strabo, Pompeius Trogus, Ammianus Marcellinus etc.) moeten wij met grote spijt in het hart aan verder onderzoek overlaten.

Onmiddellijk valt op dat de Romeinse auteurs voor zover wij weten lange tijd geen interesse hadden voor de Kelten¹. Hoeveel militaire confrontaties er ook waren tussen Kelten, Grieken en Romeinen, dit leidde niet tot verdere interesse of onderzoek naar de gewoonten van de Kelten: “*emotions prevailed over analysis*”². De oudste Romeinse bronnen over de Kelten zijn Cicero en Claudius Quadrigarius. In Quadrigarius’ *Annales* vervullen de Kelten duidelijk geen hoofdrol (net als bij de algemene geschiedenissen van Polybius en Livius), en Cicero’s *Pro Fonteio* (cf. infra) kan door de specifieke context niet gezien worden als product van een algemene interesse voor de Kelten. De Griekse interesse voor en kennis over de Kelten was zo mogelijk nog beperkter. Pas na de incorporatie in de Romeinse wereld kwam er meer aandacht voor de Kelten en gingen etnografen actief naar Keltisch gebied om zich te informeren³. De passages van Poseidonios en Diodoros Siculus maken slechts een klein deel uit van een veel ruimer geheel. Pas met Caesar komt er een werk dat specifiek Gallië en haar inwoners als onderwerp heeft, maar ook dit is gegeven door de specifieke politieke context. Ook dit plaatst vraagtekens bij de geloofwaardigheid van de “*Terror Gallicus*”. Waarom, als dit zo’n pertinente en zwaarwichtige alomtegenwoordige angst was van de Romeinen, nam niemand dan de moeite om deze angst te illustreren, te voeden, uit te buiten met een spectaculair werk over ’s lands duistere vijand⁴?

¹ Dauge 1981, p. 58 en Gruen 2011, p. 146.

² Momigliano 1975, p. 60. Citaat: p. 72.

³ Momigliano 1975, p. 58-59, 66-67 en 72.

⁴ In principe kan men stellen dat deze werken wel bestonden maar verloren gingen, maar het is weinig waarschijnlijk dat we niet op zijn minst hun namen en die van hun auteurs zouden terugvinden in uitdrukkelijk referentiële werken als dat van Poseidonius.

Polybius¹

Een van de vroegste bronnen die het uitgebreid over de Kelten heeft is Polybius (ca. 200 –ca. 120 v.C.) met zijn *Historiai*. Interessant is dat hij zelf een tijdlang door Keltisch gebied gereisd heeft, hoewel nooit ten noorden van de Po². Twee zaken moeten we bij het lezen van zijn schrijven over de Kelten goed in het achterhoofd houden.

Ten eerste kan men stellen dat Polybius een Griek was en geen Romein. Dit kan echter slechts in heel beperkte mate een probleem zijn. Sinds zijn overlevering als gijzelaar naar Rome in 167 v.C. won hij immers de sympathie van heel wat vooraanstaande Romeinse families (o.a. de gens Cornelia) en het staat buiten kijf dat de culturele kloof tussen hem en zijn aristocratische Romeinse vrienden minimaal was: niet alleen namen de Romeinen sowieso al veel culturele tropen van de Grieken over, maar veel Romeinen schreven en lazen ook in het Grieks³. We kunnen er dus zeker van zijn dat de Romeinse aristocratie een prestigieus werk over hun eigen geschiedenis, geschreven door een prestigieus man, wel gelezen zullen hebben. Ook al was Polybius dan geen Romein van geboorte, met zijn werk beïnvloedde hij wel hun denken.

Ten tweede moet men er rekening mee houden dat de *Historiai* een militair-historisch werk is. Het gaat hier dus niet om etnografie; wanneer de Kelten bij Polybius aan bod komen, is het niet als volksgroep maar als krijgers en meestal erg vijandig tegenover de Romeinen. Gezien Polybius zich tot doel had gesteld te verklaren waarom de Romeinen konden uitgroeien tot wereldmacht moeten we belet zijn op pro-Romeinse vooringenomenheid, ondanks zijn eigen bewustzijn van het belang van neutraliteit (vb. VIII.8 en VIII.9)⁴. Ten slotte willen we ook nog meegeven dat Polybius weinig aandacht leek te hebben voor Romeinse interne meningsverschillen over het buitenlands beleid, wat er misschien voor kon zorgen dat het beeld dat hij biedt homogener is dan de werkelijkheid⁵.

De verraderlijke aard

Een eerste belangrijk stereotype dat we bij Polybius over de Kelten aantreffen, is dat ze uitermate onbetrouwbaar en zelfs verraderlijk zijn: *“wie zou, gezien de algemene reputatie van de Kelten, er niet voor gewaakt hebben aan die mensen een stad toe te vertrouwen die zo welvarend was en vele mogelijkheden bood tot verraad?”* (II.5 en II.7). Meteen wordt echter duidelijk dat deze uitspraak niet op zich mag worden aanvaard. We verwijzen naar de militaire context van de *Historiai*; zoals steeds gaat het hier om Keltische *huurlingen*. Het is niet geheel duidelijk of Polybius doelt op het gehele Keltische volk of op het enige soort Kelten dat hij kent, namelijk huurlingen. Het is ook een algemeen topos dat huurlingen, van gelijk welke origine, van zeer wankele loyaliteit zijn (zie ook I.67-80). Bovendien kadert zijn uitspraak in een relaas over een heel specifieke groep Keltische huurlingen, die zelfs uit hun eigen vaderland zijn verbannen omdat ze zich ook daar schuldig hadden gemaakt aan verraad aan hun eigen stam. Op basis van het verraad, de tempelplunderingen en de stadsverwoestingen van deze zelfs voor Kelten uitzonderlijke groep stelt Polybius dat de Romeinen (maar vooral Polybius) *“zo hun goddeloosheid grondig leerden kennen”*. Het lijkt er dus op dat Polybius zich inderdaad enkel baseerde op deze specifieke groep huurlingen en ook enkel de huurlingen wou beschrijven (hoewel het ook mogelijk is dat Kelten voor Polybius enkel bestonden als huurling), maar door zijn gebruik van de algemene term “Kelten” moet het voor de Romeinse lezer

¹ We gebruikten de vertaling van Wolther Kassies (zie bibliografie).

² Walbank 1957, p. 172, Brunt 1971, p. 197 en Momigliano 1975, p. 66.

³ Momigliano 1975, p. 24.

⁴ Momigliano 1975, p. 28.

⁵ Momigliano 1975, p. 26-27.

eeuwen later bijzonder moeilijk geweest zijn om het onderscheid te maken tussen de huurling, de stammen en het volk. Dit betekent dat een aristocratisch lezer van Polybius in de jaren 50 van de eerste eeuw v.C., in een tijd waarin de Kelten minder gekend stonden als huurling maar wel in oorlog verwickeld waren met Rome, de Kelten van zijn eigen tijd nog steeds ziet als verraders en er de oorlog van Caesar door gaat rechtvaardigen (binnen de literaire context weliswaar).

Een andere passage suggereert dat Polybius het verraderlijke wel degelijk specifiek aan de Kelten toeschreef en niet aan huurlingen. In boek II.32 beschrijft hij een van de laatste oorlogen tussen Romeinen en Kelten, waarbij de Romeinen aarzelen om hun Keltische bondgenoten in te zetten: *“Anderzijds gaven ze zich rekenschap van de verraderlijke aard van de Galliërs en beseften ze dat ze een gevecht zouden aangaan met stamverwanten van hun hulptroepen”*¹. Ook dit is echter niet zo simpel als het lijkt. “Verraad” is in deze context natuurlijk een moeilijk begrip. Is het verraad om je eigen volk aan te vallen of om het te steunen? Zou Polybius het ook als verraad hebben gezien als de Romeinen een verbond hadden gesloten met een andere groep, die hen dan beval om andere Romeinen aan te vallen? Of zou hij dat net gezien hebben als slim en eervol? Hetzelfde gedrag wordt immer volledig anders geïnterpreteerd, afhankelijk van de steller ervan. Wat voor de ingroep volledig aanvaard is, wordt gezien als onaanvaardbaar wanneer gesteld door uitgroepen². Men zou kunnen stellen dat het juist door de verraderlijke aard van de Kelten zou moeten zijn dat het géén probleem kon zijn om hen tegen hun eigen volk uit te spelen. Het is dus veelzeggend dat Polybius deze gelegenheid aangrijpt om de lezer nogmaals attent te maken op “de verraderlijke aard” van de Kelten.

Weer een andere passage beschrijft het daadwerkelijke verraad van (andere) Keltische bondgenoten aan Rome ten tijde van de Tweede Punische Oorlog. In III.67 wordt beschreven hoe een volledige Keltische compagnie 's nachts een moordende raid hield in het slapende Romeinse kamp en overliep naar Hannibal, omdat die er op dat moment beter voorstond. Een woedende Scipio zou daarna gesuggereerd hebben dat alle Galliërs gewantwoord moesten worden voor verraad. In III.68 schrijft Polybius bovendien dat de Romeinse nederlaag bij Trebia die hierop volgde, ook door “de burgers” in Rome werd toegeschreven aan het verraad van de Kelten. Dit maakt het beeld over de Kelten natuurlijk héél negatief.

Het hele werk staat bol van dergelijke insinuaties. Een ander mooi voorbeeld is passage III.40: *“De Boii [...] hadden vriendschap al lang als mogelijkheid voor hinderlaag tegen de Romeinen beschouwd, maar tot dusver nog geen goede kans gekregen. Nu vatten ze moed en vertrouwden op grond van de berichten op de komst van de Carthagers”*. Bovendien vielen ze de Romeinen aan in de wetenschap dat hun bloedverwanten die in Rome gegijzeld werden, opgeofferd zouden worden. De Boii worden zo afgeschilderd als eerloze, laffe opportunistische (bloed)verraders, en het is twijfelachtig dat de Romeinse lezer gevoelig was voor de nuance dat het hier enkel om de Boii ging, nadat hij de hele passage over de Keltische Oorlogen gelezen heeft in deel 2 (cf. infra). Het bloedverraad maakten ze goed door een nieuw soort verraad: ze overtraden de oorlogswetten door de Romeinse onderhandelaars te gijzelen om hen te ruilen tegen hun eigen verwanten. Opnieuw is het de vraag of deze handeling op zich verraad is, of enkel via de persoon die ze uitvoert: zouden de Romeinen dit voor zichzelf zien als verraad of als slimme oorlogstactiek?

Door ook Hannibal vrees en wantrouwen tegen de Kelten te laten uitspreken, slaagt Polybius er handig in (al dan niet bewust) om “de verraderlijke aard” tot een objectieve, universele vaststelling te maken (III.70 en 78-79). Deze tactiek past hij trouwens ook toe voor de vermeende werkschuheid en lage weerstand tegen ontberingen van de Kelten (III.79).

¹ “Athesian” moet volgens Walbank wel degelijk vertaald worden als “verraad” en niet als instabiliteit. Walbank 1957, p. 208.

²Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 144.

Aan dit alles moet worden toegevoegd dat Polybius' uitspraak niet gezien kan worden als persoonlijke negatieve vooringenomenheid ten opzichte van de Kelten: niets in zijn biografie suggereert persoonlijke trauma's. Het is dus belangrijk om in te zien dat Polybius dit stereotype niet zelf heeft gecreëerd, maar gewoon heeft verdergezet. Net zoals Kretenzers "van nature doortrapt" zijn (VIII.16), zo *waren* de Kelten simpelweg verraderlijk in de denkwereld waarin Polybius schreef. Hier kunnen we niet echt spreken van subjectieve vooringenomenheid, maar om de individuele uiting van een algemeen levend topos over Kelten. Polybius was er zich dus waarschijnlijk ook niet van bewust dat hij subjectief was.

De barbaren

Een tweede stereotype is natuurlijk dat de Kelten barbaren waren (II.7). In de bovenstaande paragraaf zagen we dat het problematisch is om een onderscheid te maken tussen stereotypes over Kelten en stereotypes over huurlingen. In het geval van "barbaarsheid" komt er nog een problematiek bij: die van het onderscheid tussen specifiek en algemeen. Voor de Grieken en de Romeinen waren *alle* volkeren die hun cultuur niet deelden barbaren¹. De vraag is dan of de stelling dat Kelten barbaren waren enige invloed heeft op hun specifieke beeld. Wat wel specifiek lijkt, is volgende vermelding in II.19: *"Maar eenmaal thuis raakten ze zozeer in onderlinge strijd verwickeld over het grootste aandeel in de buit dat ze het merendeel van de geroofde zaken en van hun eigen strijdmacht daarbij verloren. Dit is een normale gang van zaken bij de Galliërs wanneer ze zich andermans goederen hebben toegeëigend, die vooral te wijten is aan hun redeloze drink- en eetpartijen"*. Deze eet- en drinkgewoontes zijn duidelijk in tegenstelling tot die van de Romeinse beschaving (cf. infra) en volgens De Sanctis moeten de rampzalige gevolgen van dit irrationele en onbeheerste gedrag geïnterpreteerd worden als uitingen van de rechtvaardige ingreep van Nemesis tegen de onrechtvaardige Kelten². Ook in II.35 lijkt irrationele drift te primeren boven rede en beschaafdheid, waardoor de Kelten voor Polybius (en zijn teleologische visie) voorbestemd zijn om het onderspit te delven tegen Rome³. In II.17 schrijft Polybius dat de Kelten geen andere tekenen van beschaving vertoonden dan het bouwen van wallen en dat ze geen kunsten meester waren, maar dit moet een overdrijving zijn in functie van het specifieke beeld dat Polybius (enkel) in deze passage wil creëren; verder was hij zich wel degelijk bewust van het hoge niveau van Keltische metaalbewerking⁴.

Kelten, Keltiberiërs, Galliërs en Galaten

In het stereotype over verraad hebben we gezien dat Polybius gebruik maakte van de heel algemene en incorrecte term "Kelten". Het is echter fout om te denken dat Polybius geen oog had voor het onderscheid tussen verschillende stammen. In zijn beschrijving van de verovering van de Povlakte door "de" Kelten (een gebeurtenis die hij beschrijft in betekenisvolle verwoordingen: de Kelten lieten hun "begerig oog" vallen op de rijkdommen van hun Etruskische burens en vielen hen aan omwille van een "onbetekenende aanleiding") specificeert hij dat het gaat om de stammen van de Laei, Lebecii, Insubrii, Gonomanii, Anarii, Boii, Ligurii en Senonii (de Venetii en Ligurii waren geen Kelten, zoals Polybius wist, maar soms zag hij bepaalde Ligurische stammen per abuis aan voor Keltische⁵). Deze stammen beschrijft hij dan specifiek als simpel, primitief en semi-nomadisch, met als enige

¹ Woolf 2011, p. 15-16, Kahlos 2011, p. 3 en Keyser 2011, p. 53.

² Walbank 1957, p. 187.

³ Walbank 1957, p. 211.

⁴ Walbank 1957, p. 184.

⁵ Walbank 1957, p. 177 en 182.

interesses en bekwaamheden landbouw en oorlog (II.17). Het is echter nog maar de vraag of Polybius' lezers dit onderscheid ook konden maken. Het is immers veel gemakkelijker om te onthouden dat de Kelten allemaal primitieve oorlogszuchtige boeren waren dan te onthouden dat acht specifieke stammen dit waren en de rest niet. Bovendien is Polybius zeer inconsequent in zijn terminologie: de termen "Kelten" en "Galliërs" wisselen elkaar constant af, samen met namen van specifiekere stammen.

Anderzijds maakt Polybius wel een onderscheid tussen Kelten/Galliërs in het westen en Galaten in het oosten (vb. III.3). Over het algemeen lijkt Polybius de Galaten beschaafder voor te stellen dan hun westerse tegenhangers (misschien juist omdat ze in het Oosten leven, *ex oriente lux*¹). Hij benadrukt de nobelheid en wijsheid van veel van hun vorsten (vb. VIII.22 en XXII.21) en looft hun beschaafde onderhandelpraktijken (vb. XXI.37 en XXXII.1). Het is opvallend dat Polybius bij de Galaten wel benadrukt dat sommigen van hun leiders wél eerbaar zijn ondanks verraad door anderen, terwijl hij hier geen enkele aandacht aan besteedt bij de Keltische bondgenoten van Rome. De nadruk ligt bij hen niet op verraad; integendeel zouden de Galaten eer zeer hoog aanschrijven. In XXI.38 beschrijft Polybius hoe de Galatische vrouw Chiomara na een nederlaag tegen de Romeinen door een Romeinse soldaat wordt verkracht. Pas daarna laat hij haar vrijkopen door haar familie, die hem terstond de schedel inslaat. Dit is in strijd met de oorlogswetten, maar waar Polybius bij de Kelten steeds het verraad in de verf zette, lijkt het hier een morele les die Chiomara naast Virginia en Lucretia plaatst: wanneer haar geschrokken echtgenoot vraagt "*Vrouw, het is toch eervol om zich aan zijn woord te houden?*" antwoordt zij "*Jazeker, maar het is nog eervoller wanneer er slechts één man in leven is die met mij gemeenschap heeft gehad*". Afgezien daarvan worden de Galaten wel net als de Kelten afgeschilderd als toonbeelden van strijdvaardigheid en dapperheid (V.3, XVIII.41 en XXII.21 (misschien omdat ook de Galaten door de Romeinen zijn verslagen)). De "nobele wildheid" die vooral in de Keizertijd een topos werd, lijkt zich bij Polybius vooral tot de Galaten te beperken.

Over de Keltiberiërs lijkt Polybius niet veel te vertellen. Dit komt deels ook omdat hij er (begrijpelijk) niet altijd in slaagt beide volkeren uit elkaar te houden en hij hen dus vaak Kelten noemt. Een mooi voorbeeld hiervan is de passage in XXXIV.9. Hij beschrijft de Turdetanen van het Zuid-Iberische Andalusië als beschaafd en wellevend omwille van hun rijkdom. Vervolgens schrijft hij dezelfde eigenschappen toe aan de "Kelten, die hun burens zijn". Gezien de ligging van Andalusië moet hij hier Keltiberiërs bedoelen, maar afgezien van de verwarring is dit ook om een andere reden een interessante passage: hoewel zowel de Kelten als de Keltiberiërs bekend stonden als verraders (vb. X.6), zijn ze hier plots beschaafd en wellevend. Blijkbaar was Polybius zich er toch van bewust dat er ook een positieve kant in de Kelten schuilging (ook Keltiberiërs werden in Rome geroemd om hun dapperheid, cf. XXXV.4), maar hier gaan we in een apart deeltje op in.

Vijanden van Rome

Een belangrijke invloed van Polybius op het beeld over de Kelten is dat hij ze expliciet voorstelt als incompatibel met het voortbestaan van Rome, en zelfs voorrang krijgen op Hasdrubal van Carthago: "*zolang dit volk hen bedreigde, zouden zij naar hun mening nooit de macht over Italië kunnen verkrijgen en zelfs niet veilig op hun eigen vaderlandse bodem kunnen wonen*" (II.13). Bij uitbreiding zou zelfs heel Italië de Kelten gezien hebben als existentiële dreiging (II.23). Polybius doelt hier waarschijnlijk op de zuidwaartse migraties van de Kelten vanaf 450 v.C. Of de Romeinen dit daadwerkelijk dachten op het beschreven moment doet er niet veel toe; het gaat erom dat ze het *na* Polybius in elk geval wel dachten. We mogen deze passage ook niet te veel gewicht geven: de Kelten

¹ Over het algemeen werden oosterse barbaren gezien als gesofisticeerder dan westerse. Bonfante 2011, p. 7.

waren voor Polybius enkel een probleem zolang ze Rome *bedreigden*, dus in vreedstijd was er geen probleem. Anderzijds kan men stellen dat aanwezigheid simpelweg gelijkstond aan bedreiging¹.

Polybius' tweede boek is ongetwijfeld het belangrijkste in het kader van de beeldvorming over de Kelten. Dit boek handelt namelijk over de "Keltische oorlogen" om Noord-Italië tussen de vele Keltische stammen in het gebied onderling en Rome. Het boek is een opeenstapeling van militaire confrontaties, Romeinse nederlagen en "oprechte" wraakacties en Keltische laaghartigheden. De militaire inhoud van de feiten op zich wordt in een verder hoofdstuk besproken. Wat in dit hoofdstuk belang heeft, is het effect van deze opsomming op de lezers. Zeer belangrijk in een goed begrip van Polybius' voorstelling is dat hij waarschijnlijk het standpunt van Fabius Pictor overnam, de verloren gegane Romeinse historiograaf die in eigen persoon heeft meegevochten tegen de Kelten in 225 v.C.. Dientengevolge is het standpunt van Pictor/Polybius er één dat de Romeinen vicitimiseert en de Kelten diaboliseert en culpabiliseert². Misschien is het ook daarom dat hij het aantal Romeinse slachtoffers in 295 overdrijft, hoewel dit ook uit onwetendheid kan voort zijn gekomen³. Wie dit als Romein leest, kan in elk geval bijna niet anders dan de Kelten opnieuw als doodsvijand beschouwen, ook al zijn de relaties in de eigen tijd heel wat veranderd. Ten eerste is er het psychologische aspect van de vernedering in de opsomming van nederlagen (zie II.20: "*door al deze krachtmetingen boekten de Romeinen 2 schitterende resultaten: doordat zij eraan gewend geraakt waren door de Galliërs totaal verslagen te worden konden zij in het vervolg niets erger meemaken*"). Een lezer die zijn zelfwaardering koppelt aan zijn sociale identificatie met de (in)groep "Romeinen", en die groep door het slijk ziet gehaald worden door een andere (uit)groep, zal volgens de sociale psychologie automatisch meer ingroepfavoritisme en uitgroepstigmatisering vertonen: zijn zelfbeeld hangt er immers van af (Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 156-158, zie deel 3 voor meer uitdieping hiervan). Als logisch gevolg hiervan voelt de lezer het als positief aan dat de Romeinen wraak namen (en nemen?). Misschien is het zelfs zo dat Polybius zelf, maar in elk geval de lezer, zich identificeert met de Romeinse ingroep en daarom het Keltische succes automatisch koppelt aan eerloos gedrag, "*want het kan toch niet zijn dat de Kelten ons op een eerlijke manier konden overwinnen?*". Het is dan ook niet verwonderlijk dat Polybius hier gebruik maakt van tal van subjectieve termen (subjectief, niet "partijdig": Polybius is een moralist). Het falen van de Keltische expeditie van 344 v.C. beschrijft hij als "een terugtocht die meer weghad van een vlucht" (II.18). Deze schaamte moet een chauvinistische Romeinse lezer goed in de oren hebben geklonken. In II.19 beschrijft Polybius hoe de Kelten tegen alle kriegsregels Romeinse onderhandelaars executeerden. Op zich is dit een objectief verslag, maar binnen de hierboven beschreven context wordt deze oorlogsmisdaad extra benadrukt. Bovendien is het erg onwaarschijnlijk dat dit werkelijk heeft plaatsgevonden: eerder maakte het waarschijnlijk deel uit van Pictor/Polybius' tactiek om de oorlog voor te spiegelen als "*bellum iustum*" en draait Pictor/Polybius hier dus de rollen van slachtoffer en aanvaller bewust om. Hetzelfde zien we gebeuren in II.21, waarbij een nieuwe Gallische aanval net getriggerd werd door het expansieve beleid van Rome⁴. Ook de tactiek om bondgenoten na afloop een deel van de buit te beloven is op zich heel normaal, de benadrukking dat "de" Kelten hun voordeel wilden halen uit het verdelen van Romeins goud voor ze het zelfs maar veroverd hadden kan alleen maar kwaad bloed hebben gezet (II.22).

Ook de chronische angst die Polybius de Romeinen uit 230 v.C. toeschrijft moet erg aanstekelijk geweest zijn (II.22-23). Hierbij moeten toch een aantal kanttekeningen gemaakt worden. In de derde eeuw v.C. was deze angst terecht, want de Kelten vormden nog steeds een constante dreiging. In de eerste eeuw v.C. was dit gevaar al volledig geweken en wordt het problematischer om te stellen dat de Romeinen *nog steeds* rillend onder hun bedden doken toen ze het woord "Kelt" of "Galliër"

¹ Er was op dat moment geen reële dreiging, maar de Romeinen vreesden van wel. Walbank 1957, p. 170.

² Walbank 1957, p. 184.

³ Walbank 1957, p. 187-188.

⁴ Walbank 1957, p. 189 en 193-194.

hoorden. Elk trauma moet op een bepaald moment wel verwerkt worden, zeker gezien de Romeinen na 284 v.C. steeds meer successen tegen de Kelten boekten. De mythische proporties van deze tegenstander moet zo aanzienlijk geslonken zijn. Toch zien veel academici vandaag de officiële reden voor de verovering van Gallië door Caesar net in de “veiligstelling van Rome tegen het Keltische gevaar”. Het lijkt evident dat dit een opportunistische leugen is (zie hiervoor verder het deel over Caesars *De Bello Gallico*), maar het is wel betekenisvol dat Caesar net deze leugen gebruikt. Het geeft aan dat dit aspect van vrees dan misschien niet meer reëel maar eerder cultureel nog steeds werd onderhouden, en net dit kan een groot deel van de betekenis van Polybius voor het Keltische stereotype zijn geweest. Anderzijds sluit hij zijn relaas van de Keltische Oorlogen af met de waarschuwing dat men zich niet door (in zijn tijd nog steeds actuele, zie voetnoot 20 in Kassies) overdreven blinde paniek moet laten leiden wanneer het om Kelten gaat: het doel van zijn uitgebreide beschrijving was immers net om aan te tonen dat de Kelten heel gewone en overwinnelijke barbaren waren, die zich niet door rede maar door emoties lieten leiden en daardoor verdoemd waren om inferieur te zijn aan de Grieks-Romeinse beschaving (II.35)¹.

In boek II.35 stelt Polybius dat deze Keltische oorlog op het vlak van sterke vijanden en harde gevechten zijn gelijke niet kende in de geschiedenis, maar we moeten ons er bewust van zijn dat dit een vast historiografisch topos is bij het beschrijven van oorlogen en dat Polybius dit ook over andere oorlogen beweert². Niet alleen de Keltische Oorlogen bezorgden de Kelten echter een slechte naam. In grote mate droeg de Tweede Punische Oorlog hiertoe bij. Niet alleen duidt Polybius de Keltische Oorlogen aan als de oorzaak van de sterkte van Carthago (II.22), maar hij gaat ook nog een stap verder. In III.34 claimt hij dat Hannibal zich bewust was van de diepe haat die de Kelten koesterden tegen Rome sinds het verlies van de Keltische Oorlogen, én dat Hannibal zijn oorlog alleen zag slagen indien de Kelten hem wilden steunen, wat ook gebeurde. Door dit te vermelden promoveert Polybius de Kelten van ordinaire huurlingen naar een directe oorzaak van de Tweede Punische Oorlog, én naar directe vijand van Rome. Zo mogelijk nog belangrijker is dat hij hier, in tegenstelling tot eerder, geen stammenonderscheid maakt maar gewoon de algemene term “de Kelten” gebruikt. Zoals we zullen zien zorgde dit voor een foutief, maar zeer levend beeld. Daar komt nog eens bij dat Hannibal wel zo verstandig was om de Kelten vooraan in de linies te plaatsen (vb. III.74, III.85, III.113, III.115 etc., cf. infra), zodat de Romeinse legers vaak het gevoel moeten hebben gehad dat ze niet tegen Carthago maar nogmaals tegen de Kelten vochten, een gevoel dat ze met zich mee naar huis brachten. Natuurlijk wisten ze wel dat het brein achter de oorlog het gehate Carthago was, maar men mag hun ervaringen uit de praktijk ook niet onderschatten. Met andere woorden: de Kelten hadden niet alleen hun eigen schrikbeeld, maar deelden ook nog eens het beeld dat heerste over Carthago. De Kelten hadden in 390/386 v.C. Rome uit eigen beweging ingenomen, maar in de jaren 220-210 v.C. hadden ze het bijna nog eens gedaan voor de Carthagers. Rome zal zich hier maar al te goed bewust van geweest zijn, gezien het eigentijdse doemscenario maar één precedent had: 390/386 v.C.

De goede Kelten?

Bovenstaande lijkt te suggereren dat Polybius een hartgrondige wrok koesterde tegen de Kelten en geen gelegenheid liet voorbijgaan om hen zwart te maken. Dit is *niet* het geval! Zoals eerder vermeld onderschrijft Polybius enkel reeds bestaande, maar foutieve beelden, omdat die nu eenmaal als waarheid golden in zijn leefomgeving. Het is ook logisch dat hij vooral wandaden tegen de Romeinen beschrijft, gezien zijn werk een oorlogsverslag is. Toch legt hij de schuld niet volledig bij de Kelten: het is opvallend hoe hij in II.20 vooral de godheid Tuchè als aanstookster van de Gallische “epidemische” oorlogsgekte ziet³.

¹ Walbank 1957, p. 211.

² Walbank 1957, p. 211.

³ Walbank 1957, p. 190.

Polybius heeft echter ook oog voor eerder positieve aspecten. Ten eerste legt hij vaak de nadruk op de onverschrokkenheid (vb. II.18 en II.24) en de moed (vb. II.34 en III.115) van de Keltische soldaten, die per slot van rekening ook alleen maar soldaten zijn in een oorlog. Vaak worden hun acties die de Romeinen schade berokkend heel neutraal beschreven (zelfs de verovering van Rome door de Galliërs in 390/386 v.C., cf. I.6). In II.30 stelt Polybius zelfs dat de Kelten de beslissende slagen enkel en alleen verloren door de inferioriteit van hun wapens. In hetzelfde hoofdstuk heeft hij het ook over hun woestheid, doodsverachting en ongetemperde vechtlust, maar deze termen kunnen eventueel ook als teken van irrationaliteit en dus negatief worden gezien.

Ten tweede blijkt uit zijn verslag dat niet alle Kelten aan de zijde van Hannibal vochten: in III.41 en III.60 schrijft hij dat Hannibal zware problemen ondervond bij het oversteken van de Pyreneeën door Keltische stammen die hem de doorgang belemmerden. Veel van de stammen die zich uiteindelijk bij hem aansloten zouden dit gedaan hebben uit angst voor complete extermatie (een daad die gezien kon worden als laf – dat waren ze in Romeinse ogen toch al – maar het maakt het een stuk acceptabeler dan de optie dat ze vrijwillig een front vormden tegen de Romeinen). Andere Keltische stammen die neutraal wensten te blijven werden aangevallen door Hannibal, waarna ze in Rome om bescherming smeekten en die ook kregen (III.69). Nog andere Kelten vochten zelfs aan Romeinse zijde. In II.24 worden de Gonomanni genoemd, verder volgen niet nader bepaalde Keltische huurlingen (III.41 en III.65).

Ten derde suggereert Polybius dat het eigenlijk dankzij de (talloze gevechten met de) Kelten is dat Rome de gehardheid en ervaring kreeg om zich op te werken tot heersers van heel Italië (I.6 en II.20). De vraag is echter of de Romeinen dit ook zo zouden zien, laat staan het hen in dank afnemen.

Ten slotte wijdt Polybius enkele woorden aan het uiterlijk van de Kelten (met opnieuw de opmerking dat het hier niet gaat over het Keltische volk, maar de Keltische *huurlingen*). Hij schildert hen af als schitterend en angstwekkend. Sommige stammen zoals de Insubrii droegen broeken en lichte mantels, maar anderen zoals de Gaesati vochten naakt en beladen met gouden juwelen. Als reden van de naaktheid ziet hij drie motieven: enerzijds dapperheid en eerezucht, anderzijds het pragmatische aspect zodat ze niet in het struikgewas blijven haken. Verder wist Polybius ook af van het gebruik van de *carnyx* (hoewel hij deze omschrijft als trompetten met een eng geluid) en weet hij wat een *torque* is, hoewel hij er een Griekse term voor gebruikt (II.28-31). De kans bestaat dat Polybius zich deze uiterlijke informatie toe-eigende via persoonlijke ervaring is bestaande, want in III.59 vermeldt hij zijn studiereis doorheen Noord-Afrika, Spanje en Gallië (het adjectief “gevaarlijk” kan hier niet beschouwd worden als stigma van de Kelten, maar van de héle onbekende periferie). De mate waarin eerder bestaande beeldvorming hierin een rol speelde is moeilijk te bepalen.

De vraag is of dit alles opweegt tegen de overgrote meerderheid van beschreven conflictsituaties tussen Kelten en Romeinen. De Romeinse bescherming van de neutrale stammen suggereert dat de staatsmannen nog in staat waren het onderscheid te maken tussen “goede” en “slechte” stammen, maar op het moment van de feiten waren al deze stammen nog een deel van de politieke realiteit en moest men ze kunnen onderscheiden. In 60 v.C. was dit absoluut niet meer het geval, dus het zal de aandachtige lezer moeten zijn die zich herinnert dat de Gonomanni effectief Kelten waren. Bovendien is het zo dat mensen eerder onthouden wat past in hun stereotype, en dat wat er van afwijkt vergeten. In de sociale psychologie wordt dit de “confirmatievertekening” genoemd¹. Het is dan ook aannemelijk dat een Romein uit 60 v.C. bij het woord “Kelt” in eerste instantie denkt aan het stereotype dat bevestigd wordt door de overgrote meerderheid van informatie, en pas gaat nuanceren *als* iemand hem zou vragen of dat wel helemaal klopt. Historici doen dit nu, een paar

¹ Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 145.

moraalridders avant-la-lettre misschien ook, maar de meerderheid van het Romeinse volk hield zich hier niet mee bezig.

De bovengenoemde positieve eigenschappen van de Kelten zijn allemaal van die aard dat ze de overwinning van de Romeinen extra verf bijzetten. De Kelten waren moedige en uitmuntende krijgers, maar de Romeinen die hen overwonnen waren dus nóg moediger en bedrevener¹. Dit is iets wat historici en tekstanalytici moeten opmerken, maar het is helemaal niet vanzelfsprekend dat de Romeinse lezers dat zelf ook deden. Natuurlijk hadden ze door dat de Romeinen als overwinnaar de dapperste en besten van iedereen “waren”, maar dat wil niet zeggen dat dat in hun ogen afbreuk deed aan de dapperheid van de Kelten.

Conclusie

In zijn *Historiai*, en vooral in het tweede boek, schrijft Polybius vaak over specifieke Keltische stammen en groepen. De feiten (of beter: overleveringen, cf. Fabius Pictor²) die hem over deze groepen bereikten, schilderen deze stammen af als irrationele, verraderlijke onophoudelijke kwelgeesten van Rome en Italië. Andere groepen hadden dan weer een positiever imago van dapperheid en oprechtheid. Het probleem met deze aandacht voor het specifieke is dat Polybius, waarschijnlijk onbewust, heel slordig met zijn terminologie betreffende de Kelten omspringt. Vaker wel dan niet noemt hij een specifieke groep éénmalig bij naam en verwijst hij verder steevast naar hen met de algemene term “de Kelten”. Het (al dan niet onbewuste) effect van deze slordigheid op de Romeinse lezer is generaliserend en stereotypebevestigend, en veel van wat het stereotype ontkracht is waarschijnlijk in de vergetelheid geraakt. Polybius en zijn tijdsgenoten konden op basis van hun kennis de vertellingen over de veel nabijere Kelten nog nuanceren en plaatsen, maar we mogen niet te snel concluderen dat de lezer in 60 v.C. niet meer in staat was deze nuances te maken. Directe actuele kennis was dan wel niet meer mogelijk, maar de Romeinse leescultuur en –praktijk bleven dezelfde, er werd nog steeds op dezelfde, voor ons erg ambigue manier verwezen naar specifieke groepen. Het zijn dus niet zij, maar wij die, geconfronteerd met totaal andere referentiegewoontes, niet langer in staat zijn de schilderende adjectieven van Polybius en collega’s correct te associëren met sub-of supergroep.

Dat Polybius zo een negatief beeld creëert van de Kelten hoeft niet te verbazen, gezien de *Historiai* een oorlogsverslag zijn en geen overzicht van de goede betrekkingen die Rome in de laatste 200 jaar met haar buurvölkeren heeft gehad. Het verschil met vb. Poseidonios is dat Polybius de Kelten niet beschrijft vanop neutraal domein (de zgn. etnografische “middle ground”), maar vanuit de positie van de Kelten op Italische bodem. Het is door deze martiale context dat hij uit het ruime scala beelden selecteert om de Kelten te barbariseren en culpabiliseren³.

Twee nuanceringen moeten gemaakt worden. Ten eerste zijn opsommingen als hierboven een dankbaar hulpstuk voor tekstanalytici en lijken ze heel overtuigend, maar de Romeinen lazen hun teksten niet zoals historici nu. Lezen (of beter: voorgelezen worden) was voor hen een vermaak en culturele bezigheid, geen exegetische wetenschap. Het zou dus fout zijn om te denken dat de Romeinen bij het lezen van de *Historiai* onmiddellijk een mentaal schema opmaakten van de elementen pro en contra de Kelten. Bovendien lag de nadruk in Polybius’ *Historiai* zeker niet op de Kelten; eerder vormden de Keltische episodes een (noodzakelijk, maar toch) tussenspel voor de Punische dreigingen⁴. Anderzijds kan men stellen dat het net daarom is dat het beeld dat ze eraan

¹ Gruen 2011, p. 142.

² Walbank 1957, p. 27.

³ Brunt 1971, p. 185 en Woolf 2011, p. 22.

⁴ Walbank 1957, p. 212-213.

overhieldden eerder negatief dan positief was. Ten tweede proberen we hier niet de indruk te wekken dat Polybius bewust een nieuw stereotype wilde creëren. Eerder argumenteren we dat Polybius inspeelde op reeds aanwezige beeldvorming, en die bevestigde en eventueel versterkte. Als nieuwkomer in de Romeinse leefwereld moest hij er zich immers van verzekeren dat hij enige raak- en herkenningspunten had met zijn publiek. Daarnaast moeten we ook alert zijn voor de echo van Fabius Pictors woorden, Polybius' voornaamste bron over de Kelten, die de objectiviteit van Polybius' verslag in de weg staan.

Poseidonios van Apamea¹

Poseidonios is de eerste ons bekende schrijver van een specifiek etnografisch hoofdstuk over de Kelten. Dat zijn werk slechts fragmentarisch en via parafrasering is overgeleverd is dan ook één van de grote drama's van deze studie, zeker omdat de informatie die hij gaf uitzonderlijk gedetailleerd was². Ook voor zijn leven zijn we grotendeels afhankelijk van historische reconstructie. Waarschijnlijk leefde hij van ca. 135 v.C. tot maximaal ca. 45 v.C.³ Als lid van een aristocratische Seleucidische familie genoot hij een hoge opleiding in Athene. Het is belangrijk om dit in het achterhoofd te houden, omdat Athene – en vooral de stoïcijnse school waar Poseidonios tot toetrad – in deze periode steeds meer de aloude xenofobie losliet ten voordele van een positievere benadering van buitenlanders en “barbaren”. Dit was van grote invloed op Poseidonios' visie en verklaart zijn etnografische interesses. Ook later in zijn leven was zijn houding tegenover de “barbaren” opvallend soepel⁴.

Met deze ingesteldheid maakte hij waarschijnlijk in de jaren 100-90 v.C. een rondreis in het Westelijk deel van de mediterrane wereld, ten dele uit wetenschappelijke interesse⁵. Een belangrijke halte was Gallië (meer bepaald het deel dat Diodoros onderscheidt als Keltikè, cf. infra), waar hij ongeveer drie maanden verbleef. Dit lijkt een heel veelbelovende basis om aan etnografie van de Kelten te doen, maar we moeten aandacht hebben voor de specifieke context. Hoewel Poseidonios spreekt over “de” Galliërs, is hij nooit verder geweest dan de sterk geromaniseerde stad Tolosa. Zijn eigen observaties zijn gebaseerd op de Keltische stammen die in de directe omgeving van Massalia, Narbo Martius en Tolosa verbleven en dagelijks met hen in contact traden⁶. Bovendien was deze regio sinds 120 v.C. een Romeinse provincie: Poseidonios is nooit in Keltisch Gallië geweest. Het gaat hier dus om onderworpen Kelten die in beperkte mate onder culturele invloed van de Grieks-Romeinse maatschappij verkeerden. Hoewel de Kelten duidelijk nog voldoende eigenheid bezaten om van een eigen cultuur te spreken (cf. infra) en Poseidonios via de handelsnetwerken ook beschikte over informatie over de onafhankelijke Kelten, mag men dit niet vergeten. In elk geval staat het vast (dit blijkt ook uit de mate van detail) dat Poseidonios de dagdagelijkse gebruiken van erg nabij kon observeren en misschien wel onder hen heeft geleefd. Zijn aantekeningen over de Kelten zijn dan ook voornamelijk gebaseerd op zijn eigen bevindingen⁷.

Poseidonios' expertise is echter nog geen garantie voor zijn invloed op de Romeinse beeldvorming. Poseidonios was een erg gekende figuur bij de Romeinse elite. Een groot en divers scala aan klassieke auteurs (tot diep in de Keizertijd, tot aan Augustinus toe) verwijst naar Poseidonios, meestal in positieve zin. Voor de concrete passages verwijzen we graag naar Kidds hoofdstuk over de invloed van Poseidonios⁸, maar dit wijst er toch op dat zijn werk gedurende al die tijd gekend en toegankelijk was. De oorzaak hiervan was niet zozeer zijn belangrijke functies op zijn thuisbasis Rhodos en zijn ambassadeurschap in Rome in 86 v.C.⁹ of de relaties die hij had opgedaan tijdens zijn studies in

¹ Voor de fragmenten is de reeks van Kidd gebruikt (zie bibliografie).

² Koch 2006, p. 1453.

³ Laffranque 1964, p. 45-47 en Kidd 1988 (II.i), p. 8-9.

⁴ Laffranque 1964, p. 52-53, 58 en 91. Kidd 1988 (II.i), p. 7

⁵ Laffranque 1964, p. 66, Kidd 1988 (II.i), p. 16 en 77 en Koch 2006, p. 1452. Poseidonios had waarschijnlijk ook persoonlijke contacten in Gallia Transalpina.

⁶ Laffranque 1964, p. 79, 82 en 84-85 en Kidd 1988 (II.i), p. 17-18 en 20. Het is mogelijk dat Poseidonios een aparte reis maakte naar Gallië, maar uitsluitel kan hierover niet gegeven worden (Laffranque 1964, p. 78).

⁷ Laffranque 1964, p. 84-85, 126 en 129.

⁸ Kidd 1988 (II.i), p. 30-57.

⁹ Laffranque 1964, p. 87-89, Momigliano 1975, p. 32 en Kidd 1988 (II.i), p. 21-23. Toch werd Poseidonios ook dan al met hoog aanzien behandeld: hij kreeg een privé-onderhoud met consul Marius.

Athene¹, maar wel de grote populariteit die zijn Stoïcijnse school bij de Romeinse elite genoot. Dit leverde hem de vriendschap op van een aantal vooraanstaande Romeinen. Tot zijn leerlingen en vrienden behoorden naast de filosofen Cotta, Velleius, Balbus en Lucretius ook Rutilius Rufus, Varro, Brutus, Caesar en Cicero, die een groot respect voor de man koesterde. Ook Pompeius vereerde hem tweemaal met een bezoek². Cicero had grote verwachtingen van de politiek gunstige impact die Poseidonios' – beleefd geweigerde – beschrijving van zijn consulaat zou kunnen hebben³. Dit legt echter ook het grootste probleem met Poseidonios' impact op het Keltische stereotype bloot: als veelschrijver (hij schreef niet alleen over geo- en etnografie maar ook over geschiedenis, meteorologie, geometrie, astronomie, fysica, logica, antropologie en vooral filosofie⁴) die beroemd was omwille van zijn filosofie, waren het waarschijnlijk vooral zijn filosofische traktaten die veelvuldig gelezen en bediscussieerd werden. Bovendien waren de Romeinen in Poseidonios' tijd eerder geïnteresseerd in literaire dan wetenschappelijke werken⁵.

Dit kan echter geen bezwaar zijn voor de zekerheid dat ook Poseidonios' Keltische etnografie gelezen werd; als er geen markt voor was, zou hij ze niet geschreven hebben. Etnografie was een nieuw concept voor de Romeinse historiografie, wat het werk van Poseidonios op zich al opvallend maakte. Nog interessanter is dat Poseidonios' etnografie een specifiek doel had; hij wou aan de hand van een beschrijving van de typische trekken van het Keltische volk een verklaring bieden voor het verloop van de (militaire) contacten tussen Kelten en Romeinen⁶. Dit maakt zijn werk zeer interessant voor ons, maar was dat ook zo voor de Romeinen? Het staat vrijwel vast dat Caesar, Diodoros Siculus en Strabo zich baseerden op Poseidonios⁷. Als schrijvers zijn zij natuurlijk niet representatief voor de rest van de (elitaire) bevolking, maar hun diverse geografische contexten geven in elk geval aan dat Poseidonios' werk vrij vlot toegankelijk was. Over het algemeen wordt Poseidonios dan ook gezien als een erg invloedrijk etnograaf⁸. Waarschijnlijk waren de lezers wel op de hoogte van zijn reis: het was immers gebruikelijk om dit soort investeringen te vermelden, aangezien zij het werk een meerwaarde dienden te geven (cf. Diodoros Siculus). Wie in de periode voor de veroveringen van Caesar meer wilde weten over de Kelten, vond in Poseidonios dus waarschijnlijk zijn meest autoritaire bron⁹. Voor ons is hij echter de meest gedesintegreerde bron, en voor veel van de zaken die Poseidonios ons kon leren over Grieks-Romeinse beschrijvingen van en visies op de Kelten zijn we genoodzaakt te verwijzen naar Diodoros Siculus (cf. infra).

Poseidonios was zich bewust van het etnisch en cultureel onderscheid tussen Kelten, Keltiberiërs en Germanen dus kon hij een voldoende specifiek beeld creëren¹⁰. Wat voornamelijk van Poseidonios' Keltische etnografie bewaard werd, zijn fragmenten over de Keltische eetgewoontes en duels. Ook over de sociale structuur moet hij belangrijke passages hebben geschreven, maar aangezien die helaas grotendeels niet bewaard zijn, zullen we nooit weten hoe Poseidonios de druïden en "hun" mensenoffers voorstelde aan zijn lezerspubliek¹¹.

Het enige wat Poseidonios' gedetailleerde beschrijving van de Keltische eetgewoontes ons bijleert over de visie van de mediterrane beschaving is dat ze met bijna sarcastisch snobisme erkennen dat

¹ Kidd 1988 (II.i), p. 15-16.

² Laffranque 1964, p. 67, Momigliano 1975, p. 32 en 92-93, Kidd 1988 (II.i), p. 24-25 en 27-29 en Koch 2006, p. 1453.

³ Cicero, *Ad Atticum* 2.1.2. zie Kidd 1988 (II.i), p. 26-27.

⁴ Laffranque 1964, p. 108.

⁵ Laffranque 1964, p. 59.

⁶ Laffranque 1964, p. 119-120, Momigliano 1975, p. 68 en Kidd 1988 (II.i), p. 307-309.

⁷ Momigliano 1975, p. 67-68, Kidd 1988 (II.i), p. 40-41 en 308 en Koch 2006, p. 1453.

⁸ Dauge 1981, p. 103-104 en Lampinen 2011, p. 201.

⁹ Cf. Strabo 2.3.5 in Kidd 1988 (II.i), p. 38.

¹⁰ Kidd 1988 (II), p. 324.

¹¹ Kidd 1988 (II). P. 318 (F69).

de Kelten erg nette eters waren en dat ze niet vertrouwd en daarom vrij afkerig waren van de populaire olijfolie van de Grieken en de Romeinen¹. De nette etiquette van de Kelten kwam niet overeen met de stereotype verwachtingen van barbaren; daarom legt Poseidonios hier de nadruk op, met het effect dat ook de Keltische netheid wordt gezien als iets abnormaals². Verder wijst hij erop dat de Keltische elite onverdunde (of soms een beetje verdunde) Italische en Massiliotische wijn dronk, met kleine teugjes maar erg frequent. Hoewel Poseidonios opvallend niets zegt over enige vermeende collectieve Keltische dronkenschap of alcoholverslaving, meent Kidd (mijns inziens een beetje te snel) dat dit aan de “beruchte Keltische dronkenschap” alludeert³. Deze zaken hadden waarschijnlijk geen grote invloed op de beeldvorming, behalve dan dat Poseidonios hier een amuserende en erg exotiserende schildering creëert⁴. Ook de beschrijving van de sociale regels van de maaltijd draagt hiertoe bij: *“The Celts serve their food with an underlay of hay and on wooden tables raised a little from the ground [...] In larger dinner parties, they sit in a ring with the mightiest in the middle, like a chorus leader, distinguished from the rest in his coolness in war, or in family or wealth. The host sits next to him, and the rest in order of honour and rank on either side [in die volgorde worden ze ook bediend door de slaven]. Their shield-bearers stand behind, and the men-at-arms share in the feast, sitting opposite in a ring like their masters”*⁵.

Even exotisch, maar meer tot de verbeelding sprekend en dus met grotere invloed op de beeldvorming, was de Keltische praktijk van de duels, die zelfs tijdens de maaltijden konden losbarsten. Indien het zover kwam dat iemand hierbij verwond werd, raakten de gemoederen doorgaans zo verhit dat er doden vielen als de omstanders niet tijdig ingrepen⁶. Voor deze praktijk verwijzen we verder door naar Diodoros, maar eerst moet een belangrijk verschil met de Siciliaan worden aangestipt. Zoals we zullen zien stelt Diodoros de duels voor alsof dit de normaalste zaak van de wereld is en niemand de behoefte voelt om in te grijpen omdat men gelooft in metempsychose. Poseidonios’ versie lijkt echter te suggereren dat men toch probeerde paal en perk te stellen aan het aantal dodelijke slachtoffers die bij banale duels vielen. In die zin geeft Poseidonios dus een beschaafdere, minder irrationeel onbeheerste voorstelling van de Kelten dan Diodoros. Een andere gewoonte van de Kelten boort deze nuance echter de grond in. Poseidonios beweert immers dat de Kelten vroeger de gewoonte hadden om zichzelf voor veel geld (voor hun familie) te laten onthoofden: *“Others would collect silver or gold from a public audience, or others a quantity of jars of wine, and securing the gift by pledge and distributing it to their nearest and dearest, would lie stretched out on their backs on their shields, while a man took his place by the victim and cut off his head”*⁷. Dat het om een publieke aangelegenheid ging, de opbrengst heilige bescherming genoot en het hoofd van de persoon centraal stond, duidt erop dat het hier ging om een religieuze daad, waarschijnlijk een erg prestigieus vrijwillig offer dat Poseidonios hier onterecht veralgemeent. Deze voorstelling kon onmogelijk op Romeins begrip rekenen. Ook de Romeinen kenden *devotio* van personen aan de staat, maar dit stond allerm minst gelijk aan letterlijke executie. Mensenoffers waren in de tijd van Poseidonios’ schrijven pas recentelijk verboden en was dus nog geen dode letter maar een levendig onderwerp. Of de Romeinen zelf echter konden weten dat de hierboven beschreven praktijk een offer was, is natuurlijk niet zeker, maar we moeten er van uitgaan dat men niet alleen las maar ook (al dan niet met groepsgenoten) interpreteerde en verklaringen zocht voor vreemde attestaties in de literatuur (cf. supra). Ook de praktijk van het afhakken, bewaren en tentoonspreiden van de hoofden van verslagen vijanden moet vermeld zijn geweest door Poseidonios, maar dit is niet

¹ Kidd 1988 (II), p. 311 (F67.3-36).

² Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 144.

³ Kidd 1988 (II), p. 313 en III, p. 135 (F.67.3-36).

⁴ Momigliano 1975, p. 69.

⁵ Kidd 1988 (II), p. 311 (F67) en (III) p. 135.

⁶ Kidd 1988 (II), p. 316 (F68).

⁷ Kidd 1988 (II), p. 316 (F68).

bewaard¹. Ik verwijs door naar het hoofdstuk over Diodoros, maar het is alvast betekenisvol dat de Romeinen ook voor de veroveringen op de hoogte waren van deze erg on-Romeinse praktijk.

Toch heeft Poseidonios zeker niet de bedoeling om de Kelten onverdeeld negatief voor te stellen. De grote moeite die hij aan de dag legt om de lezer ervan te overtuigen dat het beruchte *Aurum Tolosanum* niet afkomstig was van de tempelplundering van Delphi maar rechtmatig eigendom was van de Keltische Tectosages van Tolosa (en dus onterecht werd “gerecupereerd” door de Romeinen) getuigt hiervan. Hij wijst er hier onder andere op dat de Kelten geen extravagant volk waren en daarom grote schatten konden oppotten. Het lijkt er zelfs op dat Poseidonios enige sympathie kon opbrengen voor deze “barbaren” en hun gewoontes². Niet dat hij hiermee de Kelten specifiek wilde verdedigen: het was er hem gewoon om te doen een rationele deconstructie te bieden van een populaire mythe³. Poseidonios deed opvallend zijn best om zo objectief mogelijk te blijven via interdisciplinariteit (hij combineerde literaire kritiek, mythologie, topografie, etymologie, etnografie, geschiedenis en filosofie om tot zijn waarheid te komen) en hij schreef zonder moreel oordeel over de zeden van de Kelten⁴. Anderzijds kan men echter ook stellen dat Poseidonios verdere evoluties in de Keltische cultuur, als gevolg van toenemende contacten met de Romeinse wereld, negeerde en bleef focussen op oudere tradities, omdat die nu eenmaal beter pasten in het wereldbeeld dat hij wou creëren⁵.

Nog een aantal andere gemeenplaatsen komen voor bij Poseidonios. Het opschepperige karakter dat Diodoros de Kelten toeschreef bijvoorbeeld: Keltische eliteleden hadden constant een entourage van *parasitōi* rond zich, dat onophoudelijk de lof stak van hun beschermheer tegen al wie het (al dan niet) horen wilde⁶. Daarnaast was er ook het stereotype van de Keltische obsessieve liefde voor goud, dat zijdelings aan bod komt in de beschrijving van het fortuin van Luvernius, de vader van de beroemde Arvernische koning Bituitus⁷.

Conclusie

Poseidonios was in de Klassieke Oudheid ongetwijfeld een gekende en autoritaire bron voor de beeldvorming over de Kelten. Hoewel Poseidonios zeker niet negatief tegenover de Kelten stond en bewust probeerde objectiviteit boven populaire mythes te stellen, zijn zijn etnografische uitweidingen niet helemaal onschuldig. Ze dienen immers als context en verklaring van de aard van de historische (militaire) contacten tussen de Romeinen en de Kelten, en staan dus in functie van Poseidonios’ teleologische visie. Daarom verkoos hij om een vrij eenzijdige, traditionele voorstelling van de Kelten te bieden, hoewel hij uit eigen ervaring wist dat de realiteit diverser was (onder invloed van toenemende contacten met de Grieks-Romeinse wereld). Het karige materiaal dat we van hem bewaard hebben, lijkt een beeld te suggereren dat vooral tot de verbeelding moest spreken via exotisme en folklore. Grote veranderingen aan de *communis opinio* lijkt Poseidonios niet te willen brengen. Hoewel hij niet het doel heeft om de Kelten te barbariseren (het tegendeel is eerder waar), moet zijn beschrijving van de Keltische koppensnellerij wel dit effect op de Romeinse lezer hebben gehad. Toch behoort zijn Keltische etnografie tot de meest positieve visies op de Kelten. Over het algemeen lijkt Poseidonios de grondlegger te zijn van een tendens die vooral in de Keizertijd verder

¹ Kidd 1988 (II), p. 937 (F274).

² Momigliano 1975, p. 36.

³ Laffranque 1964, p. 140-141 en Kidd 1988 (II), p. 934-936 (F273).

⁴ Laffranque 1964, p. 140-142 en Momigliano 1975, p. 32.

⁵ Laffranque 1964, p. 499.

⁶ Kidd 1988 (III), p. 137.

⁷ Kidd 1988 (II), p. 313-315 (F67.37-53).

zal doorbreken: de Kelten waren een soort “edele wilden” die de Grieken en Romeinen herinnerden aan hun eigen Gouden Tijd van ongecorrumpeerde maar toch barbaarse eenvoud¹.

¹ Cunliffe 2011, p. 195. Zie Haywood 2009, p. 17 over Tacitus.

Cicero¹

Marcus Tullius Cicero kennen we allemaal als de beroemdste redenaar van de klassieke oudheid. De context waarin hij in dit werk opduikt is dan ook die van zijn redevoering ter verdediging van Marcus Fonteius, de propraetor van Gallia Transalpina die in 69 v.C. ter verantwoording werd geroepen wegens aanklachten van onrechtmatige economische uitbuiting van zijn district² (drie jaar na het einde van zijn termijn³). De aanklager was Induciomarus, in naam van de Allobroges die erg benadeeld werden door de tollens die Fonteius opgelegd zou hebben. *Pro Fonteio* werd door sommige historici gezien als “de gewoonlijke Romeinse kijk op Gallia Transalpina in de Late Republiek” – en uiteraard dankzij de “Terror Gallicus”⁴, maar dit is een ongefundeerde en te snelle conclusie. Ten eerste staat Cicero bekend om zijn uitzonderlijke afkeer van barbaren in het algemeen⁵. Ten tweede mogen we, wanneer we *Pro Fonteio* bestuderen, nooit de specifieke juridische context vergeten. De hele redevoering is slechts opgesteld met één doel: “*For I defend Marcus Fonteius, oh judges*” (paragraaf 1). Met andere woorden: de tegenstander moet in elk geval zo veel mogelijk in diskrediet worden gebracht. Cicero’s redevoering werd dan ook een ongenueanceerde rechtstreekse en heel expliciete aanval op de Keltische inwoners van de provincie. Ten dele speelde hij natuurlijk schaamteloos in op reeds aanwezige Romeinse vooringenomenheid tegen de Kelten⁶ – wat een gevolg kan zijn van de psychologische tendens om conflicten met uitgroepen imaginair in stand te houden, hoewel de provinciale Kelten al lang geen bedreigende concurrenten waren⁷, maar de extreme diabolisering van de Galliërs lijkt er ook op te wijzen dat Cicero het nodig vond om hierover uitgebreid te argumenteren, omdat het publiek anders niet overtuigd zou zijn van het ongelijk van de Galliërs. Zijn hele betoog is een aaneenschakeling van *argumenta ad bacula* ten nadele van de Kelten en *ad misericordiam* ten voordele van Fonteius, zonder dat ook maar één ervan rechtstreeks verband houdt met de aanklachten in kwestie⁸ (vooral de paragraaf over Fonteius arme moedertje is memorabel). Wanneer Cicero de Kelten hier zwartmaakt, is dat enkel en alleen ter wille van zijn pleidooi voor Fonteius. Hij heeft hier zeker niet het doel om een realistische etnografie van de Kelten op te bouwen en wist ongetwijfeld beter⁹. Cicero ziet de Kelten hier als juridische tegenstanders, puur in zijn positie van advocaat, niet als gewone burger. Het zou dan ook fout zijn om te veronderstellen dat dit de mening was die de meerderheid van de Romeinse bevolking was toegedaan¹⁰. Althans: niet vóór Cicero’s succesvolle pleidooi. Cicero zou Cicero immers niet zijn als zijn rede geen grote overtuigingskracht en impact had op de toehoorders. Net daarom is Cicero’s *Pro Fonteio* zo’n belangrijke bron voor deze studie: omdat zij, als enige, expliciet het doel had om de Kelten in diskrediet te brengen¹¹.

¹ De vertaling van Watts werd gebruikt (zie bibliografie). De paragraafnummers zijn de Latijnse.

² Voor meer gedetailleerde literatuur over de aard van de zaak verwijzen we graag naar Middleton 1983, p. 77-78.

³ Broughton 1952, p. 82.

⁴ Vb. Drinkwater 1983, p. 7, Ebel 1988, p. 573 en Lampinen 2011, p. 203.

⁵ Zie Dauge 1981, p. 121.

⁶ Woolf 1998, p. 61 en Craig 2002, p. 520.

⁷ Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 153-154.

⁸ Lampinen 2011, p. 203.

⁹ Momigliano 1975, p. 71.

¹⁰ Gruen 2011, p. 147.

¹¹ Letterlijk in diskrediet: de geloofwaardigheid van hun getuigenis tegen Fonteius is waar de hele redevoering om draait.

Natuurlijke vijanden

Bij zijn bekendmaking van de aanklager en de beklagde in paragraaf 6 is de toon direct gezet. Nog voor hij hun namen expliciteert zegt hij tot tweemaal toe: *“those men are our opponents”*. Niet *“Fonteius’ opponents”* maar *“our opponents”*. Alsof de boodschap nog niet duidelijk genoeg is, doet Cicero in paragraaf 7 een oproep om te denken over wat de Romeinse waardigheid van de toehoorders verlangt: *“whether you prefer to rely upon the statements and to consult the welfare of your colonists, your trading interests, your most attached and ancient allies, or of men who by their animosity have forfeited all claim to your trust and by their disloyalty all claim to your respect.”* Dit zijn alvast twee topoi waarop Cicero op geniale wijze kon inspelen: verraderlijkheid en irrationele drift waren al sinds Polybius Keltische stereotypen (cf. supra).

Het motief van de Kelten lijkt Cicero al in zijn *praefatio* (paragraaf 5) duidelijk: de Kelten zijn wrokkig omwille van de Romeinse overheersing. *“Marcus Fonteius was in charge of the province of Gaul, which comprises a type of men and communities which (to say nothing of ancient times) have eighter within our own memory waged long and bitter wars with the people of Rome, or have been quite recently subdued by our generals, subjugated in war, brought to notice by the triumphs and memorials of which their conquest has been the occasion, and have lately had their lands and cities made forfeit by the senate; in some cases they have met in armed encounter with Marcus Fonteius himself, and have, at cost of much strenuous effort to him, been brought beneath the power and domination of the Roman people”*. Cicero zag echter ook wel in dat het nogal vreemd zou zijn dat de Kelten drie jaar na datum nog een ex-gouverneur zouden aanklagen, gewoon om zich op hem te wreken of om persoonlijk gewin te behalen. Logischer zou zijn dat ze de huidige gouverneur zouden aanklagen. Om te maskeren dat ze dat niet deden (en dat er dus wel degelijk iets aan de hand moet geweest zijn) moest Cicero iets anders verzinnen. De haat was daarom niet alleen tot Fonteius gericht maar tot het hele Romeinse volk (wat al niets meer te maken heeft met de aanklacht, die wel tegen Fonteius alleen gericht was): *“Can you hesitate to believe, gentlemen, that it is a blood-feud which is cherished and which is waged by all those tribes against the name of the Roman people? Do you think that as they stand here, cloaked and breeched, theirs is the meek submissive mood customary to the victims of outrage who, as humble lieges, appeal for aid to a jury? Nothing could be further from the truth. Nay, with proud and unflinching mien they stroll from end to end of the forum, with vague threats and uncouth barbarian menaces upon their lips – a thing which I could never have believed, had I not heard the prosecutors themselves, as indeed you also heard them, gentlemen, when they warned you to have a care lest the acquittal of my clients should kindle some new war in Gaul”* (15). Cicero lijkt te insinueren dat hij bang is dat de Kelten deze zaak enkel gebruiken om een nieuwe Keltische oorlog te ontketenen. In paragraaf 20 maakt hij dan ook magistraal gebruik van een militaire allegorie: zijn argumenten noemt hij nu *“bulwarks”*, de aanklacht is nu een *“attack”*. Via zijn vergelijking met de *loyale* provincie Macedonië kan hij nogmaals de vermeende verraderlijkheid van de Kelten insinueren zonder dat hij hier specifieke bewijslast voor nodig heeft¹.

In paragraaf 16 alludeert Cicero verder op een mogelijke nieuwe oorlog en vermeldt hij de namen van Romeinse generaals die succesvol campagne leverden in Gallia Transalpina: Marius, Domitius en Maximus. Dat deze namen met betrekkelijk weinig uitleg worden genoemd wijst erop dat de verrichtingen van deze mannen in Cicero’s tijd nog vrij gekend waren bij zijn toehoorders; anders was

¹ *“But the Gauls are attacking Fonteius with hostile standards as it were; they pursue him, and press upon him with the most extreme eagerness, with the most extreme audacity. I see it. But we, O judges, you being our helpers, with many and strong defenses, will resist that savage and intolerable hand of barbarians. **Our first bulwark against their attacks is Macedonia**, a province loyal and well affected to the Roman people, which says, that itself and its cities were preserved, not only by the wisdom, but even by the hand of Fonteius, and **which now repels the attacks and dangers of the Gauls** from his head, as it was defended itself from the invasion and desolation of the Thracians [...]”*.

hij er misschien dieper op ingegaan. Ook dit draagt bij tot het beeld dat Cicero wil scheppen van de Kelten als barbaarse ervvijanden van Rome¹.

In een ironische aanval op de waarde van een door een Kelt aan de goden gezworen erewoord (gezien de Kelten er net om bekend stonden een groot belang te hechten aan eden) maakt Cicero van de gelegenheid gebruik om zijn toeschouwer te onthalen op een aantal andere topoi: *“These are the tribes which in old days set forth upon a far journey from their homes and came to the oracle of the Pythian Apollo at Delphi, the resort of the whole World, to Harry and to despoil. It was these same tribes of upright and punctilious oath-regarders who beset the Capitol and the temple that Jove with whose name our ancestors chose to seal their plighted troth. Finally, can anything appear holy or sacrosanct to men, who, if ever they are so worked upon by some fear as to deem it necessary to placate the gods, defile the altars and temples of those gods with human victims, so that they cannot practice religion without first violating that very religion with crime. For who does not know that, to this very day, they retain that monstrous and barbarous custom of sacrificing men? What then, think you, is the honour, what the piety, of those who even think that the immortal gods can best be appeased by human crime and bloodshed?”* (paragraaf 14). Drie thema’s komen naar voren: de aanval op Delphi, de bezetting van Rome en de barbaarse mensenoffers. Aan de eerste twee gebeurtenissen schenkt Cicero weinig aandacht; de bezetting van Rome, die volgens moderne auteurs zulke enorme trauma’s veroorzaakte, wordt door Cicero snel in één zin onder woorden gebracht. Zonder veel pathos, zonder veel drama.

Barbaarse mensenoffers

Veel belangrijker lijkt de volgende zin: *“Finally [op zich al vaak een aanwijzing dat het om belangrijke materie gaat] [...] those men [...] defile the altars and temples of those gods with human victims”* en nog explicieter: *“For who does not know that, to this very day they retain that monstrous and barbarous custom of sacrificing men?”*. Vooral de vraag naar wie dit nu niet weet is interessant. Cicero gaat er blijkbaar van uit dat het mensenoffer net datgene was dat alle mensen nu wel zouden kennen als het over Kelten gaat. Dit is de eerste keer dat dit aspect van de Keltische cultuur in de bronnen opduikt. Cicero kan hier dus – voor zover wij weten – niet inspelen op reeds aanwezige topoi. De kennis van de Keltische gewoontes was echter toegenomen door de provincialisering van Gallia Transalpina. Het is dus goed mogelijk dat dit inderdaad een nieuw gegeven is waar Cicero dankbaar gebruik van kan maken om de geloofwaardigheid van de Kelten neer te halen. In principe was de praktijk van mensenoffers de Romeinen zeker niet vreemd², maar binnen het Romeinse denkkader waren dit perfect gelegitimeerde daden met een volledig andere betekenis dan de Keltische “barbaarse” mensenoffers. In dat licht zijn de woorden “to this very day” ook interessant: op dat moment is het Romeinse verbod op mensenoffers (geldend voor Romeinse burgers) nog maar dertig jaar van kracht³. De barbaarsheid van de Kelten bestaat er in dat geval in dat zij deze gewoonte doorzetten, terwijl de Romeinen zo wijs waren om hiermee te stoppen.

Verder verwijt Cicero hen ook goddeloosheid, alluderend op tempelplunderingen: *“Or do you think that nations like that are influenced, when they give evidence, by the sanctity of an oath or by the fear of the immortal gods, differing so widely from all other nations as they do in habits and in character? Other nations wage ware in defence of their religion, they do so against the reiligion of every people; others in waging war entreat the favour and the ardon of the immortal gods, they wage*

¹ Woolf 1998, p. 61 en Gruen 2011, p. 147.

² Vb. het levend begraven van Vestaalse maagden, rituele executies van overwonnen tegenstanders op triomfprocessies, rituele priestermoord in Nemi, het begraven van vier buitenlanders... Ook bij de Kelten ging het vooral om terdoodveroordeelde misdadigers en krijgsgevangenen.

³ Henig 1983, p. 23.

war against the immortal gods themselves" (paragraaf 13). Opnieuw is het interessant dat Cicero ons wil laten geloven dat het enige wat niet klopt aan het Keltische stereotype net datgene is wat zijn pleidooi in de weg staat: de heilige eerbied voor eden.

Geen medelijden!

Cicero's grootste vrees lijkt er uit te bestaan dat het Romeinse hof uit een soort misplaatst verantwoordelijkheidsgevoel de Kelten gelijk zou geven. In paragraaf 11 wijst hij op de talloze gevallen waarin getuigenissen van hoogst eerbare en betrouwbare Romeinen ondanks al hun bewijs niet aanvaard werden. Daarop volgt een smeekbede om nu geen geloof te hechten aan de getuigenis van latent onbetrouwbare Galliërs die géén bewijs hebben (11: *"Or will you, gentlemen, in dealing with the evidence of barbarians, show hesitation, whereas frequently, within the recollection both of ourselves and of our fathers, the wisest of juries, in regard to the most eminent citizens of our own country thought that there should be no hesitation?"* en 12: *"Or had those great knights of Rome whom our eyes beheld, and who of late maintained a proud position in our political and judicial life, sufficient courage and resolution to refuse belief to the evidence of Marcus Scaurus; and are you afraid to disbelieve the testimony of Volcae and Allobroges?"*). De juridische neutraliteit is hier ver te zoeken.

Hij doet dan ook zijn uiterste best om de getuigenissen van de Galliërs nietig te verklaren. Paragraaf 10 bewijst bij uitstek dat Cicero de Galliërs in de eerste plaats beschouwt als juridische rivalen, en dat het om deze (en niet om raciale) reden is dat hij hen wil neerhalen: *"But, our opponents allege, the Gauls deny this. But the circumstances of the case and the compelling nature of the arguments prove it. Is it possible, then, for a jurymen to refuse belief to witnesses? To refuse belief to witnesses who are interested or prejudiced, who have entered into a conspiracy or who are devoid of scruple, is more than possible; it is obligatory. For indeed if Marcus Fonteius must be assumed to be guilty merely because the Gauls assert him to be so, what need, pray, for a wise judge, an impartial president, an advocate not without intelligence? The Gauls assert it; it is no good our denying."* In paragraaf 3 wijst hij er al op dat deze zaak in wezen fundamenteel on-Romeins is en tegen alle Romeinse belangen ingaat (wat op zich niet mag uitmaken: hier geldt het *ius gentium*)¹. In paragraaf 12 herhaalt hij dat de getuigenis van de Galliërs niet objectief en daarom ongeldig is; de Galliërs zijn immers verbolgen over de schattingen die ze Fonteius moeten betalen. Hij slaagt er in om deze speculatie, die in feite niets te maken heeft met de reële aanklacht, om te buigen tot een verwijt aan de Kelten dat zij met deze hele zaak enkel hun gewin willen halen². De oorspronkelijke aanklacht negeert hij compleet.

Aan Romeinse zijde heeft hij in paragraaf 14 veel minder scrupules: aangezien alle Romeinen die enigszins in contact staan of stonden met Fonteius en de provincie hun steun aan Fonteius betuigen (beweert hij), zou het schandalig zijn als de Romeinse toeschouwers nu voor de Galliërs zouden kiezen. *"Is it from these [witnesses] that you will look for upright or circumspect speech? Is this a responsibility which your pure and honest hearts will undertake, that while all our lieutenants who had visited Gaul for the last three years, all Roman knights who have been in that province, all traders*

¹ "What, then, is the meaning of this accusation, which finds it easier to ascend the Alps than a few steps of the treasury; which defends the treasury of the Ruteni with more anxiety than that of the Roman people; which prefers using unknown witnesses to known ones, foreign witnesses to citizens; which thinks that it is establishing a charge more plainly by the capricious evidence of barbarians than by documents written by our fellow citizens?"

² Eigenlijk is dit heel ironisch: het is niet meer dan logisch dat de aanklacht in het nadeel van Fonteius is en dat de Kelten hopen op een uitspraak in hun voordeel. Cicero haalt hier bewust aanklacht en getuigenis door elkaar. Wat hierin kan meespelen is dat het niet helemaal duidelijk is of er ook Romeinse aanklagers waren (Middleton 1983, p. 77-78).

settled there, and in a word, all in Gaul who are the allies and friends of the Roman people, have the security of Marcus Fonteius at heart and both officially and unofficially give him their sworn commendation, - that you none the less choose rather to join with Gauls in committing murder? [...] Can you then bring yourselves to prefer men of whom you know nothing to men whom you know, the prejudiced to the dispassionate, the foreigner to your own countrymen, the interested to the judicious, the hireling to the unrewarded, the unscrupulous to the conscientious, and the bitterest foes of our empire and our name to true and loyal allies and citizens?''. Voor Cicero is het duidelijk: Romeinen zijn a priori objectief, betrouwbaar en correct en Kelten zijn a priori de negatie daarvan, ongeacht welke context dan ook. Paragraaf 12 stelt dit nog het duidelijkst: *''If, on the other hand, it is proper to consider the characters of individuals (and this surely must be of the highest importance in a witness), is any the most honourable native of Gaul to be set on the same level with even the meanest citizen of Rome, let alone with the highest men of our commonwealth? Does Induciomarus know what is meant by giving evidence? When he is brought into the witness-box, is he affected by that sense of awe from which none of us is exempt?''*. Als Kelt zou Induciomarus zelfs niet in aanmerking komen voor een juridische vergelijking met een Romein, omdat hij geen benul heeft van wat Romeins recht betekent. Ook dit is in feite bezijdens de kwestie: Cicero weet maar al te goed dat deze zaak volgens het *ius gentium* moest verlopen.

Conclusie

Cicero geeft hier geen uiting aan een hartgrondige walging voor Galliërs. Hij beschouwt de Galliërs in deze redevoering in de eerste plaats als juridische tegenstanders, en als Fonteius zijn praetorschap in Hellas had volbracht, dan had Cicero zijn publiek getraakteerd op een scheldtirade voorzien van alle stereotypes over Grieken. Het opportunisme van Cicero blijkt nog het meest uit een vergelijking tussen *In Verrem* en *Pro Fonteio*. Waar Cicero bij zijn *aanval* op Verres het publiek smeekt om zich niet te laten verblinden door stereotypes over de Sicilianen, schrikt hij er in zijn *verdediging* van Fonteius niet voor terug om deze stereotypes schaamteloos te vergroten en misbruiken. Dezelfde techniek past hij ook toe in zijn aanklacht tegen de oorspronkelijk Gallische Piso¹. Cicero lijkt er zich maar al te bewust van te zijn dat dergelijke scheldtirades actief kunnen worden aangewend om sociale categorisering en agressieve vooroordelen te versterken en exclusie en geweld te promoten; alleen al het horen van dit discours kon onbewust een negatief beeld activeren bij de Romeinen, zelfs als ze niet akkoord waren met het stereotype zelf². Het beste bewijs dat hij in andere contexten helemaal niet zo radicaal dacht over de Kelten is zijn diepe bewondering voor Divitiacus en de druïden, en dat hij de Allobroges later zelf aanbracht als kroongetuigen tegen Catilina³.

Cicero moest zijn publiek nogmaals overtuigen van alle negatieve stereotypes die over de Galliërs verteld werden. Indien de meningen over de Kelten reeds onverdeeld negatief waren, hadden ze nooit klacht kunnen indienen⁴. Wat Cicero hier dus naar voor brengt is, in tegenstelling tot alle andere auteurs, een selectie van *enkel en alleen* de negatieve associaties van het begrip "Keltisch". Daarom kan hij onmogelijk gezien worden als een uiting van de *communis opinio*.

Voor de hiërarchie van negatieve stereotypes is Cicero daarom natuurlijk wel een ideale bron. In de eerste plaats probeert Cicero zijn publiek ervan te overtuigen dat de Galliërs zowel als groep als individueel simpelweg de natuurlijke vijanden van de Romeinen zijn. Alles wat ze ondernemen is erop gericht op Rome schade te berokkenen. Cicero verwijst met erg weinig uitleg (hij achtte dit niet nodig) naar de Gallische Campagnes van 125 en 106 v.C. en ook naar de plundering van Delphi (die

¹ Vasaly 2002, p. 104 en Corbeill 2002, p. 206. Zie Cicero, *In Pisonem*, fr. 10.

² Mullen en Leader 2005, p. 193 en 199.

³ Cicero, *De Divinatione* I.41.90 en *In Catilinam* IV.5 en IV.10.

⁴ Goudineau 1998, p. 138.

nooit plaatsvond) en Rome, hoewel hij hier erg weinig woorden aan spendeert. Dit kan echter niet als bewijs dienen voor enig permanent en zwaarwichtig trauma: Cicero's doel in deze redevoering is om een nationaal Romeins bewustzijn en superioriteitsgevoel te creëren en daarin mag de val van Rome natuurlijk niet ontbreken. Hij wil de schijn wekken dat Romeinen a priori gelijk hebben en Kelten ongelijk, ongeacht de context of argumentatie, en dat Romeinen nooit voor een zaak stemmen die ingaat tegen het belang van Rome en haar inwoners. In feite probeert hij Romeinen die partij kiezen voor de Galliërs te "deromaniseren"¹. Bovenal profiteerde hij van de autoriteit die hijzelf sinds zijn redevoering *In Verrem* genoot als voorvechter van een correct Romeins provinciaal bestuur. Als hij in die hoedanigheid zich voor Fonteius uitsprak, was dit voor velen waarschijnlijk al genoeg aanleiding om hem hun steun toe te dragen². De argumenten van Cicero willen niet zozeer inspelen op Romeinse xenofobie, maar eerder de juridische geloofwaardigheid van de tegenstander onderuithalen³.

Het stereotype dat Cicero als meest doorslaggevend zag was dat van de Keltische mensenoffers. Volgens hem was dit in zijn tijd het meest wijdverspreid bekend. Wat erg opvalt is dat Cicero in deze hele kwestie, die uiteindelijk draait om corruptie in de wijnimport, niet één keer gebruik maakt van het topos dat de Romeinse wijn wel heel erg in trek was bij de Galliërs. Hij is nochtans wel op de hoogte van hun gebruik om de wijn onaangelengd te drinken (paragraaf 4, overgeleverd in Ammianus Marcellinus). Waarom hij deze mooie kans liet liggen is niet duidelijk. Misschien overwoog hij dat dit te veel het voordeel dat de Romeinen bij een vlotte wijnhandel hadden benadrukte, terwijl hij net probeerde de aandacht af te leiden van de aanklacht van onrechtmatige tolheffing.

Dat Cicero de Kelten zo diaboliseerde voor een aanzienlijk publiek in hartje Rome lijkt interessant gezien de grote impact van dit soort taal over uitgroepen⁴, maar het is twijfelachtig of Cicero's redevoering veel gevolgen had voor de beeldvorming op lange termijn. Dat Cicero een neergeschreven versie van de redevoering onder zijn vrienden liet circuleren (want dat was de betekenis van publicatie voor redevoeringen⁵), suggereert dat hij een rechtszaak over de Gallische provincie zelf in elk geval interessant genoeg achtte om de lezer te boeien, zijn eigen imago te boosten of een didactisch model te bieden voor studenten retoriek⁶, maar de redevoering raakte al snel in vergetelheid en werd gepubliceerd in een periode waarin Cicero kwantiteit nog boven kwaliteit verkoos⁷. Verder is Cicero ook niet echt vernieuwend; hij biedt enkel een bevestiging van reeds bestaande stereotypes, zij het dat hij de aandacht op het negatieve deel ervan misschien vergrootte. Het Romeinse volk was zich maar al te bewust van de niet-representativiteit van Cicero's pleidooi⁸.

¹ Corbeill 2002, p. 206.

² Vasaly 2002, p. 104.

³ Corbeill 2002, p. 205.

⁴ MacMullen 2000, p. 100 en Mullen en Leader 2005, p. 198-199.

⁵ Crawford 2002, p. 306.

⁶ Craig 2002, p. 516, Crawford 2002, p. 306 en Narducci 2002, p. 440-441.

⁷ Crawford 2002, p. 308-309 en 313-314.

⁸ Gruen 2011, p. 147.

Caesar¹

Het hoeft geen betoog dat Gaius Iulius Caesar een sleutelfiguur is in de beeldvorming over de Kelten. Als nooit tevoren opende hij de Keltische wereld voor directe contacten met het Romeinse rijk door zijn verovering van Gallië tussen 58 en 51 v.C. Hierdoor vloeiden de twee werelden steeds meer en steeds sneller in elkaar, zodat ook de beeldvorming veranderde: definities van “Keltisch” en “Romeins” waren niet meer wat ze geweest waren. De fysieke impact van Caesar zou ons echter te ver brengen (we verwijzen door naar het hoofdstuk over provincialisering en romanisering); wat ons hier interesseert is de impact van zijn geschreven verslag van zijn ervaringen in Gallië. Volgens Aulus Hirtius, de officier die na Caesars overlijden de laatste pacificatiecampagnes in Gallië beschreef, waren Caesars *Commentarii* enorm populair². Misschien moet deze uitspraak van een man die Caesar duidelijk op handen droeg met een korrel zout genomen worden, maar we kunnen ons wel voorstellen dat een dergelijk propagandistisch werk over een prestigieuze campagne die jarenlang gevolgd werd inderdaad op zekere aandacht kon rekenen.

Om de informatie die we uit Caesars werk kunnen halen goed te kunnen plaatsen mogen we de specifieke politieke context van het werk niet vergeten. Caesars *Commentarii de Bello Gallico* is in de eerste plaats een retorisch werk en is daarom absoluut incompleet, subjectief, opportunistisch en opgesmukt³. De titel alleen al bewijst het: door dit werk “*commentarii*” te noemen, plaatst Caesar het expliciet binnen een objectiverende context: “wat in dit werk geschreven staat is de waarheid en niets dan de waarheid”. Ook het feit dat hij in de derde persoon enkelvoud schrijft heeft dit bewust objectiverende effect⁴. Objectiviteit was nodig om de lezer ervan te overtuigen dat Caesars daden de enige en beste optie waren voor het Romeinse rijk. Dat was dan weer nodig omdat Caesar, toen hij naar Gallië vertrok, heel wat wrokkige tegenstanders had achtergelaten die zijn imago in zijn afwezigheid ernstige schade konden berokkenen⁵. De belangrijkste reden voor zijn werk was echter het feit dat hij Gallië was binnengevallen zonder toestemming van de senaat⁶. Dat dit voor grote problemen kon zorgen bewijst de hele commotie rond Manlius Vulso na zijn onverantwoorde overwinning op de Galaten (!)⁷, en gezien de context is het vrijwel zeker dat Caesar zich bewust was van dit precedent. Drinkwaters stelling dat “*Moreover, given the terror gallicus, he was on to a winner so far as the roman people were concerned: whatever the views of his political enemies, no-one was likely to object to his thrashing the hateful Gauls*” is dus compleet ongefundeerd en zelfs fout: uit een passage van Suetonius blijkt dat er wel degelijk senatoren waren die (beweerden dat ze) Caesars aanval op barbaren en geallieerde stammen in vreedstijd zo schandalig vonden dat ze Caesar wilden laten uitleveren aan de Kelten⁸. Caesar had er dus alle belang bij om niet alleen zijn eigen daden op te hemelen (zijn militair genie, zijn streng maar rechtvaardig bewind...), maar ze ook voor te stellen als in het belang van het Romeinse volk. De *Commentarii* dienden dan ook als propagandawerk, geschreven in 51 v.C. en Caesar vooruitsnellend om het pad te (proberen) effenen voor zijn terugkeer naar het politieke leven van Rome⁹.

De *Commentarii* waren een herwerking van de jaarverslagen die Caesar tijdens de verovering van Gallië opstuurde naar Rome, waar ze werden voorgelezen in de Senaat¹⁰. Dit heeft een aantal

¹ We gebruikten de vertaling van Hunink (zie bibliografie).

² Boek 8.1-2 in Huninks vertaling van Caesar uit 2009.

³ Hunink 2009, p. 327.

⁴ Goudineau 1998, p. 148-149 en Nouwen 2003, p. 207.

⁵ Nouwen 2003, p. 206-207.

⁶ Nouwen 2003, p. 210.

⁷ Livius, *Ab Urbe Condita* 38.45-47.

⁸ Suetonius, *Divus Caesar* 24. Drinkwater 1983, p. 17.

⁹ Goudineau 1998, p. 148-149, Haywood 2009, p. 17, Nouwen 2003, p. 205-206 en Hunink 2009, p. 333.

¹⁰ Nouwen 2003, p. 205.

belangrijke repercussies: ten eerste betekent het dat het Romeinse volk ook al tijdens de oorlog door Caesars beeldvorming beïnvloed werd en ten tweede betekent het dat Caesar inhoudelijk weinig bewegingsruimte had. Dit maakt hem een vrij betrouwbare bron voor het verloop van de feiten: afwijkingen zouden immers niet alleen opvallen omdat ze botsten met zijn eerdere verslagen, maar ook met de getuigenissen en brieven van Caesars talrijke officieren¹.

De manier waarop Caesar deze feiten en hun actoren vóórstelt is echter waar wij in geïnteresseerd zijn. Caesar verkeerde in elk geval als geen ander in de mogelijkheid om accurate kennis over de Keltische cultuur en gebruiken op te doen: terwijl Poseidonios zijn bevindingen baseerde op een verblijf van slechts een paar maanden in een beperkt deel van Gallia Narbonensis, trok Caesar maar liefst acht jaar rond door een veel diverser en uitgestrekter gebied, en kwam hij in zowel vreedzame als militaire contexten veelvuldig in contact met de Kelten van onafhankelijk Gallië. Ook al gebruikte hij in zijn opgepoetste versie van 51 v.C. waarschijnlijk wel bronnen als Poseidonios, een groot deel was echter gebaseerd op zijn eigen bevindingen².

De *Commentarii* zijn doorheen de jaren al vaak geanalyseerd door historici, vaak met tegenstrijdige doeleinden in het achterhoofd. Toen ik me na het lezen van de *Commentarii* in secundaire literatuur verdiepte, viel het me dan ook op dat sommigen boodschappen uit de tekst claimden te kunnen halen die ik er absoluut niet in zag, integendeel. Wat volgt is dan ook geen voorgekauwde analyse die een selectief en dus incorrect beeld biedt, maar een alternatieve lezing die als tegengewicht moet ingrijpen tegen het gevaar van tunnelvisie en het stereotiepe stereotype.

De Galliërs als monsters en als maagden

Een voorbeeld van dit laatste is opnieuw Drinkwater. Over Caesars beeld schrijft hij *“There can be no doubt that in his description of Gaul and gallic ways Caesar was influenced by a Greek tradition which, through prejudice and ignorance, was predisposed to view the Gauls as trousered and moustachious barbarians”*³. We willen zeker niet beweren dat Caesar op de vooravond van zijn campagnes immuun was voor de stereotypes die de ronde deden over de Kelten, maar van hetgeen Drinkwater beschrijft is niets te merken in het verslag dat Caesar *achteraf*, na intense contacten met de Kelten opstelde. Dit wil zeker ook niet zeggen dat Caesar een correct beeld op de Kelten biedt; het gaat er gewoon om dat Caesar helemaal niet de bedoeling had om de Kelten voor te stellen als barbaren. Natuurlijk, Drinkwater heeft gelijk wanneer hij stelt dat Caesar de Kelten afschildert als oppervlakkig, ongestructureerd, ongecultiveerd en strijdlustig, maar Drinkwater negeert Caesars overduidelijk gebruik van *context*. Bij het lezen van de *Commentarii* valt het namelijk op dat Caesar niet één, maar twee beelden construeert over de Kelten. Wanneer Caesar tegenover een vijandige Keltische legermacht staat heeft hij er alle belang bij om die zo barbaars en dreigend en negatief mogelijk voor te stellen, wat hij ook met succes doet. Wanneer de Kelten echter aan zijn kant staan en op hun beurt bedreigd worden door een externe (Keltische of Germaanse) macht, stelt Caesar alles in het werk om hen voor te stellen als beschaafde, gecultiveerde mensen die op een paar verschillen na in feite heel vergelijkbaar zijn met het Romeinse volk (waarna het natuurlijk ook Caesars plicht is om hen te beschermen en het gebied van de barbaarse tegenstanders te veroveren). In boek 1.7-9 bijvoorbeeld schept Caesar een heel negatief beeld van de Helvetiërs. Hoewel de Helvetiërs letterlijk zeiden dat ze geen kwaad in de zin hadden, noemt hij hen “vijandig gezinde troepen” en “een oorlogzuchtig, anti-Romeins volk” (zorgvuldig voorbereid in boek 1.2: “oorlogszuchtig als ze waren”). De enige reden waarom de Helvetiërs zo worden omschreven is omdat dat Caesar de gelegenheid geeft om militaire interventies te ondernemen; daarom maakt hij

¹ Goudineau 1998, p. 149-150 en Nouwen 2003, p. 207.

² Kidd 1988 (II.i), p. 309.

³ Drinkwater 1983, p. 10.

ook handig gebruik van de herinnering aan de Helvetische overwinning op consul Cassius in 107 v.C.¹. In boek I.32, wanneer de Helvetiërs volledig zijn verslagen en onderworpen en nu medeslachtoffer zijn van de Germaanse dreiging van Ariovistus, geeft hij plots een heel andere kijk op deze stam. Via Divitiacus deelt hij de lezer mee dat de Helvetiërs niet uit agressie, maar uit angst en noodzaak waren opgerukt. In boek I.34 zijn het dan ook de Germanen die kost wat kost tegengehouden moeten worden; de Galliërs zijn nu hulpeloze stakkers die de Romeinen om bescherming smeken, letterlijk in tranen en op hun knieën. De term “barbaren” wordt volgens de verwachtingen gelinkt aan de Germanen, maar schittert door afwezigheid bij de Kelten. Deze betekenisverschuiving is interessant. Was Caesar te laat op de hoogte van de werkelijke aard van de Helvetische volksverhuizing en kon hij zijn verslag niet meer aanpassen? Nee. Beide campagnes vonden in hetzelfde jaar plaats en zijn dus op hetzelfde moment doorgestuurd naar Rome (de verslagen gebeurden per jaar). Caesar had dus nog ruimschoots de kans gehad om zijn interpretatiefout goed te maken, en voor de officiële uitgave had hij zelfs nog zes jaar de tijd. Het feit dat Caesar deze contradictie in zijn werk tolereerde duidt er dus op dat beide incompatibele facetten van de Helvetiërs hem moeten helpen om een bepaald zelfbeeld uit te dragen. Om dezelfde reden worden Romeinsgezinde Galliërs steevast voorgesteld als zeer nobele, intelligente en aangename personen (vb. boek I.20-21 over Divitiacus). Wanneer de Haedui, Romes aloude bondgenoot en “bevriende natie” de Romeinen afvallig worden in boek VII.42, ligt de schuld dan ook niet bij henzelf maar bij de leugenachtige verrader Litavicus. Andere trouwe stammen werden gechanteed met gijzelaars (vb. boek VII.55-56). Dat Caesar de moeite neemt om deze verzachtende omstandigheden te vermelden betekent op zich al dat hijzelf een onderscheid maakt (cf. infra). Ook uit wat *niet* in teksten staat kunnen we soms dingen leren; op verscheidene plaatsen in het werk wordt de term “barbaren” opvallend (en mijns inziens expliciet) niet gebruikt wanneer het gaat om Romeinsgezinde stammen, maar hij duikt opvallend veel meer op in negatieve (oorlogs-)contexten, (vb. boek III.13, V.33-35, VI.40)². Volgens Hunink is Caesar steeds de “good guy”, clement en beschaafd, en de Galliërs steeds de “bad guys”, eeuwig barbaars³. Dit wil ik in vraag stellen. De Galliërs waren pas barbaren als ze tegenwerkten en dan gaat het enkel om zij die tegenwerken, omdat ze tegenwerkten. Zeker het feit dat Caesar een groot pleitbezorger was van het burgerschap voor Kelten in Gallia Cisalpina bewijst dat hij de Kelten niet zag als barbaren *tout court*, maar enkel in bepaalde negatieve contexten⁴. Ook Antti Lampinen wijst op het algemeen voorkomen van opportunistische selectie van positieve en negatieve modellen naargelang de context, niet alleen bij Caesar maar ook vb. bij Tacitus. Het beeld dat zo van de Kelten geschapen wordt is puur afhankelijk van de specifieke context, boodschap en gewenste sensatie⁵. Wat we reeds zagen in het hoofdstuk over de “terror Gallicus” wordt hier dus herbevestigd.

De Galliërs als Romeinen

Zelfs Drinkwater moet toegeven dat Caesar inzag dat de Gallische maatschappij op veel vlakken amper verschilde van de Romeinse en dat dit werd geuit in het probleemloos gebruik van Romeinse termen in Caesars beschrijving⁶. Een belangrijke nuancering die we hierin moeten aanbrengen, is dat Caesar waarschijnlijk vooral Romeinse termen gebruikte en misschien zelfs sommige analogieën wat versterkte ter wille van het begrip van zijn lezer, maar dan nog blijven de gelijkenissen opvallend. Het gebruik van analogieën tussen de Keltische en de “beschaafde” wereld is nieuw bij Caesar, en het beeld dat hij zo scheidt lijkt de lezer te vertellen dat de Galliërs niet zoveel van hen verschilden als men dacht, dat men hen bijna kon zien als Romeinen. Dit soort moderne focus was natuurlijk afwezig

¹ Hunink p. 340, in noot 5.

² Zie ook Dauge 1981, p. 106-107 en Nouwen 2003, p. 208.

³ Hunink 2009, p. 328. Termen overgenomen.

⁴ Williams 2001, p. 121.

⁵ Woolf 2011, p. 113 en Lampinen 2011, p. 214, 218, 224, 235 etc.

⁶ Drinkwater 1983, p. 10.

bij de Romeinse lezer, maar op een minder bewust niveau kan het een mildering veroorzaken – of ten minste gestimuleerd – hebben ten aanzien van de visie op de Kelten.

Reeds in boek I.2 beschrijft Caesar een complexe, ontwikkelde politieke situatie die een Romein niet vreemd in de oren geklonken kan hebben. Drinkwater stelt dat Caesar deze intriges net aanbrengt als bewijs voor de onbeschaafdheid van de Kelten¹, maar evengoed kan Caesar deze passage opnemen omdat hij weet dat zijn lezers (al dan niet persoonlijk) vertrouwd zijn met intriges op het hoogste niveau. De neerbuigendheid die Drinkwater Caesar steeds weer krampachtig probeert op te dringen is ongefundeerd. In boek I.17 komt deze thematiek nog verder aan bod. De Haedui hebben een jaarlijks verkozen magistraat – een consul, zeg maar – maar ook die is soms machteloos tegenover de grote bonzen die informeel de touwtjes in handen hebben. Voor een elite Romein moet dit bekend in de oren geklonken hebben. De manier waarop Dumnorix in boek I.18 zijn politiek netwerk uitbreidt is ook heel herkenbaar. Verder spreekt Caesar meermaals van een “senaat” en “burgers” (vb. boek II.5 en II.26-28). Ook de Gallische goden worden benaderd met een Romeinse blik (boek VI.18). De Gallische familiale hiërarchie zoals Caesar ze omschrijft klinkt identiek aan de Romeinse, behalve dat vrouwen en mannen gelijk bezitsrecht hebben en dat de juridische omkadering ontbreekt (boek VI.20). Het minste wat gezegd kan worden van Caesars uiteenzetting over de Gallische cultuur in boek VI is dat ze neutraliteit voorhoudt. Caesar was er van overtuigd dat de Galliërs, in tegenstelling tot de Germanen, misschien wel wat anders waren maar dat ze zeker assimileerbaar waren met de Romeinse cultuur².

De Galliërs als Galliërs

Desondanks zou het zoals gezegd dwaasheid zijn om te geloven dat de Romeinen de Galliërs via dit scherm van neutraliteit als Romeinen beschouwden: daarvoor waren er te veel specifieke verschillen in mentaliteit en gedrag bij “dat volk”, die in de Grieks-Romeinse literaire traditie benadrukt werden. Inderdaad moeten de beschrijvingen van de mysterieuze moerassige gebieden van Gallië en de Gallische cultuur de Romeinse verbeelding geprikkeld hebben³. Toch lijkt Caesar ook hier een nieuw licht op een aantal stereotypen te werpen.

In de eerste plaats stelt Caesar de Kelten voor als bijzonder impulsief. In boek III.9 verklaart hij de plotse gijzeling van de Romeinse gezanten door de Veneti om hun eigen gijzelaars terug te krijgen als “*Galliërs maken hun plannen nu eenmaal plotseling en impulsief*”. Ook in verdere passages wijst Caesar erop dat “*de Galliërs bijna allemaal steeds op verandering uit zijn*” (III.10 en IV.5). Deze “karakterzwakte” (IV.13) werkte Caesar behoorlijk tegen doorheen de Gallische Oorlog.

Toch lijkt Caesar niet echt te geloven in een “verraderlijke aard”, zoals Polybius de Kelten ziet. Keltisch verraad komt veelvuldig voor in *De Bello Gallico*, maar al deze passages gaan duidelijk over individuele personen of stammen; Caesar laat opvallend na om hier uitspraken te doen over “dat volk”, hoewel de gelegenheid ideaal was⁴. Twee passages benadrukken dat Caesar niet de intentie had om het hele Gallische volk af te schilderen als verraders. In VII.55 had Caesar “*al veel blijken van de trouweloosheid van de Haeduers*” en het verbaasde hem dan ook niet erg dat de Haeduers zich bij de opstand van Vercingetorix aansloten. In VII.59 bereikte het nieuws van de afvalligheid van de Haedui de Bellovacii, “*die toch al onbetrouwbaar waren gebleken*”. Deze passage biedt de perfecte gelegenheid voor een zinsnede als “dat hele volk is nu eenmaal van nature onbetrouwbaar”, maar dit laat Caesar opvallend na (in tegenstelling tot Polybius). Bovendien geeft passage V.5 duidelijk aan dat

¹ Drinkwater 1983, p. 10.

² Goudineau 1998, p. 159-160.

³ Hunink 2009, p. 329 en 332.

⁴ Vb. Caesar, o.c., V.36-38.

Caesar er zich wel degelijk van bewust van was dat vele stammen hem wel trouw bleven. Ook passage VII.17 mag niet verkeerd geïnterpreteerd worden. Wanneer Caesar stelt *“Dan slikten ze liever deze bittere pil [zware rantsoenering wegens foerageproblemen]! Alles liever dan afzien van wraak voor de Romeinse burgers die in Orléans waren omgekomen vanwege die verraderlijke Galliërs”*, verwijst hij enkel en alleen naar de Carnutes die de Romeinse inwoners van de stad vermoordden in VII.2-3. Opnieuw speelt de literaire slordigheid met specifieke en algemene termen ons parten, maar we mogen niet vergeten dat de Romeinse lezers dit gewend waren en hier beter mee konden omgaan. Zij begrepen dus wel dat Caesar hier geen algemene uitspraken deed¹.

Daarnaast waren de Galliërs volgens Caesar erg gewiekst: *“Tegenover de uitzonderlijke moed van onze soldaten kwamen de Galliërs met allerlei plannen. Dat volk is nu eenmaal bijzonder slim en heel goed in het imiteren van alles en het zo uitvoeren van dingen als ze zijn voorgedaan”* (VII.21). Verder nuanceert Caesar Polybius' beeld van exclusief laffe Kelten: uiteraard om zijn eigen overwinningen in de verf te zetten, benadrukt hij in verschillende gevechten hoe dapper de Galliërs standhielden (vb. I.24-26)². Om die reden ook zijn de drie eerste volkeren die hij overwint (de Helvetiërs, de Belgen en de Germanen van Ariovistus) niet toevallig de sterksten en de dappersten (I.1).

De verschillende opstanden tegen zijn persoon lijkt Caesar de Galliërs niet te kwalijk te nemen en hij heeft er zelfs begrip voor: *“Bovendien willen alle mensen van nature vrijheid en haten ze slavernij”* (III.10). Ook in de toespraken van Vercingetorix en Caesars verdere benadering van de kwestie speelt het concept vrijheid een grote rol³. In principe zou men zich kunnen afvragen of Caesar deze woorden in Vercingetorix' mond legde omdat dat is wat een Romein zou zeggen, maar dat is irrelevant: het gaat erom dat Caesar laat uitschijnen dat de Galliërs, net als alle mensen, houden van vrijheid. Hoe is het mogelijk dat Caesar zo tegen zijn eigen kraam lijkt te spreken? Hoe kan hij zijn eigen veroveringen zo veroordelen op basis van een universele drang naar vrijheid van onderdrukking? Christian Goudineau boog zich over dit probleem en kwam tot een tweevoudige conclusie. De Romeinen konden probleemloos aanvaarden en begrijpen dat de Kelten de Romeinse overheersing als een beroving van hun vrijheid zagen. In de eerste plaats was deze Keltische visie echter een illusie: de Kelten verloren wel hun vrijheid maar dit ging hen ten goede. De Goddelijke voorziening had Rome immers aangesteld als herders van de wereld. Dit legitimeerde voor de Romeinen het neerslaan van de opstand. In de tweede plaats was de vrijheid van de Kelten natuurlijk een bedreiging voor de Pax Romana. Daarom moest de individuele vrijheid van één volk worden opgeofferd voor het vrijwaren van een veel groter goeds⁴. Hoewel Goudineau gelijk heeft als hij stelt dat Caesars uitweiding over de Gallische vrijheidsdrang net diende als een aansporing om die te onderdrukken, hoe jammer het ook was voor de Kelten, mist hij hier (aangezien hij een andere vraag stelt) het punt dat voor dit werk centraal staat: ook al waren de Galliërs *“slechts Galliërs”*, ook zij hadden gevoelens die de Romeinen konden herkennen en op prijs stellen.

In Caesars verslag hebben de Galliërs een bijkomstig voordeel. Terwijl de Galliërs voordien golden als de voornaamste noorderlijke barbaren en ook als dusdanig negatief werden afgeschilderd door de bronnen, traden de Germanen door de verovering van Gallië op de voorgrond als de nieuwe boosdoeners. Om dit duidelijk te maken zwakte Caesar zijn pejorisering van de Galliërs aanzienlijk af ten nadele van de Germanen⁵.

¹ Dit in tegenstelling tot Erich Gruen (2011, p. 148).

² O.a. Haywood 2009, p. 17.

³ Goudineau 1998, p. 156-157.

⁴ Goudineau 1998, p. 157.

⁵ Lampinen 2011, p. 219, 221, 223, 235 etc.

Conclusie.

Het opvallendste kenmerk van Caesars *Commentarii de Bello Gallico* is de inherente dualiteit. Afhankelijk van de context en de boodschap construeert Caesar – en met hem ook vele andere auteurs zoals Livius en Tacitus – een eerder positief of negatief beeld van de Kelten. Deze beelden konden, hoewel op zich incompatibel, naast elkaar bestaan omdat Caesar hen enkel aanwendde in specifieke contrasterende contexten om een bepaald zelfbeeld uit te dragen. Deze contexten mochten niet verlaten worden. Ook Caesar attribueert hen natuurlijk met een aantal stereotype kenmerken die een deel waren van de literaire traditie over de Kelten (waarschijnlijk was Caesar zelfs in het fysiek bezit van het werk van Poseidonios gedurende zijn verblijf in Gallië¹), maar hier maakt hij het onderscheid tussen de Kelten die hem steunen en de Kelten die hem weerstand bieden. Romeinsgezinde Kelten werden in positieve termen benaderd, en slechts de tegenstanders werden betiteld als “barbaren”. Daarom ook stapte hij af van de veralgemenende “verraderlijke aard” en schreef hij hen een aantal gewoontes en gevoelens toe die op zich een Romein op zijn minst kon begrijpen en waarderen. Moed en intelligentie werden meer op de voorgrond geplaatst. In dit opzicht was Caesar misschien wel de meest vernieuwende auteur van een populair werk over de Kelten.

Twee zaken moeten ook in het achterhoofd gehouden worden inzake deze positiviteit. Ten eerste had Caesar hier persoonlijk baat bij. Door zijn tegenstanders als dapper en slim voor te stellen vergrootte hij de glorie van zijn eigen overwinning op deze dappere en slimme krijgers. Eenmaal overwinnaar droeg Caesar de verantwoordelijkheid voor de incorporatie van duizenden Kelten in het Romeinse Rijk. Aangezien het hem niet in dank zou worden afgenomen dat hij een horde wilde beestachtige barbaren het rijk binnenloodde, was het in zijn eigen belang dat hij de Kelten als potentiële modelburgers voorstelde. Hier komt het tweede aspect van Caesars positieve benadering erbij aan te pas; de rol van primordiale barbaren werd nu overgenomen door de Germanen, die nu een bedreiging vormden voor deze potentiële modelburgers.

¹ Momigliano 1975, p. 71.

Diodoros Siculus¹

De *Bibliothèkè Historikè* van Diodoros Siculus was in de oudheid al een gekend werk. Hoewel het voor deze paper wat aan de late kant werd geschreven (hij begon pas te schrijven in de vroege jaren 50 v.C. en eindigde in de late jaren 30 v.C.²), is het toch interessant om te kijken wat hij over de Kelten te vertellen heeft. Diodoros zelf beweert dat hij voor zijn werk het merendeel van Europa en Azië heeft afgereisd, maar het is veel waarschijnlijker dat hij zich voornamelijk baseert op eerdere auteurs³. Dit verklaart niet alleen waarom Diodoros over de Kelten schrijft als een onafhankelijk volk, maar betekent ook dat de *Bibliothèkè* ten dele een beeld uitdroeg dat al voor Diodoros aanwezig was in de Romeinse mentaliteit. Over de invloed van zijn eigen werk in de maatschappij is weinig bekend. Volgens de heilige Hiëronymus werd Diodoros in 49 v.C. een beroemde figuur door de gedeeltelijke publicatie van zijn werk⁴. De monumentale omvang en alomvattende benadering van zijn *Bibliothèkè* laat ook vermoeden dat het werk toch enige gekendheid genoot.

Diodoros begint zijn uiteenzetting over de Kelten met de volgende woorden: *“Since we have set forth the facts concerning the islands which lie in the western regions, we consider that it will not be foreign [ouk anoikeion] to our purpose to discuss briefly the tribes of Europe which lie near them and which we failed to mention in our former books”* (V.24.1). Dit lijkt bijna een verontschuldiging dat hij een dergelijk banaal onderwerp ter sprake brengt. Met het oog op de “Terror Gallicus” is dit een interessante passage. Waren de Romeinen na de verovering van Gallië door Caesar niet langer geïnteresseerd in de woeste barbaarsheid van hun eeuwige vijanden? Volstond de toestroom aan informatie die de verovering opleverde om in deze vraag te voorzien? We zouden denken van niet. Zoals we zullen zien in het hoofdstuk over de provincialisering van Gallië, was de Romeinse interesse en kolonisatie in het gebied in eerste instantie zeer beperkt. Was er eigenlijk wel een vraag? Diodoros geeft de Kelten niet meer aandacht dan de andere volkeren die aan bod komen in de boeken I tot VI. Hoe het ook zij, een aantal aspecten worden uitgelicht in Diodoros’ beschrijving van de Kelten en hun gebruiken.

De barbaren

Diodoros’ Kelten houden er een aantal gewoontes op na die duidelijk fundamenteel afwijken van de Griekse en Romeinse normen en hoewel Diodoros ze er opvallend genoeg niet expliciet aan opponeert, moeten ze de Romeinse lezer toch zijn opgevallen. Keltische vrouwen zouden niet alleen even sterk en dapper zijn als hun mannen, maar zouden daarenboven “outlandishly” (ektopoos) promiscueus zijn en zich “prostituëren” aan Jan en alleman, zonder dat zelfs eerloos te vinden; integendeel. Dit is voor Diodoros duidelijk geopponeerd aan de mediterrane idealen van vrouwelijke eerbaarheid (V.32.2 en 7). Op alledaags vlak vallen vooral de eetgewoontes op: *“When they dinner they all sit, not upon chairs, but upon the ground, using for cushions the skins of wolves or of dogs. The service at the meals is performed by the youngest children [...]”* (V.28.4). Voor een Romein is het ondenkbaar dat men zijn eigen kinderen laat optreden als bedienden terwijl dat even goed door slaven gedaan kan worden⁵. Een ander gebruik was echter *“especially astonishing and incredible”*

¹ De gebruikte uitgave en vertaling is die van Oldfather in de Loeb Classical Library-reeks.

² Oldfather 1952, p. viii-ix en Koch 2006, p. 600.

³ Oldfather 1952, p. xiii en xvii. De enige plaatsen waar Diodoros met zekerheid geweest is zijn Egypte en Rome. In Mesopotamië en Athene is hij in elk geval niet geweest.

⁴ Oldfather 1952, p. vii.

⁵ In princie staat er nergens of het gaat om slavenkinderen of vrijgeborenen, maar we gaan er van uit dat Diodoros het vermeld zou hebben als het om slaven ging. Bemerkt dat Poseidonios nog expliciet stelde dat slaven de bediening van de maaltijden uitvoerden.

(V.31.3): Bij belangrijke gelegenheden voerden de Kelten mensenoffers uit voor de goden. Diodoros' woordgebruik is in feite opvallend neutraal wanneer men het vergelijkt met Suetonius ("dirae immanitatis", *Claudius* 25.5) en Cicero (cf. supra). Dit is te wijten aan de aard van zijn werk. Terwijl de negatieve afbeelding van de "religio druidarum" past in Suetonius' ophemeling van het bewind van Claudius en Cicero de Keltische aanklagers in diskrediet wil brengen, zijn de eerste zes boeken van de *Bibliothèque* vrij passief en geografisch. Daarom ook is Diodoros' beschrijving in meerdere opzichten veel positiever dan die van Polybius: de hele martiale setting ontbreekt in Diodoros' geo- en etnografie, en bovendien was het Gallische gevaar al aan banden gelegd door Caesar. Diodoros doet dan ook geen morele uitspraken over deze praktijk, maar het leidt geen twijfel dat dit tot de Romeinse verbeelding moet hebben gesproken (cf. supra). Daarom noemt Diodoros het offeren van criminelen en krijgsgevangenen "outlandish" (ektopôs, V.32.6). Zo ook het afhakken, bewaren en etaleren van de hoofden van gevallen tegenstanders (V.29.4-5). In principe kan de praktijk van het koppensnellen niet zo choquerend geweest zijn voor de Romeinen; in het heetst van de strijd kan dergelijk gedrag ook voorkomen bij Romeinen¹. Wat daarop volgt, het tentoonstellen van de hoofden in huis, is echter ongehoord voor Romeinen. Diodoros stelt "*Just as men do in certain kinds of hunting, with the heads of wild beasts they have mastered*". De boodschap is duidelijk: hoe een normaal man een dier behandelt, zo behandelen de Kelten hun tegenstanders. Wat de zaak extra on-Romeins maakt, is een macabere parallellie met de vooroudercultus: als er al hoofden tentoongesteld werden in de huizen van Rome, waren het eerbare voorstellingen van voorouders en niet van vijanden. Deze Keltische praktijk veroorzaakte dan ook niet alleen morele maar ook religieuze afkeer bij de Romeinen². Het toppunt van barbarij wordt echter toegeschreven aan de Kelten die aan de randen van de wereld leven, bij Scythië en Ierland: "*the most savage people among them are those who dwell beneath the Bears and on the borders of Scythia, and some of these, we are told, eat human beings, even as the Britains do who dwell on Iris, as it is called*" (V.32.3). Kannibalisme is wereldwijd de (meestal compleet gefingeerde) taboegewoonte bij uitstek om de "Ander" te dehumaniseren en diaboliseren³. Dat dergelijke taboepraktijken plaatsvinden in de uiterste marginaliteit is zeker niet toevallig. Het Romeinse wereldbeeld was erop gebaseerd dat de beschaving afnam naarmate men verder uit het centrum de periferie introk⁴. Het is in elk geval duidelijk dat Diodoros niet gelooft dat dit een algemeen kenmerk van de Keltische maatschappij was. Wel is het jammer dat Diodoros niet meer in detail treedt. Klaarblijkelijk kon hij dit niet omdat het slechts om een vaag gerucht ging en Diodoros lijkt zich ook bewust te zijn van het probleem: hij houdt het bij een voorzichtig "we are told"⁵. Kon de Romeinse elitaire lezer hier ook het literair topos in zien of nam hij dit voor waaraan?

Het Keltische karakter

Aansluitend bij het barbaarse stereotype over de Kelten onderscheidt Diodoros een aantal typische karaktertrekken. De mentaliteit die Diodoros de Kelten toeschrijft is in de eerste plaats heel extravert en performatief. De Kelten vertoonden volgens hem wat we vandaag latent "machogedrag" zouden noemen: "*They like to talk in superlatives, to the end that they may extol themselves and depreciate all other men. They are also boasters and threateners and are fond of pompous language, and yet they have sharp wits and are not without cleverness at learning.*" (V.31.1). Dit soort cultureel

¹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* IX.13 over Titus Manlius Torquatus (naar Quintus Claudius Quadrigarius). Dit wordt echter expliciet tegengesproken door Livius, *Ab Urbe Condita* VII.10. maar dan nog is het voorstelbaar dat de Romeinen begrip konden opbrengen voor de euforie van de overwinning en geen aanstoot namen aan occasionele koppensnellerij.

² Allen 2001, p. 51.

³ Holden 2000, p. 16-18.

⁴ Webster 2007, p. 402-403.

⁵ Attestaties van kannibalisme zijn bijna altijd gebaseerd op hear-say (Holden 2000, p. 16).

onderhouden haantjesgedrag botst met de *modestas* van de Romeinse *Mos Maiorum*. Diodoros' noodzakelijke aanvulling "yet *they have sharp wits*" lijkt inderdaad lichte verbazing over deze symbiose te suggereren (zie ook V.31.5: "even among the wildest barbarians, does passion give place before wisdom"). Ook de Keltische krijgscultuur is gebaseerd op imponeren en persoonlijke roem: Diodoros beschrijft kampioenenduels en demoraliseren via verbale agressie als gewoontes (eiôthasi, V.29.2). Dit leidde er ook toe dat de Kelten elkaar voor de geringste aanleiding uitdaagden voor een gevecht op leven en dood, een praktijk die mede werd verklaard omdat "the belief of Pythagoras prevails among them". Hiermee wordt het geloof in de zielsverhuizing bedoeld, maar let wel: dit betekent niet dat Diodoros denkt dat ze aanhangers van Pythagoras' leer zijn maar dat ze analoge overtuigingen hebben ontwikkeld (V.28.5-6). Ook diepgaande religiositeit is volgens Diodoros een inherent kenmerk van de Keltische maatschappij: "For in the temples and precincts made consecrate in their land, a great amount of gold has been deposited as a dedication to the gods, and not a native of the country ever touches it because of religious scruple, although the Celts are an exceedingly covetous people" (V.27.4). Met dit fragment slaagt Diodoros er in om twee elementen te benadrukken: niet alleen de Keltische "religieuze scrupules", maar ook de Keltische goudhonger die ook Livius hen toeschrijft (cf. infra). De conclusie lijkt echter dat hun religiositeit nog steeds de overhand heeft op hun hebberigheid. Een vergelijking met Cicero levert een ironisch chiasme op: waar de Kelten zo religieus zijn dat ze hun eigen tempelschatten ongemoeid laten, schrikken ze er niet voor terug om andermans tempels te plunderen. Het is echter opvallend dat Diodoros dit *niet* vermeldt. Een laatste belangrijke kenmerk is de grote gastvrijheid die Diodorus de Kelten toeschrijft (V.28.8).

Kelten met dorst.

Verreweg de beroemdste passage van Diodoros is die waarin hij de vermeende onverzadigbare zucht naar wijn van de Kelten beschrijft (V.26.3). Omdat dit fragment ook verder in dit werk van belang is, geven we hier de volledige vertaling van Oldfather.

"The Gauls are exceedingly addicted to the use of wine and fill themselves with the wine which is brought into their country by merchants, drinking it unmixed, and since they partake of this drink without moderation by reason of their craving for it, when they are drunken they fall into a stupor or a state of madness. Consequently many Italian traders, induced by the love of money which characterizes them, believe that the love of wine of these Gauls is their own godsend. For these transport the wine on the navigable rivers by means of boats and through the level plain on wagons, and receive for it an incredible price; for in exchange for a jar of wine they receive a slave, getting a servant in return for the drink."

Ook dit aspect van de Keltische cultuur moet ertoe hebben bijgedragen dat de Romeinen de Kelten beschouwden als barbaren en fundamenteel anders. De Kelten dronken dan wel Italische wijn – wat op zich een verbetering is ten opzichte van hun eigen zythos-bier (V.26.2) – maar ze hadden duidelijk het Romeinse gebruik van het aanlengen niet begrepen. Het gestereotypeerde collectieve alcoholprobleem van de Kelten is een verkeerde Romeinse interpretatie van de Keltische omgang met wijn (cf. infra), maar moet ook haar impact gehad hebben op de beeldvorming. Het lijkt geen twijfel dat veel Romeinen zelf ook meermaals de effecten van overmatig alcoholgebruik hebben ondervonden, maar dit zagen zij zelf als "uitzonderingen op de regel" terwijl de tekst van Diodoros dronkenschap net voorstelt als de regel bij de Kelten. We kunnen ons gemakkelijk voorstellen dat deze passage menig Romein een laatdunkende frons ontlokte.

Kelten en Keltiberiërs

Net als Polybius en Poseidonios is Diodoros Siculus zich ervan bewust dat de ene Kelt de andere niet is. Hij weet dat Gallië verdeeld is in vele stammen (V.21.1). Opvallend is dat hij de ene stam die een aloude vriendschap met Rome onderhoudt (de Haedui) niet met name noemt (of kan noemen?). Dit is vreemd, want het is toch wel erg onwaarschijnlijk dat een belezen man die over Gallië schreef in de jaren 40 v.C. en in Rome informatie opdeed (I.4.2) zich niet de moeite zou getroosten om Caesars *De Bello Gallico* te raadplegen. Ook indien hij inderdaad Gallië zelf bezocht zou hebben, had hij dit moeten weten. Naar de oorzaak van deze omissie is het helaas gissen. Was het onderscheid in stammen na de veroveringen van Caesar niet meer belangrijk volgens Diodoros en zijn lezers?

In tegenstelling tot Polybius maakt Diodoros geen expliciet onderscheid tussen Galliërs en Galaten, maar anderzijds toont hij veel meer bewustzijn van het verschil dat mettertijd gegroeid was tussen Kelten en Keltiberiërs. Voor hem, en voor zijn lezers, is het duidelijk dat dit twee aparte volkeren zijn (V.33.1). Wel maakt hij een verder onderscheid dat volgens hem ongekend is bij velen en dat de Romeinen ook straal hebben genegeerd: de inwoners van de strook ten noorden van de Pyreneeën en de Alpen zijn Kelten, de volkeren daarboven en in het oosten waren Galliërs (V.32.1). Het is interessant om te weten dat de Romeinen dit etnisch onderscheid niet vermeldenswaardig vonden.

Archaïsche heroïek

Door middel van een aantal mythologische vermeldingen lijkt Diodoros de Kelten te koppelen aan een aura van archaïsche heroïek¹. De stamvader van de Galliërs zou niemand minder zijn dan Hercules zelve: op een reis naar Keltikè zou hij een zoon "Galates" verwekt hebben bij een prachtige Keltische prinses. Deze Galates werd later een groot koning die zijn rijk hernoemde naar zijn eigen naam (V.24.2-3). Dit lijkt erg positief: Hercules was immer een halfgod en een beroemde heros. Bovendien was het ook Hercules die de Kelten verlostte van het wetteloosheid (met andere woorden: ervoor zorgde dat de Keltische gebruiken werden zoals ze waren in de Romeinse tijd!) en hen hun legendarische gastvrijheid leerde (IV.19.1-2). Er is echter ook een schaduwzijde verbonden aan de link met Hercules, die blijkt uit een andere link die Diodoros (al dan niet expliciet bedoeld) legt met de Kelten: "*Brave warriors they reward with the choicest portions of the meat, in the same manner as the poet introduces Ajax as honoured by the chiefs after he returned victorious from his single combat with Hector: 'to Ajax were given of the chine / slices, full length, unto his honour'*" (V.28.4). Zowel Hercules als Ajax gingen de geschiedenis in als *heroi* die ten ondergingen aan hun onvermogen om hun driften te beheersen. Door de Kelten aan net deze twee Griekse *heroi* te linken liet hij niet alleen delen in hun buitengewone lichaamsbouw², kracht en vechtervermogen, maar ook in hun irrationele drift. Zo verklaart hij in één klap een aantal stereotiepe kenmerken van de Keltische "natuur", die nu net als de mythische figuren in een ver verleden rust. Voor moderne lezers zijn deze stappen op het eerste opzicht niet evident, maar gezien de voornoemde nood aan intertekstueel bewustzijn bij de lezende klasse en de bekendheid van beide helden, en de specifieke keuze van net Hercules en Ajax³, is het op zijn minst waarschijnlijk dat sommige Romeinen voor zichzelf deze conclusie trokken. We mogen immers niet vergeten dat de Romeinen hun teksten lezen in een heel ander kader dan wij nu doen.

¹ Woolf 2011, p. 21.

² Woolf 2011, p. 20.

³ De mythologische link tussen Hercules en de Kelten kwam pas tot stand na de verovering van Caesar. Woolf 2011, p. 21.

Fysiek voorkomen

Van alle bronnen die we hebben over de Kelten geeft Diodoros het meest informatie over het fysieke voorkomen van de Kelten. Dit doet hij met het nodige exotisme. De schreeuwerigheid van de Keltische klederdracht moet voor de doorsnee Romein vreemd zijn overgekomen: *“the clothing they wear is striking: shirts which have been dyed and embroiered in varied coulours, and breeches, which they call in their tongue braccæ; and they wear striped coats, fastened by a buckle on the shoulder, heavy for winter wear and light for summer [...]”* (V.30.1). Ook de gewoonte van Keltische mannen om zich op te tooien met gouden juwelen was voor de Romeinen ongebruikelijk, gezien de nadruk die Diodoros legt op het feit dat ook mannen zich optutten (V.27.3). Verder waren Kelten groot, bleek (beide naar mediterrane normen), gespierd en geblondeerd. Zoals Powell terecht opmerkt¹ was deze veralgemening gebaseerd op het meest zichtbare deel van de Keltische samenleving (de elite) en zouden veel Romeinen wel eens ontgoocheld kunnen zijn wanneer ze oog in oog staan met een Kelt (zeker in Diodoros' eigen tijd), maar in het beeld dat Diodoros uitdraagt gaat het om een algemeen kenmerk (V.28.1). Daarnaast zouden “de” Galliërs allemaal een angstaanjagend uiterlijk en een diepe ruwe stem hebben (V.31.1). Opnieuw zou een check door realiteit in vele gevallen een teleurstelling zijn, maar Diodoros creëert een algemeen beeld. Dit moet echter niet hebben betekend dat de Romeinen Diodoros zonder meer geloofden: hen een dergelijke naïviteit toeschrijven, zou even veralgemenend zijn als Diodoros. Meer dan waarschijnlijk beseften de Romeinen ook wel dat het hier ging om een bepaalde, exemplarische groep Kelten.

Ook over de Keltische wapendracht heeft Diodoros een paar woorden te zeggen. Hij vermeldt strijdwapens (V.25.2), vaardig bewerkte en versierde helmen en manshoge schilden met bronzen dieren op (V.30.2), typische krijgshoorns, enorm lange zwaarden en enorm brede speren (V.30.3). Ook de tot de verbeelding sprekende rituele naaktheid van sommige (!) krijgers mag niet ontbreken: *“Certain of them despise death to such a degree that they enter the perils of battle without protective armour and with no more than a girdle about their loins”* (V.29.2) en *“others are satisfied with the armour which Nature has given them and go into battle naked”* (V.30.3). Al deze beweringen worden ook min of meer ondersteund door archeologische vondsten, dus het beeld dat Diodoros hier creëert is vrij correct². Deze gedetailleerde schildering van het Keltische uiterlijk moet voor de Romeinen, net als voor ons, gemakkelijk voor de geest te halen zijn en moet als geheel toch vrij indrukwekkend geweest zijn, vooral net bij wie niet rechtstreeks in contact kwam met de Kelten. Het geheel is misschien een minder expliciet negatieve benadering dan Polybius of Cicero, maar de impact ervan mag toch niet onderschat worden. Wel moeten we in het achterhoofd houden dat de lezer van Diodoros een zekere veilige afstand heeft tot het subject: de Kelten die Diodoros beschrijft, behoren tot een mythisch verleden, hetzelfde waarin Rome Keltisch was.

Vijanden van Rome?

De voornoemde passage V.32.3 waarin Diodoros het heeft over *“the most savage people among them”* is problematisch omdat het niet duidelijk is of het onderwerp hier hetzelfde blijft in de daaropvolgende passages V.32.4-5³. V.32.4 lijkt nog steeds te gaan over deze specifieke, barbaarse

¹ Powell 1980, p. 62.

² Zie hiervoor Allen 2001.

³ *“(V.32.3) The most savage people among them are those who dwell beneath the Bears and on the borders of Scythia, and some of these, we are told, eat human beings, even as the Britains do who dwell on Iris, as it is called.(V.32.4) And since the valour of these peoples and their savage ways have been famed abroad, some men say that it was they who in ancient times overran all Asia and were called Cimmerians, time having slightly corrupted the word into the name of Cimbri, as they are now called. For it has been their ambition from old to*

groep. Het probleem is de overgang naar V.32.5; bedoelt Diodorus dat het ook deze specifieke groep was die Rome bezette, Delphi plunderde (naar verluidt), een groot deel van Europa en Azië schatplichtig maakte en vele Romeinse legers vernietigde? Deze vraag heeft immers belangrijke repercussies. Als de Romeinse lezer dit fragment inderdaad zo interpreteerde, betekent dat dat slechts één heel specifieke groep van “superbarbaren” het leeuwendeel van de Keltische wandaden tegen de klassieke beschaving op zijn kerfstok heeft. In elk geval, de opsomming van wapenfeiten die Diodoros in V.32.5 geeft, lijkt heel imposant en wie dit leest moet inderdaad de impressie hebben gedeeld dat de Kelten een soort vijanden van de wereld waren. Deze passage voelt een beetje vreemd aan in het verder erg bewust objectieve geheel¹. Het lijkt erop dat deze lijst een specifiek retorisch nut heeft: ze moet benadrukken van welk gevaar de Romeinse wereld dankzij Caesar eindelijk definitief verlost is. Dit is echter slechts één zijde van de medaille. Een heel selectieve opsomming van alle negatieve confrontaties tussen twee volkeren maakt deze volkeren niet noodzakelijk plotsklaps blind voor positievere ervaringen.

Conclusie

Diodoros is de laatste auteur over de Kelten en de eerste sinds Caesar die kon schrijven over Galliërs als volledig aan Rome onderworpen volk. Waarschijnlijk door deze nieuwe situatie van openheid kon Diodoros een aantal nieuwe nadrukken leggen: het visuele aspect wordt bij Diodoros veel meer benadrukt en zal ook een grote impact hebben gehad op wie de Kelten niet in levende lijve kon zien. Ook is zijn focus gedetailleerder en geeft hij meer aspecten van het dagelijks leven bloot (hoewel hij ook in grote mate terugviel op Poseidonios). Zijn grootste innovatie is echter zijn mythologisch verklaringsmodel voor een aantal kenmerken van de onafhankelijke Kelten en zijn historiserende benadering, die een veilige afstand tussen lezer en onderwerp schept.

Diodoros' etnografische uiteenzettingen werden geschreven als een prelude op zijn historisch werk. Daarom missen ze de martiale polarisering die we wel zien bij Polybius. Het werk creëerde een positiever beeld over de Kelten dan Polybius, maar was toch op enkele vlakken negatiever dan Poseidonios. Diodoros legt meer nadruk op hun barbaarse trekken en rituelen en heeft bovendien een teleologische motivatie: hij herinnert zijn lezers aan de grote dreiging die Caesar uit de wereld heeft geholpen.

plunder, invading for this purpose the lands of others, and to regard all men with contempt. (V.32.5) For they are the people who captured Rome, who plundered the sanctuary at Delphi, who levied tribute upon a large part of Europe and no small part of Asia, and settled themselves upon the lands of the peoples they had subdued in war, being called in time Greco-Gauls, because they became mixed up with the Greeks, and who, as their last accomplishment, have destroyed many large Roman armies.”

¹ Cf. Gruen 2011, p. 143 en 145.

Conclusie: Kelten en Barbaren

Nu we gezien hebben welke fysieke en mentale kwaliteiten de Romeinse auteurs hun Keltische noorderburen toeschreven, moeten we ons afvragen wat nu eigenlijk de concrete waarde is van dit beeld. Waren dit kenmerken die de Kelten duidelijk onderscheidden als specifieke etnische groep of was het onderscheid er gewoon één van Romeinen en niet-Romeinen?

Een aantal specifieke kenmerken van de Grieks-Romeinse etnografie kunnen licht werpen op deze zaak. Etnografie was in de Oudheid geen autonoom genre, maar diende als verklaringsmodel en achtergrond voor historiografie en andere genres. Daarom was etnografie van nature allerminst neutraal¹. Veel zaken die schrijvers aanbrachten waren bovendien niet “nieuw”, maar sloten aan bij de reeds aanwezige *communis opinio* en stereotypes van de lezers. Sommige stereotypes waren zo algemeen aanvaard dat ze in de denkwereld van zowel auteur als lezer simpelweg golden als “waarheid”, vaak gedogmatiseerd door filosofen, en vaak waren auteurs noch lezers er zich van bewust dat ze stereotypisch dachten. Zelfs wanneer ze zich hier wel van bewust waren bestond de kans dat men zichzelf uit innerlijke onvrede door het gebruik van irrationele stereotypes wijsmaakte dat de stereotype constructies de feitelijke waarheid waren (in de sociale psychologie heet dit defensieve rationalisering)². Eigen expertise via reizen was meer uitzondering dan regel en in feite was elk “nieuw” etnografisch werk een compilatie van zijn voorgangers. Etnografie was dan ook in de eerste plaats een traditie met vaste formules, conventies en topoi³. Veralgemeningen en een nadruk op collectieve in plaats van individuele identiteiten waren inherent⁴.

Doorheen de geschiedenis ontwikkelden de Romeinen immers, samen met hun eigen identiteitsvorming, een beeld van de “Ander” (cf. supra)⁵. Deze Ander had niet noodzakelijk een vaste specifieke invulling: afhankelijk van de context vormde nu eens de ene “barbaarse” groep de antithese die de Romeinse identiteit bevestigde, dan weer de andere. Specifieke ethniciteiten waren in feite niet zo relevant en etnische verschillen tussen barbaren werden in eerste instantie zelfs vaak genegeerd ten voordele van een homogeniserend model⁶. De etnografen van de klassieke Grieks-Romeinse beschaving schreven hun barbaarse etnografieën eerder op basis van wat ze zelf vreesden (ongecontroleerde emoties en sociale inversies) en verlangden (archaïsche eenvoud en harmonie met de natuur) binnen hun eigen maatschappij, dan op basis van disciplinaire kennis⁷. Het is dan ook daarom dat ongewenst gedrag dat aan de uitgroep wordt toegeschreven veel abstracter en ruimer wordt gedefinieerd dan gewenst gedrag (“linguïstische intergroep vertekening”). Bovendien werden veel gemeenschappelijke interesses genegeerd in de etnografie, omdat deze de drang tot distinctie ondermijnden⁸. De uitgroep is dus sowieso in het nadeel, en het is opvallend dat denigrerende taal van de ingroep over de uitgroep bijna altijd een connotatie met woorden verwant aan “beest”

¹ Woolf 2011, p. 14 en 108.

² Crandall en Stangor 2005, p. 298, Devine 2005, p. 331, Lampinen 2011, p. 208, Keyser 2011, p. 46 en Woolf 2011, p. 14.

³ Woolf 2011, p. 14-15, 67 en 76.

⁴ Woolf 2011, p. 16.

⁵ Dauge (1981, p. 57-59) minimaliseert dit proces. Het verschil met moderne studies is dat hij de nadruk legt op expliciete, bewuste en in de literatuur weergegeven processen, terwijl moderne auteurs zich meer richten op eerder interne, onbewuste en dus niet noodzakelijk verwoorde processen. Ook Dauge zit dus verstrikt in het verouderde paradigma van een stereotiep stereotype. Omdat de moderne auteurs meer aansluiten bij de filosofie en methodologie van dit werk, volgen wij hun model.

⁶ Bonfante 2011, p. 7, Woolf 2011, p. 74 en 113, Keyser 2011, p. 45 en Kahlos 2011, p. 2.

⁷ Keyser 2011, p. 53. Zie ook Glick 2005, p. 246 en Newman en Caldwell 2005, p. 383.

⁸ Woolf 2011, p. 23. Zie ook het deel “Conclusie: de sociaal-psychologische betekenis van de contacten”.

schept¹. Als we het beeld over de Kelten goed willen begrijpen, moeten we aandacht hebben voor mogelijke overlappingen met dit algemene “barbaarse” stereotype².

Dit stereotype bestond eerst en vooral uit het spreken van een andere taal en het onderhouden van andere gewoontes (vb het drinken van bier in plaats van superieure wijn, of een andere omgang met naaktheid³). Dit zijn nog vrij neutrale attributies die te verwachten zijn wanneer men zich als groep probeert te differentiëren. Andere attributies waren echter minder onschuldig. Een hardnekkig stereotype over barbaren in het algemeen was dat de genderrollen in hun maatschappij ernstig verstoord waren. Vrouwen waren als het ware een soort “seismograaf” voor de graad van beschaving van een maatschappij⁴. Niet alleen hadden de barbaarse vrouwen bijzonder veel autonomie en macht, maar ook waren de mannen ongehoord verwijfd. Vooral vrouwachtige pronkzucht in hun kledij en juwelen was een recurrent gegeven, maar ook het typisch barbaarse gebrek aan zelfbeheersing werd gelinkt aan hun vrouwachtige psyche⁵. Zelfs de alomtegenwoordige barbaarse broeken (in tegenstelling tot de Grieks-Romeinse toga’s en gewaden) zouden zijn uitgevonden door vrouwen⁶. Volgens de patriarchale Romeinen was de egalitaire houding tussen barbaarse mannen en vrouwen dezelfde als die tussen Romeinse slaven en slavinnen, wat hen het recht gaf om de barbaren ook als dusdanig te domineren⁷. Vrouwelijkheid en seksuele exuberantie was een zeer frequente en efficiënte marginaliseringstechniek⁸. De extreemste vorm van marginalisering is echter dehumanisering. De inherente inferioriteit van de barbaren op humaan vlak werd geuit door mensenoffers (veelal terecht) en kannibalisme en tal van andere vormen van lijkschennis (veelal onterecht)⁹. Anderzijds fungeerden barbaren in het algemeen ook als een soort venster naar het pure verleden van de Grieken en Romeinen, en werden als dusdanig ook enigszins bewonderd¹⁰. Al deze kenmerken werden bepaald door klimatisch determinisme: het was de leefomgeving van de barbaren die hen onvermijdelijk deze fysieke en mentale eigenschappen toeschreven¹¹.

Uit het bovenstaande blijkt dat er niet veel specificiteit in het Keltische stereotype overblijft. De Kelten dronken bier en wisten niet hoe ze met wijn moesten omgaan, streden soms naakt, waren vrouwachtig ijdel en irrationeel en opvliegend, droegen vreemde kleren, hadden losbandige vrouwen en seksuele zeden en hadden geen respect voor het menselijk lichaam en leven. De linguïstische intergroep vertekening verklaart waarom de auteurs over het algemeen heel weinig details onthullen van specifieke aan de Kelten geattribueerde kenmerken. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat deze topoi door de Grieken en Romeinen steeds opnieuw werden geprojecteerd op de op dat moment meest relevante etnische groep¹². In vele gevallen waren dat de Kelten, door hun belangrijke militaire aanwezigheid doorheen de Romeinse geschiedenis. Het is echter wel heel goed mogelijk dat de Romeinse algemene visie op barbarij grotendeels ontstaan is op basis van de vele militaire conflicten met net de Kelten in de derde eeuw v.C.¹³.

¹ Mullen en Leader 2005, p. 198 en 200.

² Voor een volledig overzicht van de structuur van het barbaarse stereotype bij de Romeinen: zie Dauge 1981.

³ Bonfante 2011, p. 20 en 23.

⁴ Bonfante 2011, p. 16.

⁵ Bonfante 2011, p. 17-21 en Kahlos 2011, p. 11 en 13.

⁶ Walbank 1957, p. 205 en Bonfante 2011, p. 19.

⁷ Bonfante 2011, p. 16.

⁸ Kahlos 2011, p. 10 en 13 en Lampinen 2011, p. 210.

⁹ Bonfante 2011, p. 13 en 16, Kahlos 2011, p. 12 en Lampinen 2011, p. 225.

¹⁰ Bonfante 2011, p. 7, Cunliffe 2011, p. 194-195, Kahlos 2011, p. 9 en Lampinen 2011, p. 208.

¹¹ Lampinen 2011, p. 206 en Kahlos 2011, p. 14.

¹² Kahlos 2011, p. 9 en 14 en Woolf 2011, p. 14-16. Cf. Lampinen 2011.

¹³ Dauge 1981, p. 62.

Het is dus fout om te denken of te presenteren dat al deze facetten voorbehouden waren voor de Kelten, zoals vaak gebeurt in het stereotiepe stereotype¹. Zo werden ook Carthagers, Syriërs én Perzen gezien als onbetrouwbaar², en het is opvallend dat letterlijk elk aspect van het Amerikaanse stereotype over Turken in de jaren 1950 overeenkomt met het Romeinse stereotype over de Kelten: Turken waren wreed, zeer religieus, verraderlijk, sensueel, onwetend, vuil en sluw³). Anderzijds zou het ook fout zijn om te denken dat de Romeinen bewust of gereguleerd met deze stereotypeverschuivingen omgingen; het gaat hier immers eerder om onuitgesproken assumpties⁴. Het blijft een zeer moeilijke kwestie: waren ook de Romeinse lezers, die gewend waren aan intertekstuele referenties en topoi, net als ons in staat om in te zien dat het hier ging om algemene topoi van barbarij, of waren zij zich niet bewust van het bestaan van deze topos en zagen zij enkel Kelten? Zagen zij net als wij in dat de beelden die geconstrueerd werden, bestonden uit opportunistische en literaire selecties, afhankelijk van specifieke contexten?

De voornaamste conclusie die we kunnen trekken uit de analyse van bovenstaande auteurs en werken is immers dat soms ronduit tegenstrijdige stereotypes over de Kelten kunnen voorkomen binnen hetzelfde werk, omdat deze stereotypes enkel mogen geïnterpreteerd mogen worden binnen de specifieke context waarin de auteur hen bewust plaatst⁵. In sommige omstandigheden werden de Kelten afgeschilderd als quasi-beestachtige barbaren, in andere werden net hun positieve kenmerken benadrukt. Met elke nieuwe auteur werd een nieuw soort Kelten geschapen⁶. Door het selectief gebruik van aspecten van het stereotype in functie van de specifieke boodschap die de auteurs willen brengen, is literatuur allerminst representatief voor de ware omvang en diepgang van de Romeinse stereotypes over de Kelten⁷. Wel is het een bewijs dat het Griekse en Romeinse stereotype over de Kelten *niet* uitsluitend negatief was (zoals in het stereotiepe stereotype beweerd wordt), maar dat er ook een positief stereotype bestond. De hamvraag is dan of de Romeinse lezers zich hier ook bewust van waren. In dit werk willen wij argumenteren dat dit inderdaad het geval was; zowel de auteur als zijn lezers waren in staat om in een tekst het onderscheid te maken tussen empirische en literaire kennis en “waarheid”, dankzij hun lange ervaring in een lees- en schrijfcultuur die voor ons grotendeels verloren ging⁸. Dit verklaart ook waarom de Keizerlijke etnografie van de Kelten gebruik bleef maken van beelden die al eeuwen niet meer strookten met de – gekende – realiteit van de Gallische provincies: “*Given readers of this kind, there was no obstacle if a historian wished to people the Roman provinces with ethnographic ghost*”⁹. Barbaarse stereotypes werden in stand gehouden ook wanneer ze geen enkele band met de realiteit meer hadden, als historische, filosofische, exotische en sociale (anti-typische) referentiekaders en waren dus zeker niet neutraal¹⁰. De wereld van de teksten stond echter totaal los van sociale en historische reële processen en etnische stereotypes bleven binnen hun context van *otium*¹¹. Hoewel we niet ontkennen dat het negatieve discours van veel auteurs een grote impact moet gehad hebben op lezers die zelf geen directe ervaringen hadden met Kelten¹², willen we er ook op wijzen dat de empathie die Caesar en Livius aan de dag leggen wanneer ze zich verplaatsen in het perspectief van de Kelten, zowel een symptoom als een katalysator is voor een positieve ontwikkeling van de groepsrelaties¹³. Ook willen

¹ Cf. supra. Zie ook Cunliffes erg exclusieve beschrijving van het Keltische stereotype (Cunliffe 2011, p. 194-195).

² Meijer 2011, p. 21.

³ Madon en Guyll 2001, p. 1006.

⁴ Bonfante 2011, p. 8.

⁵ Cf. Bonfante 2011, p. 3, Woolf 2011, p. 16-17, 111-113 en 23 en Lampinen 2011, p. 208 en 235.

⁶ Woolf 2011, p. 113.

⁷ Cf. Gruen 2011, p. 141 en 147.

⁸ Woolf 2011, p. 110-111.

⁹ Woolf 2011, p. 92, 96-97 en 105-108. Citaat p. 111.

¹⁰ Woolf 2011, p. 92 en 113.

¹¹ Woolf 2011, p. 71-72.

¹² Mullen en Leader 2005, p. 193 en 199.

¹³ Kenworthy, Turner e.a., p. 287.

we in vraag stellen dat, zoals in het stereotiepe stereotype geïmpliceerd wordt, de Romeinen zo naïef onkritisch waren dat ze alle literaire veralgemeningen zomaar voor zoete koek slikten: er was immers zoiets als de controle en tegengewicht door de realiteit van de vele contacten tussen Kelten en Romeinen.

In hoofdstuk IV gaan we hier verder op in. Eerst moet een laatste vorm van bronnen worden bestudeerd: de Kelten in de kunst.

III. Kelten in de Kunst

“In a society that had no regular newspapers, radio, or television, the official means of communication were mostly visual: coins, statues, paintings, relief sculpture.” – Larissa Bonfante¹.

In de voorgaande hoofdstukken hebben we een beeld proberen schetsen van het stereotype dat een aantal antieke auteurs versterkten en verspreidden. Een tekstuele benadering is echter niet voldoende: het stereotype vond zijn fysieke uiting in de Romeinse kunst, die niet alleen een aanvulling is op het literair beeld maar ook een toetssteen ervan. Vanaf de vierde eeuw v.C. interesseerden hellenistische kunstenaars zich immer steeds meer in het weergeven van persoonlijke en etnische verschillen. De Romeinen namen dit oog voor etniciteit in de kunst over².

Men zou zich kunnen afvragen of kunst wel zo'n goede basis was voor de beeldvorming van het Romeinse volk, omdat veel beelden op privé-initiatief werden opgericht. Men mag echter niet vergeten dat deze beelden juist met opzet werden opgesteld in de publieke sfeer (en dat deze context en ruimtelijkheid juist een deel was van het artistieke aspect) om de status van de besteller te bestendigen. Zelfs wanneer de beelden dus in privé-tuinen stonden, zorgde de eigenaar er wel voor dat ze zichtbaar bleven voor het grote publiek³. Dit moeten we goed in het achterhoofd houden wanneer we Romeinse sculpturen bestuderen. Bovendien waren visuele bronnen in de Romeinse tijd nog de beste manier om het volk te informeren (en te manipuleren) en dat de staat en de elite hier handig gebruik van maakten. Kunst (en in het bijzonder triomf schilderijen) had niet enkel een commemoratieve, maar ook een didactische en propagandistische functie en Romeinse machthebbers en generaals ontwikkelden dan ook een sterke aandacht voor representatie-technieken⁴.

Ook zou men kunnen zeggen dat het aantal overgeleverde werken veel te laag is om een afdoende grote groep Romeinen te hebben aangesproken. We mogen natuurlijk niet vergeten dat het overgeleverde werk slechts het topje van de ijsberg was, en dat beelden in de Romeinse publieke ruimte een niet onbelangrijke plaats in beslag namen⁵. Uiteraard zou het absurd zijn te denken dat al die beelden Kelten zouden afbeelden, maar even absurd zou zijn om te denken dat alle beelden die ooit over Kelten zijn gemaakt ook effectief zijn overgeleverd. Dit was immers niet het hoofddoel van de kopiïsten, dus kunnen we er van uitgaan dat het totale aandeel van voorstellingen van Kelten in de Romeinse kunst relatief groter was dat het aandeel in de overlevering. De meest complete benadering van Galliërs in de kunst is nog steeds die van Bienkowski uit 1908, en dit hoofdstuk is aan hem schatplichtig. Wie een volledig overzicht wil van alle beelden van Galliërs verwijzen we naar hem door. In dit hoofdstuk focussen we op een aantal exemplarische werken als *partes pro toto*.

Dan blijven nog twee vragen over. Ten eerste, zijn de beelden die we nu hebben representatief voor “alle” beelden? Dit is een vraag die we moeilijk met zekerheid kunnen beantwoorden. In zekere zin lijkt dit onwaarschijnlijk, omdat de beelden die we nu hebben, juist gefilterd zijn doorheen verschillende canonieke selecties. Ook de grote rol van toeval bij archeologische opgravingen bemoeilijkt het beeld hierop. Ten tweede is de vraag of de boodschap van de beelden ook effectief doordrong bij de Romeinse observatoren. Dit is een hevig bediscussieerd punt in de

¹ Bonfante 2001, p. 5.

² Rankin 1996, p. 210 en Hannestad 1986, p. 80

³ Hannestad 1986, p. 9 en 32, Smith 1991, p. 9, Vermeulen 2010, p. 112 en Henig 2010, p. 71.

⁴ Holliday 1997, p. 130-131. Hij verwijst onder andere naar Aristoteles, Cicero, Horatius en Valerius Maximus.

⁵ Smith 1991, p. 9 en Henig 2010, p. 68.

kunstgeschiedenis van Rome. Tegenwoordig gaan de meeste academici er van uit dat dezelfde werken verschillende boodschappen in zich hadden, die elk ontvangen werden door verschillende groepen¹. Romeinse toeschouwers van lage komaf interpreteerden kunst in een realistisch, pragmatisch maar vooral herkenbaar kader, terwijl de elite er een erezaak van maakte om zoveel mogelijk erudiete referenties (al dan niet verzonnen) te onderscheiden². Bovendien hadden eigentijdse Romeinse lezers een aantal troeven ter beschikking die voor ons verloren zijn. In de eerste plaats waren eigentijdse toeschouwers zich in veel grotere mate bewust van het hergebruik van artistieke topoi, eerder dan specifieke afbeeldingen van een reële gebeurtenis³. Vooral in de numismatiek valt het op dat vaste patronen worden aangewend voor specifieke contexten⁴. Dit geldt in de eerste plaats voor het begrip van symbolen⁵, maar ook het voor ons verloren attribueren van bepaalde kleuren aan bepaalde typische weergaven hoort hierbij. Zo is het mogelijk dat Galliërs in Romeinse kunst werden weergegeven met de stereotype bleekheid die de antieke bronnen hen toeschrijven, in contrast met gebruindere voorstellingen van Romeinen en Grieken. Ten slotte hadden Romeinse toeschouwers van kunst over contemporaine gebeurtenissen het extra voordeel dat de afgebeelde zaken spraakmakende en welgekende onderwerpen waren. Eventueel gebrek aan kennis kon dus worden aangevuld via getuigen en mondelinge overlevering⁶. De Romeinse toeschouwer had echter ook bepaalde beperkingen die wij nu niet meer hebben. Zo moet de monumentale omvang en hoge locatie van veel kunstwerken hen parten gespeeld hebben en een heldere interpretatie in de weg gestaan hebben (vb. tempelfriezen, cf. infra.). Gauer en Clarke speculeren (bewust) over schaalmodellen of kopieën op de begane grond bij veel (vooral keizerlijke) monumenten, ervan uitgaande dat het absurd is om dure prestigieuze kunstwerken op te richten die niemand kan zien⁷. Dit legt echter ook de naïviteit bloot die Clarke vaak parten speelt: hij lijkt er van uit te gaan dat er in het oude Rome een actief intern kunsttoerisme bestond, en dat elke voorbijganger bij elk monument de moeite nam om diepgaand te filosoferen over wat het werk vertelde over de positie van de toeschouwer in de Romeinse maatschappij⁸. Dit doet de hedendaagse jan modaal immers ook niet. Deze twee vragen zijn dus duidelijk nog steeds een onderwerp van discussie. In deze paper kunnen we onmogelijk in de details treden, dus zullen wij het houden bij het voorlopig voorzichtig volgen van een genuanceerde visie van het volkse bewustzijn dat Clarke suggereert.

In de eerste plaats zullen we kijken naar sculpturen. Vervolgens moet de Romeinse muntslag van naderbij bekeken worden. Als overgang naar het volgende hoofdstuk zullen we ten slotte ook de Romeinse triomftocht onder de loep nemen, omdat in deze bijzondere processie kunst, representatie en reëel contact elkaar ontmoeten.

¹ vb. Clarke 2003, p. 9.

² Clarke 2003, resp. p. 25-28 en 10-13. Zie Ovidius, *Ars Amatoria* 1.217-222.

³ Clarke 2003, p. 34-35. Zie Von Hesberg 2010 als voorbeeld van de voorstelling van krijgsgevangenen.

⁴ cf. infra. Vgl. de bigae en de Roma bij Crawford 337/1b, Crawford 282/2, Crawford 464/5, Crawford 480/2b, Crawford 222/1 in verschillende historische contexten

⁵ Grant 1950, p. 8.

⁶ cf. Clarke 2003, p. 35.

⁷ Zie Clarke 2003, p. 35.

⁸ zie ook Clarke 2003, p. 38

Sculptuur

De Pergamese “Grote en Kleine Galliërs”

In de jaren 240-230 v.C. organiseerde Attalos I van Pergamon verscheidene grote militaire campagnes tegen de Keltische Galaten die sinds 278 v.C. plunderend door Klein-Azië trokken. Na zijn overwinningen liet hij (minstens) twee grote eremonumenten optrekken: één in Pergamon zelf en één in Athene. Het onderwerp was uiteraard de overwinning op de geduchte en heldhaftige Galaten. Deze beelden, die waarschijnlijk door de Pergamese meester Epigonos werden vervaardigd, werden later wereldberoemd en zijn nu verspreid over een aantal Franse en Italiaanse musea. Hoewel de beelden hellenistisch zijn, staat het vast dat de Romeinen ze ook kenden: niet alleen hebben we enkel Romeinse marmeren kopies van de (verloren) originele bronzen beelden (wat er op zich al op wijst, dat ze het waard werden geacht om gekopieerd te worden), maar ook werden de beelden in de klassieke oudheid zelf al beschouwd als uitzonderlijke werken. Plinius en Pausanias nemen hen op in hun beschrijving van de wereld (Plinius, *Naturalis Historia* 43.84 en Pausanias, *Hellados Periègèsis* 1.25.2)¹. Bovendien waren de beelden ook van grote invloed op Vroeg-Italische en Romeinse kunstwerken die geen directe kopieën waren (cf. infra). Vooral op een aantal Romeinse sarcofagen komen veel motieven en houdingen uit de Pergamese groepen terug². Daarom mogen zij ook zeker niet ontbreken in een studie over Romeinse beeldvorming over de Kelten. Voor we overgaan tot de bespreking van de iconografie van deze beelden, lijkt het ons nuttig om een visueel overzicht van deze beelden te bieden³.

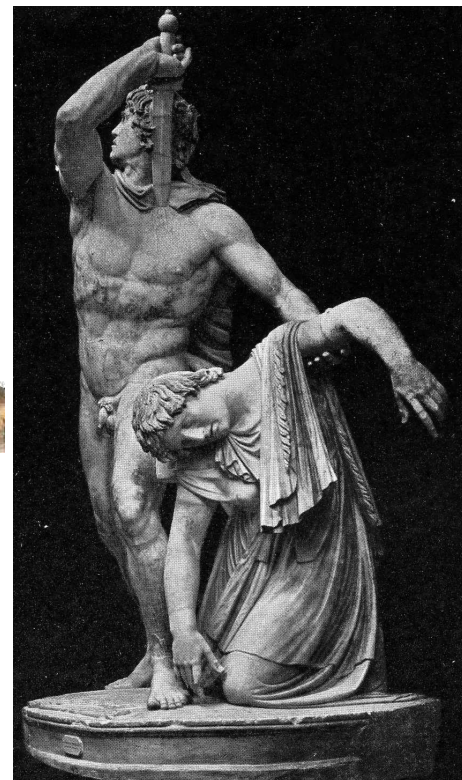

Fig. 2 en 3: de Capitolijnse Stervende Galliër en de Ludovisi Galliër, de twee voornaamste beelden van de Grote Gallische Groep van Pergamon.

¹ O.a. Bienkowski 1908, p. 1-2, Janson 2001, p. 142-143, Webster 1966, p. 92-93, Smith 1991, p. 99-100, Rankin p. 208-209

² Vb. Bienkowski 1908, p. 50.

³ Enkel de ontegensprekelijk Gallische en niet fragmentarische werken worden hier opgenomen. Zie Bienkowski 1908 voor een volledig overzicht.

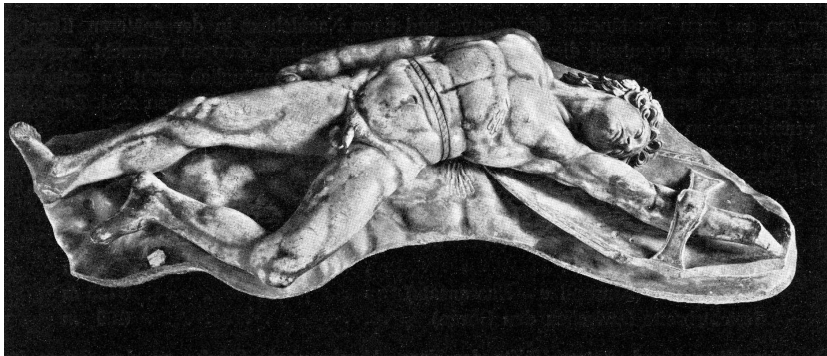

Fig. 4: De Venetiaanse Dode Galliër (Kleine Groep).

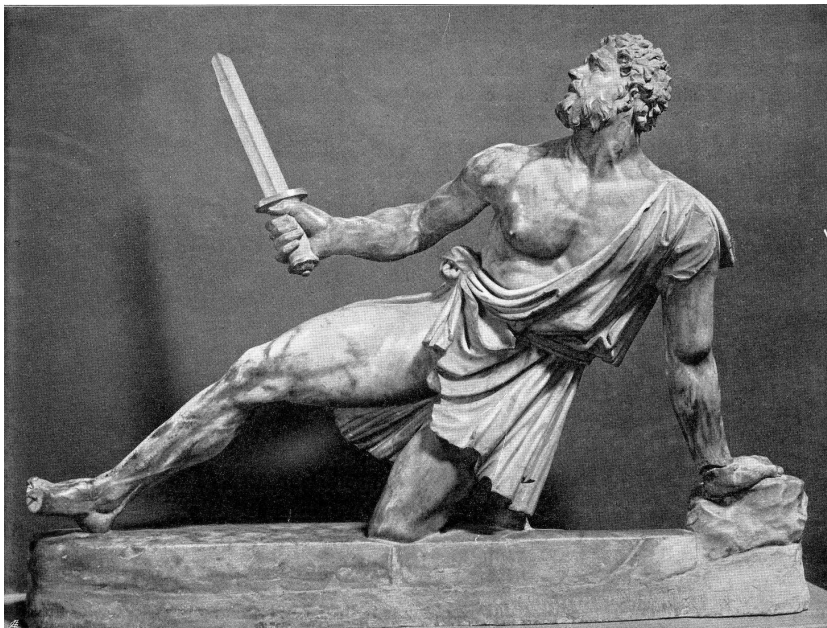

Fig. 5: De Gebaarde Galliër (Kleine Groep).

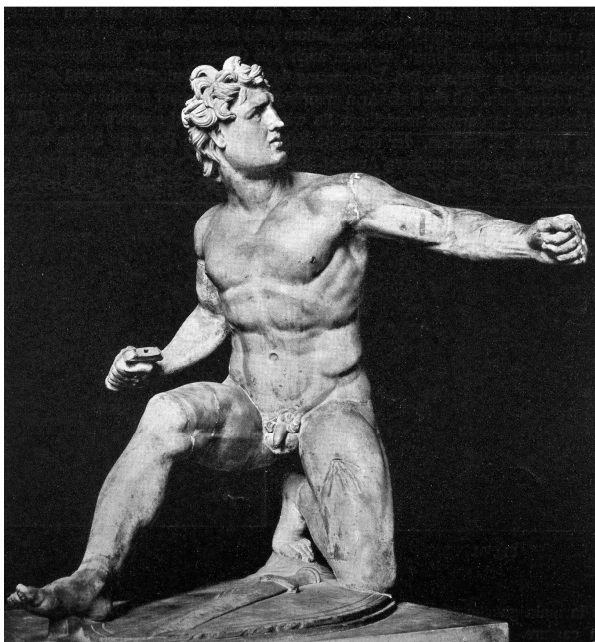

Fig. 6: De Louvre Galliër (Kleine Groep).

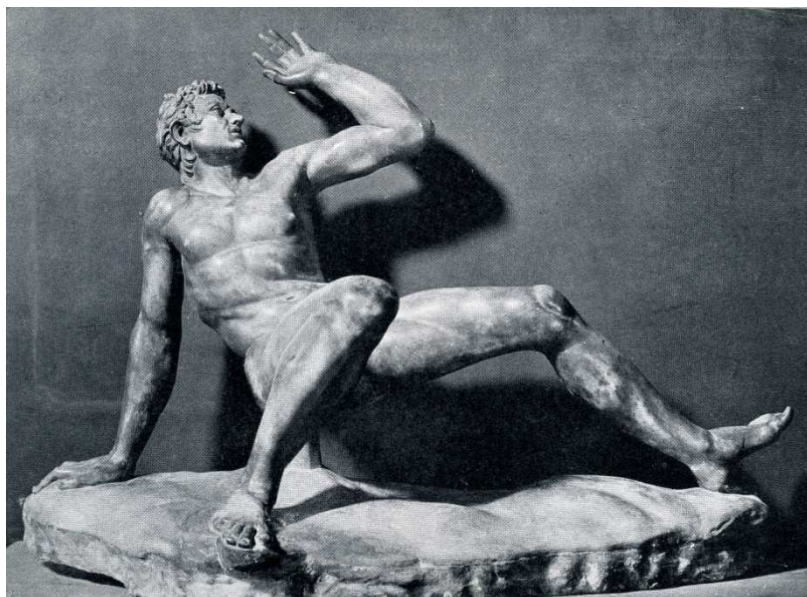

Fig. 7: De *Vallende Galliër*
(Kleine Groep).

Fig. 8: De *Gehelmde Galliër*
(Kleine Groep).

Voor we dieper op de inhoud van deze beelden ingaan, moet het één en ander gezegd worden over de context ervan. Over het algemeen zijn de chronologische en ruimtelijke context van het merendeel van de Hellenistische beeldhouwkunst zeer problematisch te reconstrueren¹. In het geval van de Gallische groepen wordt aangenomen dat de originelen dateren uit de jaren 220 v.C., hoewel Howard ook een datum na 210 v.C. mogelijk acht². In elk geval is het vrijwel zeker dat de beeldengroep aan de Romeinse periode voorafgaat³. De twee beroemdste exemplaren, de *Capitolijnse Stervende Galliër* (ook wel bekend als *The Dying Trumpeter*) en de *Ludovisi Galliër*, zijn gevonden in de *Horti Sallustiani*, die eerder het eigendom waren van niemand minder dan Julius Caesar. Wanneer ze daar precies terechtkwamen, is helaas niet bekend, maar deze vindplaats opent fascinerende perspectieven. Visconti en Coarelli opperden voor het eerst de these dat Caesar de beelden liet kopiëren om zijn eigen overwinningen op de Kelten in de verf te zetten. Hoe graag we deze hypothese echter zouden volgen – want dit zou natuurlijk van groot belang zijn voor de impact van beelden op het Keltische stereotype: als Caesar deze beelden inderdaad bestelde, zou het logisch zijn dat hij ze op een publiek zichtbare plaats liet opstellen (al dan niet later verplaatst naar zijn tuin)

¹ Smith 1991, p. 102 en 269-272, Hannestad 1986, p. 34.

² Howard 1983, p. 485.

³ Smith 1991, p. 16.

– , het blijft natuurlijk een hypothese die onmogelijk is hard te maken. Hartswick geeft haar weinig krediet in haar behandeling van de *Horti Sallustiani* (hoewel ze haar niet helemaal onmogelijk acht): de beelden zouden gevonden zijn in een deel van de tuin dat pas na Caesar tot de *Horti* is beginnen horen. Ze suggereert dat beelden van strijdende Galliërs misschien eerder pasten in de publieke ruimte dan in tuinen, maar moet ook toegeven dat er simpelweg te weinig informatie over de beelden bestaat om hier sluitende uitspraken over te doen¹. De hypothese dat de beelden zijn opgericht in de context van Caesars Gallische oorlog, is daarmee echter nog niet compleet weerlegd. In principe zou dit perfect passen in de typische, strategisch-retorische Romeinse reproductie van Griekse werken²: Niet alleen kon Caesar door dit beeld publiek te maken zijn eigen triomf publiek maken, hij kon ook een artistieke en historische referentie maken en zichzelf in een lijn plaatsen met de Attaliden en via hen met Alexander de Grote. Ook Janson stelt dat de Romeinen de beelden lieten kopiëren naar aanleiding van hun eigen problematische relatie met de Kelten³. We mogen echter niet vergeten dat Caesars Gallische oorlog slechts de afsluiter van een eeuwenlang conflict tussen beide volkeren was, en dat er dus nog een aantal andere belangrijke overwinningen waren die het kopiëren van Attalos' eremonument konden veroorzaken. Vooral de Slag bij Telamon in 225 v.C. lijkt hiervoor in aanmerking te komen, niet alleen omdat dit de doorslaggevende overwinning op de Italische Kelten was voor Rome, maar ook omdat er een opvallende inhoudelijke gelijkenis is tussen de *Ludovisi Galliër* en de beschrijving van de collectieve zelfmoord van de Keltische koning Aneroestes en zijn gevolg die Polybius beschrijft⁴. De datum maakt dit echter zeer onwaarschijnlijk (het origineel dateert zelf uit de jaren 220 v.C.), maar zoals Telamon moeten er nog talrijke veldslagen zijn geweest. Ook dit is uiteraard speculatie, maar wat overeind blijft is dat de Romeinen redenen in overvloed hadden om kunstwerken over verslagen Galliërs in de publieke ruimte te plaatsen. Smith stelt ook dat kopieën van Hellenistische werken erg zeldzaam waren en daarom werden aangewend voor specifieke doeleinden⁵, wat een bewuste overname wegens de omstandigheden lijkt te bevestigen. Gezien de publieke, commemoratieve aard van de Pergamesee groepen kunnen we een analoog gebruik door de Romeinen veronderstellen. Het is dus essentieel dat we bepalen welk beeld de kopieën van de Hellenistische beelden opleveren in het Romeinse straatbeeld (al dan niet aangepast aan specifieke Romeinse verwachtingen, zoals Hartswick suggereert⁶). In wat volgt, nemen we een aantal kenmerken, die door veel auteurs worden gezien als Griekse distinctie van de Kelten, kritisch onder de loep om een eigen interpretatie van deze beelden te formuleren.

Ten eerste zijn nagenoeg al deze beelden mannelijk, en dit om de reden dat zowat alle beelden over Kelten gelieerd zijn aan oorlog en strijd. De enige vrouw die voorkomt in de beelden, is de dode vrouw van de zogenaamde Ludovisi Galliër (cf. infra), hoewel er ongetwijfeld nog geweest zullen zijn⁷. De exclusiviteit van oorlogstaferelen in Hellenistische kunst met betrekking tot Kelten hoeft echter niet noodzakelijk te bevestigen dat de Kelten specifiek met oorlog gerelateerd werden: het is eerder kunst zelf die veel eerder oorlogstaferelen zal afschilderen dan ploegende boeren, zeker in het geval van kunst met een publiek en prestigieus karakter.

Ten tweede zijn bijna alle beelden naakt. Deze naaktheid is erg opvallend en kan op verschillende manieren benaderd worden. In de eerste plaats beantwoordt dit beeld ten dele aan de realiteit: zoals

¹ Hartswick 2004, p. 107-108.

² Vermeulen 2010, p. 112, Hannestad 1986, p. 32, Howard 1983, p. 485, Henig 2010, p. 71.

³ Janson 2001, p. 143.

⁴ Polybius, *Historiai* 2.31. Volgens Walbank (1957, p. 206) is het waarschijnlijk dat ook de aristocratische vrouwen in dit gevolg aanwezig waren.

⁵ Smith 1991, p. 258-259.

⁶ Hartswick 2004, p. 107.

⁷ Er is een hypothese dat ook een voorstelling van een moeder met kind ook tot de Grote Gallische Groep behoort, maar die is onbewijsbaar. Zie Bienkowski 1908, p. 15.

we gezien hebben streden bepaalde groepen inderdaad ritueel naakt¹. Dit kan echter niet de volledige waarheid zijn, aangezien zowel antieke als moderne auteurs benadrukken hoe de Kelten zich met hun kledij optooiden voor de strijd². Het is het namelijk ook zo dat naaktheid al sinds de 7^e eeuw v.C. een topos is in de Griekse (en dus Romeinse) kunst³. Hoewel initiëel in religieuze context, kreeg deze naaktheid in de kunst reeds in de klassieke periode een heroïsche functie: ze werd het symbool voor de moed van de krijger in kwestie, die enkel op zijn eigen vaardigheden en de bescherming van de goden rekende. Daarnaast werd naaktheid (in bepaalde contexten uiteraard en enkel voor mannelijke burgers) zelfs een middel om zich te onderscheiden van de irrationeel preutse barbaren⁴. Zoals Bonfante aangeeft, is het niet duidelijk of deze naaktheid nu bedoeld is als weergave van de Gallische praktijk van naaktheid of als overname van het klassieke Griekse model⁵. Wanneer we echter meer literatuur over de twee voornaamste beeldengroepen van Galliërs, de “Grote en Kleine Galliërs” van de monumenten van Attalos I van Pergamon doornemen, lijkt de laatste optie toch de bovenhand te krijgen. De beelden zijn duidelijk producten van de Griekse sculpturale traditie, gebruikten motieven voor Griekse helden uit de vijfde eeuw v.C. en waren zelf het voorbeeld voor een aantal beelden van andere helden die wel van Griekse afkomst zijn⁶. Het gaat hier om het voorstellen van een verslagen, maar eervol en dapper tegenstander; “*To call them barbarians is to miss the spirit of the dedication*”⁷. Daarom kan men ook stellen dat de naaktheid van deze Galliërs dezelfde heroïek dient als de naaktheid van Griekse helden. Dit heeft echter ook een gevolg voor de boodschap die het beeld uitdraagt over de Kelten: niet noodzakelijk worden de Kelten specifiek gezien als moediger dan andere krijgers of volkeren: hun heroïsche beeldvorming kadert gewoon binnen een langere beeldtraditie van gevallen helden⁸.

Ten derde zouden haar en baardgroei worden weergegeven volgens de typische Keltische gewoontes die Diodoros Siculus beschrijft⁹. Het haar zelf was dik en borstelig door het inwrijven met kalk. De elite droeg snorren (de *Ludovisi Galliër* en de *Capitolijns Stervende Galliër*); anderen hadden ofwel een baard of waren gladgeschoren (de *Venetiaanse Oude Galliër* en de *Louvre Galliër*)¹⁰. De consequentie hiervan is echter problematisch. De *Capitolijnse stervende Galliër*, de *Vallende Galliër* en de *Gebaarde Galliër* hebben inderdaad duidelijk dik, stijf haar in piekjes, maar wanneer we kijken naar de haartooi van de *Ludovisi Galliër*, de *Venetiaanse Dode Galliër* of de *Louvre Galliër* valt er nauwelijks een onderscheid te maken met bijvoorbeeld beelden van Alexander de Grote, de *Laocoöngroep* of *Menelaos met het lichaam van Patroklos*. Eerder lijkt de wildere haardracht een algemeen kenmerk te zijn van Hellenistische beeldhouwkunst. Zeker bij de “Gallische” beelden zonder elitaire snor is het verschil tussen Grieken en Galliërs bijna niet te maken (vb. de *Venetiaanse Dode Galliër*, de *Vallende Galliër* en de *Louvre Galliër*). Volgens Rankin is de fysionomie van onder andere het gezicht dan een verklikker voor etnische verschillen¹¹. De *Capitolijnse Stervende Galliër* en de *Gehelmde Galliër* hebben inderdaad geen erg typisch Grieks hoofd, maar dat kan dan weer wel gezegd worden van de *Louvre Galliër*. Smith stelt expliciet dat er bij Galliërs, in tegenstelling tot Perzen, net veel minder fysionomisch onderscheid werd gemaakt en er veel meer diversiteit heerste. Verschillen in gezichts- en lichaamsbouw zijn volgens hem eerder te wijten aan leeftijd en status¹². De *Venetiaanse Dode Galliër* en de *Vallende Galliër* hebben gezichten die erg doen denken aan de

¹ zie Allen 2001, p. 26-27.

² Allen 2001, p. 20.

³ Janson 2001, p. 143, zie hiervoor ook het boeiende en diepgaande artikel van Larissa Bonfante.

⁴ Bonfante 1989, p. 556-558.

⁵ Bonfante 1989, p. 562, voetnoot 112.

⁶ Bienkowski 1908, 38. Zie ook Howard 1983, p. 484.

⁷ Webster 1966, p. 92 en 95-97. Zie ook Momigliano 1975, p. 62, Smith 1991, p. 99 en Janson 2001, p. 143.

⁸ Zie Howard 1983, p. 483.

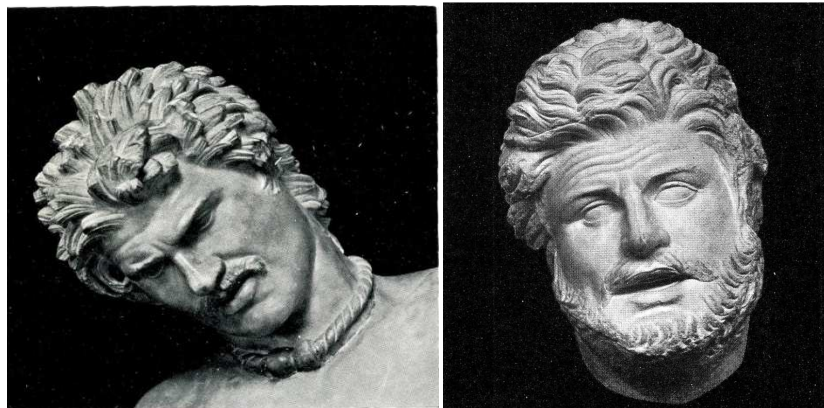
⁹ O.c., 5.28.

¹⁰ Webster 1966, p. 94, Smith 1991, p. 100-101, Rankin 1996, p. 210.

¹¹ Rankin 1996, p. 210.

¹² Smith 1991, p. 103.

weergave van *satyrs*. Het hoofd van de Vaticaanse Oude Galliër doet denken aan representaties van titanen en gigantomachiai. Geen van hen lijkt tot de aristocratie te behoren. Anderzijds hebben de *Gehelmde Galliër*, de *Capitolijnse Stervende Galliër* en de *Ludovisi Galliër*, allen duidelijk aristocraten via hun attributen en snorren, geen gedehumaniseerde gezichten en worden ze weergegeven volgens de principes van hellenistische heroïsche barok¹. Het lijkt erop dat bij de gezichten van aristocraten vooral etniciteit benadrukt werd (want ondanks Smiths bemerkingen blijft de gezichtsbouw van de *Capitolijnse Stervende Galliër*, de *Gehelmde Galliër* en de *Ludovisi Galliër* opmerkelijk), terwijl bij de gezichten van het Keltische voetvolk vooral de bijna niet-menselijke inferioriteit benadrukt werd. De *Louvre Galliër* vormt dan een problematische tussencategorie. Misschien was hij een jonge aristocraat die nog geen snor had ontwikkeld. De *Gebaarde Galliër* heeft geen uitgesproken Keltische of Satyrisch gezicht, maar zijn tuniek laat vermoeden dat hij tot de hogere klasse behoorde.

L: Fig. 9: het hoofd van de Capitolijnse Stervende Galliër
R: Fig. 10: het hoofd van de Vaticaanse Oude Galliër

L: Fig. 11: de Louvre Galliër. R: Fig. 12: Laocoön

Ten vierde en ten laatste kunnen de attributen die de beelden meekregen ons meer vertellen over de etnische identiteit die men probeerde af te beelden. Ook dit is geen sinecure. In de meeste gevallen wordt er verwezen naar de ovale, Gallische schilden die veel van de gevallen krijgers in hun nabijheid hebben (vb. de *Capitolijnse Stervende Galliër*, de *Louvre Galliër* en de *Venetiaanse Dode Galliër*)². Deze schilden werden ook door de Galaten zelf gezien als hun etnisch attribuut, getuigen de

¹ Smith 1991, pp. 99-103. Zo is er ook bij beelden van Grieken een verschil tussen jonge helden en oudere volksmensen.

² Smith 1991, p. 101.

zelfportretten van Galatische huurlingen in een Alexandrijnse necropool¹. Ook de *torque* van de *Capitolijnse Stervende Galliër* is duidelijk een etnisch attribuut². Meteen valt echter ook op dat dit de enige van de Pergamese Gallische groepen is die een *torque* draagt, wat vreemd is gezien de vermeende Griekse etnische accuratesse. Hartswicks theorie dat de *torque* een Romeinse adaptatie is, lijkt dus in elk geval mogelijk. Ook andere zaken komen niet overeen met wat literaire of archeologische bronnen over de Kelten beweren, een probleem waar de moderne auteurs niet bij stil lijken te staan. De C-vormige krijgstrompet van de *Capitolijnse Stervende Galliër* komt in het geheel niet overeen met de typische S-vormige Keltische *carnyx*. Zijn zwaard, maar ook dat van de Louvre *Galliër* en zeker dat van de *Ludovisi Galliër* komen ook absoluut niet overeen met de archeologische realiteit³. Ten slotte draagt de *Ludovisi Galliër* een opmerkelijke mantel, die de bedoeling heeft om de aristocratische rang van dit beeld aan te geven. Volgens Smith was deze mantel niet noodzakelijk een reëel Gallisch statussymbool maar leek dit logisch voor Griekse observatoren⁴. Men zou kunnen stellen dat deze afwijkingen van de beschrijvingen van westerse Kelten te verklaren is door hun verblijf in het oosten, maar dit lijkt niet erg waarschijnlijk: zoals gezegd waren deze Keltische stammen pas in 278 v.C. overgestoken naar Klein-Azië⁵, en veertig jaar lijkt nogal weinig voor zulke ingrijpende veranderingen in de materiële cultuur⁶. Eerder lijkt de mening van Bienkowski terecht, dat deze attributen voor de kunstenaar absoluut geen prioriteit hadden, geen invloed hadden op het beeld dat uitgedragen werd en zelfs niet noodzakelijk gezien moest worden⁷.

L: Fig. 13: de trompet van de *Capitolijnse Stervende Galliër*.

R: Fig. 14: Reconstructie van de *Deskford carynx*.

¹ Bienkowski 1908, p. 146.

² hoewel het mogelijk is dat dit een Romeinse adaptatie is van het Griekse origineel; Hartswick 2004, p. 107.

³ Het grootste deel van zijn zwaard is gereconstrueerd, maar de oorspronkelijke lengte (geattesteerd via de schede op de basis; Bienkowski 1908, p. 11) kwam in geen geval overeen met archeologische en literaire bronnen. Zie Fraser 1932 over de reconstructie van dit beeld.

⁴ Smith 1991, p. 101.

⁵ Allen 2001, p. 8.

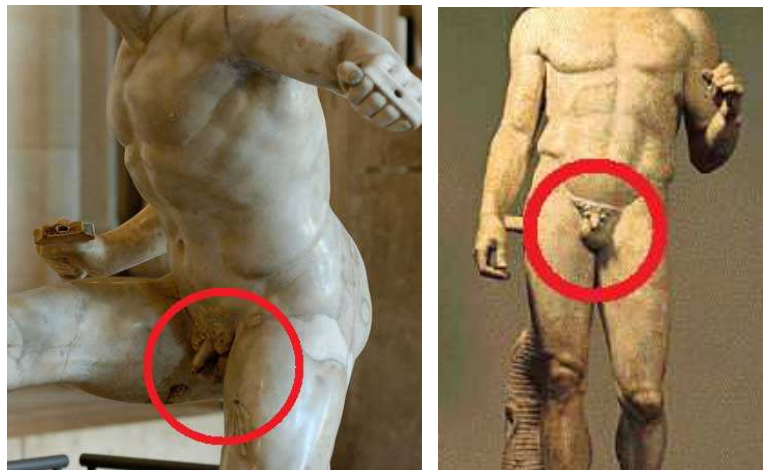
⁶ Zie Smith 1991, p. 104.

⁷ Bienkowski 1908, p. 4.

L: Fig. 15: Het zwaard van de Capitolijsche Stervende Galliër. Gezien de vrij veilige plaats van het zwaard is het onwaarschijnlijk dat het hier gaat om een latere reconstructie van het beeld¹.
 M: Fig. 16: Het zwaard van de Ludovisi Galliër. R: Fig. 17: uitzonderlijk kort Keltisch zwaard.

Tot slot nog deze bemerking: ook de weergave van de geslachtsdelen kan een aanwijzing zijn voor Griekse attitudes met betrekking tot beschaafdheid en barbarij. Volgens Bonfante was met name de lengte veelzeggend. Kleine penissen wezen op jeugdigheid en zuiverheid; grote penissen werden aangetroffen bij oude mannen en lelijke slaven en werden meer geassocieerd met het magische en dierlijke². Belangrijker is echter dat de weergave van een persoon met een groot exemplaar niet overeenkomt met het Griekse schoonheidsideaal: vandaar dat men suggereert dat het hier vaak gaat om buitenlanders en barbaren³. Wanneer we dan met deze kennis in het achterhoofd de edele delen van de Gallische groepen van dichterbij bekijken, lijken ze toch eerder tot de categorie van Griekse zuiverheid te behoren dan die van barbaarse dierlijkheid. Ook dit draagt natuurlijk bij tot het beeld dat gecreëerd werd van eerbiedwaardige maar overwonnen tegenstanders. Hierin is echter nog te weinig studie uitgevoerd over de specifieke rol van sculptuur om sluitende uitspraken te kunnen maken⁴.

L: Fig. 18: penis van de Louvre Galliër. R: Fig. 19: penis van de Doruphoros.

¹ Zie Bienkowski 1908, p. 3-4 en Hartswick 2004, p. 105.

² Bonfante 1989, p. 551-552.

³ Bonfante 1989, p. 555, Keuls 1993, p. 68 en Bloesch 1982, p. 80.

⁴ Bovenstaande bevindingen zijn vooral van toepassing op vaasschilderkunst, maar het is mogelijk dat gesculpteerde penissen meer schroom teweegbrachten omwille van hun meer expliciete karakter. Hermen moeten hier uiteraard buiten beschouwing gelaten worden.

Met dit alles in het achterhoofd kunnen we twee conclusies trekken over implicaties van de Pergamense werken voor de beeldvorming over de Kelten. Ten eerste zien we dat, hoewel de kunstenaars wel noties hadden van bepaalde typische trekken, deze trekken voornamelijk werden weergegeven in artistiek gecanoniseerde Griekse vormen ervan, omdat deze trekken geen prioriteit hadden. De heroïsche naaktheid, het wilde haar, de onkeltische zwaarden, de “koninklijke” mantel... alles werd weergegeven op een manier die de Grieken bekend overkwam (het is dan ook een typisch menselijke trek om te denken in termen die men begrijpt). Dit is mijns inziens dan ook een belangrijke nuancering naar werken als dat van Rankin toe. Rankins hoofdstuk over Kelten in Grieks-Romeinse kunst creëert een beeld van groot Grieks bewustzijn van de etnische andersheid en zelfs gevaarlijke barbaarsheid (“monsters”!) van de Kelten¹. Dit wordt echter totaal niet bevestigd door meer gespecialiseerde auteurs zoals Bienkowski, Webster, Smith en Janson en lijkt zelfs door het bovenstaande enigszins ontkracht te worden. Het is immers veelzeggend dat de hellenistische kunstenaars deze etnische trekken niet erg relevant vonden. Ook dit is een voorbeeld van het stereotiepe stereotype: wanneer je naar een beeld kijkt met als premisse dat de Galliërs barbaren waren, kan je altijd wel argumenten vinden maar wordt de kans groter dat je er niet meer kritisch mee omgaat. De Kelten waren niet erg “anders”, maar ze waren wel “minder”. Dit brengt ons bij de tweede conclusie: het beeld dat de Pergamense groepen uitdragen is dubbel. Enerzijds benadrukken de groepen de overwinning van de beschaving op de barbarij. Anderzijds tonen de beelden ook respect voor de moed en de doodstrijd van de verslagen Galliërs. De beelden tonen aan dat de Kelten ondanks hun inferieure status (en hun interne rangordes) allen dapper waren. Wat vooral opvalt is dat het belangrijkste onderscheid niet van etnische maar van sociale aard is: terwijl de Keltische aristocratie oog in oog met de dood op geen enkele manier onderdoet voor de Griekse heroïsche idealen, verkeert het Keltische voetvolk in duidelijke, onbeheerste doodsangst die hen op dezelfde lijn als dieren, satyrs en titanen plaatst. Of dit sociale onderscheid ook etnische repercussies heeft is voor interpretatie vatbaar. Ook bij de Grieken van de ingroep wordt een dergelijk onderscheid gemaakt, maar dan in afzonderlijke contexten; het is niet zo dat er binnen de voorstelling van Griekse krijgers in hetzelfde tafereel een sociaal onderscheid wordt gemaakt. Hoewel zoals gezegd voor interpretatie vatbaar, suggereert dit toch enig etnisch onderscheid: sociale klasseverschillen krijgen veel meer gewicht toebedeeld in de ingroep dan in de uitgroep. Dit gaat enigszins in tegen het sociaal-psychologisch principe van uitgroepshomogeniteit. Ook dit kan echter verklaard worden door de Griekse (menselijke) tendens om de wereld te benaderen vanuit het eigen perspectief: de superieure Grieken sterven waardig, dus de besten onder de Galliërs doen dit ook. Deze werken boden de Griekse en Romeinse toeschouwers immers de kans om te reflecteren over dood, pijn en angst, veilig gedistantieerd door ze aan barbaren toe te schrijven².

Italische kunst

Naast de “geïmporteerde” Griekse kunst zijn er ook een aantal kunstwerken over Galliërs, die in Italië zelf zijn gemaakt. Voor dit hoofdstuk zijn we grotendeels afhankelijk van Bienkowski, maar in tegenstelling tot zijn beschrijvende benadering zullen wij ook proberen de impact van de verschillende artistieke weergaves te achterhalen.

Zoals ook de eerste contacten plaatsvonden tussen Kelten en Etrusken (getuige de archeologische vondsten van Noord-Alpiene voorwerpen in Etruskische graven vanaf de 6^e eeuw v.C.³), zo vinden we ook de eerste weergaves van Kelten in hun kunst. Confrontaties stapelden zich op en de spanningen die deze botsingen tussen de oude Etruskische en de nieuwe Keltische cultuur teweegbrachten uitten

¹ Rankin 1987, p. 208-212.

² Momigliano 1975, p. 62-63.

³ Vitali 2008, p. 91.

zich in de kunst: vooral in de derde eeuw v.C. werden tempelplunderingen door Galliërs, grootschalige *galatomachiai* en individuele ruitergevechten een populair artistiek topos¹. Voor we hier verder op ingaan moeten we een aantal algemene kenmerken van de Vroeg-Italische kunst onder de aandacht brengen, zodat we haar correct kunnen interpreteren. Ten eerste is er inzake zowel thematiek als iconografie en zelfs concrete houdingen een grote invloed van Griekse en Pergamense voorbeelden op Vroeg-Italische (Romeinse en Etruskische) kunstwerken waarneembaar². De thema's van tempelplunderingen en *galatomachiai* waren wijd verspreid in de Griekse wereld (vooral sinds de mislukte Keltische aanval op Delphi³) en konden dan ook gemakkelijk door de Romeinse en Etruskische kunstenaars naar lokale contexten worden omgezet. We moeten er ons daarom bewust van zijn dat deze afbeeldingen niet alleen een bron van informatie zijn voor de fysieke verschijning van de Kelten en hoe de Romeinen de Kelten zagen, maar ook hoe ze een bewuste parallelie schiepen met illustere Griekse voorbeelden⁴. De iconografie zelf komt overeen met die van de Pergamense Grote en Kleine Gallische Groep⁵: aangevers van een Gallische identiteit waren naaktheid, zwaardriemen zoals die van de *Venetiaanse Dode Galliër*, korte mantels zoals die van de *Ludovisi Galliër*, ovale schilden zoals die van de *Capitolijnse Stervende Galliër* en de *Louvre Galliër* en torques zoals die van de *Capitolijnse Stervende Galliër*. Soms wordt ook een wilde hardos en gezichtsbehaving afgebeeld bij Galliërs. Hoewel de iconografie voor ons soms vrij algemeen lijkt, beschikten de Etruskische en Romeinse observators dus over veel meer (voor ons verloren) betekenislagen. Dit betekent zeker niet dat de Italiërs⁶ dachten dat alle Galliërs er per definitie zo bij liepen; het gaat hier om een iconografisch repertorium om snel aan observatoren duidelijk te maken dat het om Galliërs gaat, *niet* om pogingen om de realiteit zo volledig mogelijk weer te geven. Een voorbeeld hiervan is de naaktheid van de Galliërs. We hebben gezien dat naaktheid bij de Griekse beelden problematisch was omdat naaktheid gold als algemeen heroïsch topos. In tegenstelling tot de Griekse traditie is naaktheid bij de Etrusken echter géén artistiek topos voor krijgers⁷. Daarom is de naaktheid van de afgebeelde krijgers hier veel signifikanter dan in de Griekse werken; ze lijkt eerder een soort artistiek-etnisch topos is om Kelten aan te duiden in de kunst, op basis van een veralgemening van een deel van de realiteit. Met andere woorden: de naaktheid van de Pergamense Galliërs kreeg in de Etruskische context een nieuwe betekenis.

Fig. 20: Een bronzen beeldje uit de derde eeuw v.C., gevonden nabij Rome. Dit beeldje beantwoordde volledig aan de standaard Keltische iconografie: naakt op een zwaardriem en een torque na, met gezichtsbehaving en een (verloren) schild en zwaard of speer.

¹ Bienkowski 1908, p. 79, Steingräber 2000, p. 239 en Rankin 1996, p. 211.

² Bienkowski 1908, p. 39 en 79, Steingräber 2000, p. 240 en Rankin 1996, p. 212.

³ Bienkowski 1908, p. 101 en 136.

⁴ Koch 2005, p. 449-450.

⁵ Bienkowski 1908, p. 79, Steingräber 2000, p. 240 en Rankin 1996, p. 212.

⁶ Term bewust gebruikt als inwoners van het Italisch schiereiland, in onderscheid met de moderne Italianen.

⁷ Naaktheid komt wel voor, maar dan exclusief in de context van atletiek en lichaamsverzorging: spiegels. Zie Isset 2007, p. 78 en 81-83 en Bonfante 1989, p. 561 en 564-565.

Een eerste recurrent thema in de Italische kunst was dus dat van Gallische tempelplunderingen. Ten eerste zien we de volgende iconografie veelvuldig opduiken op de bodems van zogenaamde calenische schalen¹. Een naakte man neemt een voorwerp (meestal een kruik, vaas of driepotig ritueel krukje) van een altaar of loopt ermee weg, achteromkijkend. Deze man wordt gekenmerkt als Galliër door zijn naaktheid, een korte mantel, een *torque* en een typische zwaardriem. Soms zijn ze ook besnord en gebaard en hebben ze ovale schilden. De voorstelling van Galliërs op deze schalen roept associaties met lafheid en bijna dierlijkheid op: de Galliër maakt zich ineengedoken en steels achteromkijkend uit de voeten met een heilig voorwerp waar hij geen enkel recht op heeft, als een hond die geen boodschap heeft aan menselijke, beschaafde normen en zich op een slagerskar stort om te nemen wat hij kan. Voorstellingen van strijd zijn hier zeldzaam, gezien de beperkte oppervlakte².

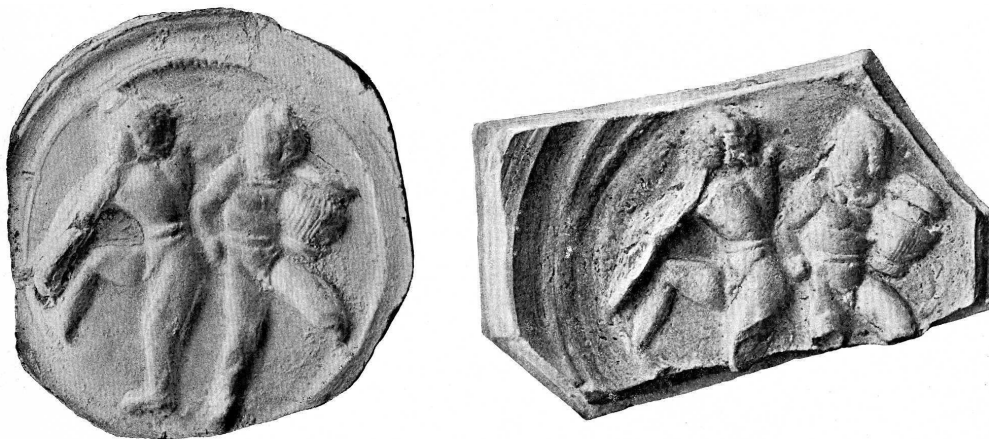

Fig. 21: Twee calenische schalen van hetzelfde type met twee plunderende Galliërs.

Etruskische urnen en sarcofagen boden daarentegen wel uitgebreid de mogelijkheid om motieven van strijd te incorporeren. Hier werden dan ook een aantal suggesties in de calenische schalen uitvergroot. Ten eerste wordt duidelijk dat de plunderingen niet zonder slag of stoot verliepen: op de grond liggen vaak verschillende dode Galliërs, en op andere voorbeelden worden de Galliërs gedood of verjaagd door bepantserde Etruskische ruiters³. Ook hier zijn de etnische aangevers naaktheid, torques, zwaardriemen, korte mantels en ovale schilden. Een albasten urnreliëf (fig. 22) heeft ook op prachtige en ongeëvenaarde wijze aandacht voor de specifieke haardracht van de Kelten: terwijl de linkse en rechtse Galliërs duidelijk nog jongelingen zijn met wild haar maar zonder gezichtsbegroeiing, wordt de middelste Galliër door zijn lange haar en weelderige snor gekenmerkt als aristocraat. Ook de dode en gewonden Galliërs hebben lang haar. Ten tweede komt het element van de vertoornde Furie hier sterker op de voorgrond. De boodschap is duidelijk: het onrecht en de heiligschennis die de Galliërs plegen moet gestraft worden door de rechtvaardige woede van de goden. De Galliërs slaan dan ook voor haar op de vlucht, maar nemen hun buit mee. Dit is een mooi voorbeeld van hoe hetzelfde gedrag totaal verschillend geïnterpreteerd wordt wanneer de uitvoerders behoren tot de ingroep of de uitgroep: het lijkt geen twijfel dat ook de Etrusken en Romeinen zich schuldig maakten aan plunderingen van Keltische heiligdommen (cf. infra, triomftochten), maar daar wordt de glorie van de overwinning in de verf gezet in plaats van de schande van plundering (we herinneren ons ook Cicero's tirade). Dit is wat we in de sociale psychologie het contrasteffect noemen (cf. infra).

¹ Drinkschalen uit Cales in zuid-Italië. Momigliano 1975, p. 63.

² Zie de voorbeelden in Bienkowski 1908, pp. 86-92, fig. 97-105.

³ Zie de voorbeelden in Bienkowski 1908, pp. 111-112, fig. 118 en 119.

Fig. 22: Albasten urne uit Chiusi met dode en plunderende Galliërs en een vertoornde Furie.

De meest uitgebreide voorstelling van een Keltische tempelplundering vinden we echter in de beroemde reliëfs van Civit'Alba (helemaal aan de rand van het Keltische gebied in Noord-Italië, in Umbrisch territorium), die ontdekt werden in 1896. Veel moderne auteurs zien deze reliëfs als versieringen van een kleine tempel (ofwel opgericht tussen het einde van de derde en het begin van de tweede eeuw v.C. naar aanleiding van de Romeinse overwinningen op de Kelten en de uitbouw van de provincie Gallia Cisalpina als gevolg daarvan, ofwel in een Etruskische context), maar reeds bij de opgravingen bleek deze piste veel minder waarschijnlijk dan de vele aanwijzingen dat de panelen magazijnproducten waren van een atelier dat dergelijke reliëfs maakte, herstelde en verkocht, en dat de panelen nooit opgehangen waren op welk gebouw dan ook¹. Enerzijds lijkt dat weinig hoopvol voor de perceptie van het beeld, maar anderzijds zouden de friezen niet zo zichtbaar zijn indien ze op grote hoogte werden opgehangen. Het feit dat dergelijke reliëfs werden vervaardigd in een commercieel atelier, opent daarentegen veel meer mogelijkheden, hoewel we over de afnemers niets met zekerheid kunnen zeggen. De lokale overheden zullen hiertoe behoord hebben, maar niets sluit uit dat dit soort taferelen ook een private markt aansprak, voor de versiering van aristocratische huizen. Als dat zo was, zou dit soort beelden een grote impact hebben op de beeldvorming over de Kelten, omdat zij in tegenstelling tot de funeraire urnen en sarcofagen deel uitmaakten van het dagelijks leven. In elk geval moeten de Kelten een belangrijke factor zijn geweest in het leven van de inwoners van Civit'Alba, op een waarschijnlijk door invallen geplaagd grensgebied: de reliëfs bieden zes meter aan gereconstrueerd materiaal, allemaal in de context van de plundering van een tempel. Welk historisch tafereel de reliëfs van Civit'Alba moeten uitbeelden, is niet zeker. Volgens Bienkowski gaat het om een voorstelling van de mislukte aanval op Delphi, maar ook de aanval op de Artemistempel van Milete in 276 v.C. komt in aanmerking².

¹ Bienkowski 1908, p. 93, Steingraber 2000, p. 240 en Koch 2005, p. 449.

² Bienkowski 1908, p. 102 en Momigliano 1975, p. 62.

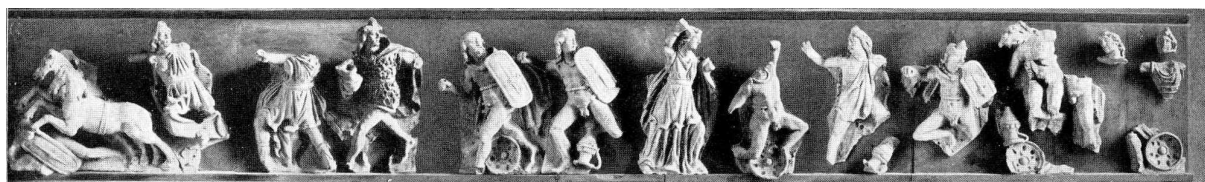

Fig. 23: De reconstructie van de opstelling van de reliëfs van Civit'Alba.

De kwaliteit van deze terracotta reliëfs is erg hoog. Ook hebben ze een grote mate van detail. Afgezien van de typische naaktheid, zwaardriemen, *torques* en ovale schilden valt vooral op dat hier een erg aristocratisch beeld van de Kelten wordt gecreëerd. Allemaal hebben ze het (duidelijk ingevet of opgesteven¹) lange haar en de snorren van de elite, velen dragen mantels en zelfs een soort toga's en één van hen draagt een pelsjas². Bovendien is er ook een strijdwagen van de partij. Deze nadruk op elitaire status van de Kelten kan verschillende dingen betekenen. In de eerste plaats mogen we niet uitsluiten dat het hier gaat om een moderne vertekening omdat *wij* deze iconografie verbinden met elitisme. Er is echter ook een functionele reden voor het fenomeen te bedenken, en die heeft alles te maken met het beeld dat het geheel over de Kelten uitdraagt. Dit wordt net als in de vorige voorbeelden gekenmerkt door minderwaardigheid en lafheid, en door dit toe te schrijven aan de hoogsten onder de Galliërs kon de kunstenaar benadrukken dat zelfs de hoogste Keltische aristocraat bijna lager is dan een dier. De Galliërs dachten in hun barbaarse naïviteit dat ze zich zomaar tegoed konden doen aan de heilige schatten, tot de rechtvaardige Furie verschijnt, waarschijnlijk vergezeld van Artemis en Apollo en Griekse krijgers³. De paniek bij de Galliërs is totaal: velen laten hun buit vallen en allen kijken met angstig vertrokken gezichten en pathetische arm- en handbewegingen⁴ om naar de Furie, terwijl ze wegrennen en elkaar zelfs vertrappelen in hun haast om weg te komen⁵. De wapens die ze in overvloed bij zich hadden⁶ lijken vergeten, of ze durven ze niet te gebruiken ook al zijn ze zwaar in de meerderheid. Ook hier lijkt een vergelijking met een bende aaseters, die moeiteloos uiteen wordt gejaagd door een superieur ras aan de orde. We wezen reeds op de bewuste allegorie met Titanen en Saters, beide wezens die mentaal sterk inferieur zijn aan beschaafde volkeren⁷.

¹ Bienkowski 1908, p. 95.

² Als dusdanig geïdentificeerd door Bienkowski (1908, p. 95). Een maliënkolder valt mijns inziens echter ook niet uit te sluiten. Iconografische verschillen met stenen weergaves van maliënkolders kunnen ook te wijten zijn aan het feit dat terracotta een dergelijke verfijning niet toelaat, waardoor men hier koos voor grote, in elkaar schakelende ringen. Zie fig. 25.

³ Bienkowski (1908, p. 95) identificeert de hoofdloze gestalte in fig. 25 als Artemis, wat ons een plausibele hypothese lijkt. Een fragmentarisch hoofd zou Apollo kunnen zijn (Bienkowski 1908, p. 100, fig. 112).

⁴ Bienkowski 1908, p. 96 en 99.

⁵ Rudimentaire fragmenten tonen ook een Galliër die een dode of gewonde strijdmakker meedraagt, maar deze voorstelling diende waarschijnlijk eerder om de totale verslagenheid van de Galliërs weer te geven dan hun moed en trouw.

⁶ Bienkowski 1908, p. 96.

⁷ Bienkowski 1908, p. 101 en 147.

Fig. 24, 25, 26 en 27: Fragmenten van de reliëfs van Civit'Alba.

Naast tempelplunderingen waren ook *galatomachai*, afbeeldingen van (meestal succesvolle) strijd tegen Galliërs, een populair thema in de Vroeg-Italische kunst. Fig. 28 is hier één van de mooiste voorbeelden van in Etruskische urnreliëfs. De drie naakte krijgers die worden afgeslacht, zijn getypeerd als Gallisch door hun *torques*. Ook het schild van de linkse krijger is duidelijk Gallisch. De rechtse Galliër heeft enkel zijn naaktheid als aangever van zijn etniciteit. Dat ook de linkse en de middelste Etruskische krijgers naakt zijn, heeft meer te maken met de overname van algemene Griekse iconografieën dan met lokale tradities¹. Voor eigentijdse Etruskische lezers fungeerden andere aspecten, zoals specifieke helmen (waaronder de middelste, gemodelleerd naar een hondenkop, en de rechtse Korinthische helm) en de loutere positie als overwinnaars ongetwijfeld als aangevers van de Etruskische identiteit. De gelijkenis tussen de linkse en middelste Galliër en een torso uit Delos is ook opvallend, en niet toevallig². Opvallend is ook dat verfsporen op deze reliëfs aangeven dat alle lichamen bruin waren ingekleurd; er werd dus geen specifieke nadruk gelegd op de stereotiepe bleekheid van de Kelten, waarschijnlijk omdat de Italische Kelten al lang niet meer bleek waren. Het motief van de middelste groep keert terug op andere urnen. Fig. 29 is hier een prachtig voorbeeld van. Links zien we het motief van de vorige figuur terugkeren, maar met een aantal belangrijke verschillen. De *torques* en zwaardriemen die de Galliërs typeerden zijn verdwenen. De schilden van de middelste en rechtse Galliërs zijn wel erg typerend, alsook hun naaktheid. Ook zijn de Etrusken nu duidelijk van de Galliërs onderscheiden door zware bepantsering. De positie van de middelste Galliër doet sterk denken aan die van de *Louvre Galliër*. Het interessantst is de rechtse

¹ Bienkowski 1908, p. 80.

² Bienkowski 1908, p. 80.

groep, waarbij de Galliër (geïdentificeerd door zijn naaktheid en ovale schild, en misschien moet zijn haarband zijn voorname afkomst illustreren) de bepantserde krijger overwint¹. Dit combineert twee aspecten van de impact van de Vroeg-Italische kunst over de Kelten: enerzijds waren de Kelten vijanden die triomfantelijk werden afgeslacht ter meerdere glorie van de Italische krijgers, maar anderzijds waren het ook gevreesde krijgers die het land veel leed bezorgden.

Fig. 28: Etruskische urne met galatomachia.

Fig. 29: Etruskische urne met galatomachia.

¹ Bienkowski 1908, p. 82.

Tot slot zijn ook individuele ruitergevechten op urnen, sarcofagen en grafstenen een interessant topos. Verschillende motieven zijn te onderscheiden, en elk heeft zijn eigen boodschap. Ten eerste is er het motief van de Gallische krijger die volledig verslagen en ongewapend onder de voet gelopen en gespietst wordt door een Etruskische ruiter, terwijl hij zijn hoofd probeert te verstoppen in zijn armen¹. De boodschap is er hier een van ultieme Keltische vernedering en Italische overwinning. Daarom ook dat de Galliër geen enkel attribuut heeft: hij is volledig ontdaan van alles wat zijn bestaan betekenis geeft en is gereduceerd tot hulpeloze vleesmassa. In deze context verwijzen we ook naar de analoge topische weergave van eens zo machtige Keltische en Germaanse tegenstanders als hulpeloze krijgsgevangenen in de Romeinse keizertijd². Op een aantal Romeinse sarcofagen is ook het motief van de *Gebaarde Galliër* teruggevonden, die zichzelf met een zwaard in de borst steekt³.

Fig. 30: Vernedering van een verslagen Gallische krijger.

Deze volslagen vernedering is echter slechts één van de *topoi*; hun strijdvaardigheid neemt toe in de andere motieven. In het tweede motief dreigen de Galliërs nog steeds vertrappeld te worden door de aanstormende ruiter, maar proberen ze de ruiter te ontkomen en zich gewapenderhand te verdedigen (een invloedrijk Pergamees beeld is hier en in het volgende motief de *Gebaarde Galliër*⁴). Deze Galliërs zijn wel nog identificeerbaar aan hun ovale schilden en lange haar⁵. De boodschap is hier al positiever: terwijl het eerste motief een beeld van volledige en permanente Gallische verslagenheid uitdraagt, suggereert dit motief slechts één overwinning en het blijvend voortbestaan van Galliërs, die zich nu misschien terugtrokken maar buiten de veiligheid van de eigen beschaving nog ronddoelden. Toch is ook hier het beeld natuurlijk erg vernederend.

¹ Bienkowski 1908, p. 130. Voor andere voorbeelden, zien Bienkowski 1908, p. 130-132.

² Zie Von Hesberg 2010.

³ Bienkowski 1908, p. 43.

⁴ Bienkowski 1908, p. 42.

⁵ Bienkowski 1908, p. 128-130 en 133-135 (idem voor andere voorbeelden) en Vitali 2008, p. 91.

Fig. 31: Gallische krijgers proberen zich te verweren tegen een Etruskische ruiter.

Fig. 32: De stele van Bologna en de naakte Kelt in detail. Het haar van de Galliër hangt in zijn gezicht, in tegenstelling tot de gestroomlijnde haartooi van de ruiter.

Het meest “positieve” – en opvallend genoeg de meest frequente, ook op Romeinse sarcofagen¹ – motief was dat van de Gallische krijger (in fig. 33 herkenbaar door naaktheid, *torque* en ovaal schild) die zijn zwaard in de buik van het paard van zijn tegenstander plant, terwijl hij zelf geraakt wordt door de speer van de ruiter en de hoeven van diens paard². De Galliërs worden hier voorgesteld als geharde, dappere – en dus des te gevaarlijkere – tegenstanders die zelfs wanneer de nederlaag onvermijdelijk is, schade blijven aanrichten. Wat dus op het eerste zicht positief lijkt, is in werkelijkheid een extra stimulans voor negatieve gevoelens jegens de Kelten. Dat het doden van de dappere Gallische tegenstanders volledig gelegitimeerd wordt als het enige juiste, wordt duidelijk gemaakt door de frequente aanwezigheid van een Furie.

¹ Bienkowski 1908, p. 45 en 128.

² Bienkowski 1908, p. 122. Voor andere voorbeelden, zie Bienkowski 1908, p. 122-128.

Fig. 33: Een Gallische krijger vecht tot de dood.

We mogen echter ook niet te vlug concluderen dat dergelijke voorstellingen voorbehouden waren voor Gallische tegenstanders. Ook deze iconografie kadert binnen een ruimere hellenistische context en werd ook teruggevonden in afbeeldingen van Trojanen en Amazones. Het effect blijft natuurlijk wel hetzelfde, wat belangrijk is omdat deze iconografieën later ook in de Romeinse keizerlijke kunst werden overgenomen¹.

De uitsluitend funeraire context waarin Italische kunst over de Kelten voorkomt kan niet worden genegeerd of afgedaan als niet significant (ook op funeraire keramiek waren Kelten een recurrent gegeven²). Momigliano zag in de afbeeldingen een soort doodsallegorie, een reflectie op de sterfelijkheid van de mens. De Calenische schalen ziet hij dan weer als een uiting van de wens tot een wereld zonder Kelten³. Wij herinneren eraan dat op de Calenische schalen geen stervende maar net plunderende Galliërs te zien zijn, en zijn eerder geneigd om net als Rankin de omgekeerde redenering te maken: het is net de funeraire context van de *galatomachiai* die een magische, apotropaeïsche werking had. Door slachtingen onder de Galliërs af te beelden, probeerde men (uiteraard onbewust: het gaat hier niet om *voodoo* maar om de expressie van een hoop) voor de dode en voor zichzelf een parallele wereld te scheppen, waar dit geen kunst maar realiteit was⁴. We mogen ons hier natuurlijk ook niet op blindstaren: de bovenstaande motieven komen ook veelvuldig voor op de grafstenen van Romeinse *auxilia*-soldaten⁵. In het geval van individuele ruitergevechten (vooral de vernederende) is dus mogelijk dat ook deze Vroeg-Italische funeraire kunst tot doel had om de verwezenlijkingen van de gestorvenen op te hemelen.

¹ Bienkowski 1908, p. 136-7.

² Vb. Bienkowski 1908, p. 30, fig. 44 en 45.

³ Momigliano 1975, p. 63.

⁴ Zie ook Rankin 1996, p. 211.

⁵ Fields 2006, p.56-57.

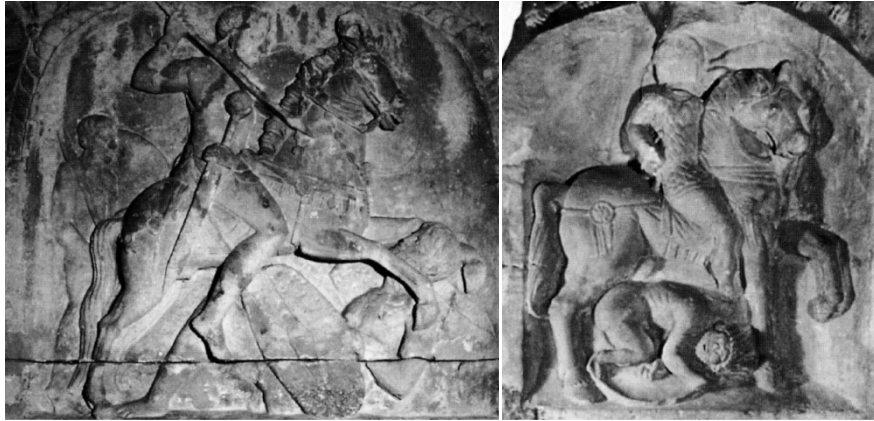

Fig. 33a en b: auxilia-grafstenen.

Conclusie

Zowel in de Griekse als Italische sculpturale traditie zijn de Kelten enkel vertegenwoordigd in martiale contexten (en dus voornamelijk als mannen) en beiden plaatsten de Kelten in hetzelfde mythologische en gedistantieerde register als titanen en satyrs¹, maar er zijn een aantal opmerkelijke verschillen. Hoewel de Pergamense werken ook de bedoeling hadden om de Grieken boven de Keltische barbaren en semi-titanen te plaatsen, werden de Kelten toch voorgesteld als waardige tegenstanders die wisten hoe ze eervol moesten sterven. Er was dan ook geen bezwaar tegen om de werken publiek tentoon te stellen, want ze verwezen naar een glorieuze verwezenlijking van koning Attalos. De Kelten uit de Italische traditie werden echter rondit negatief voorgesteld als latente plundersaars en heiligschenners, die een constante versterking en bedreiging van het dagelijks leven vormden, de vleeswording van anarchistische chaos. Het sociale onderscheid uit de Griekse beelden ontbreekt hier totaal: in tegenstelling tot de Griekse beelden wordt de Keltische aristocratie hier net opzettelijk gedehumaniseerd. Dit heeft natuurlijk alles te maken met de historische contexten: terwijl Attalos' monument werd opgetrokken na de definitieve overwinning op de Galaten, die een eind maakte aan hun rooftochten doorheen Klein-Azië, werd de Italische kunst vervaardigd in een grensgebied waarbinnen Keltische plundertochten nog heel reëel en actueel waren. Dit had zijn weerslag op de presentatie van deze kunst; ze werd verbannen uit de publieke ruimte en bleef beperkt binnen een funeraire context, waar ze misschien een magische functie diende te vervullen.

De impact van deze beelden op de Romeinen is dan ook een moeilijke kwestie. De funeraire kunst was afwezig in het dagelijks leven en kon door haar verschijning geen invloed uitoefenen op het Keltische stereotype, maar anderzijds is ze wel een uiting van reeds aanwezige sterk negatieve gevoelens jegens de Kelten. Zoals gezegd komen die voort uit de negatieve militaire relaties met de Kelten. Op het moment dat de Romeinen de Pergamense groepen kopieerden om hun publieke ruimte te verfraaien, had Rome al de bovenhand gekregen in het conflict en was er geen nood meer om de Kelten zo negatief voor te stellen. Het is dan ook opvallend dat er geen Italische werken gekend zijn over Kelten in de periode toen de Kelten geen militaire dreiging meer vormden voor Italië zelf (vanaf de tweede eeuw v.C., cf. infra). Er was dus blijkbaar geen motivatie om de Kelten af te beelden als er geen militaire context was. Artistieke representaties van Kelten moesten dan ook hun basis zoeken buiten Italië. Dit was het geval in de muntslag.

¹ Bienkowski 1908, p. 104 en 147.

Muntslag

Bovenstaande beelden waren Romeinse kopieën die waarschijnlijk erg verspreid waren. In de Romeinse sculptuur van de Republiek vinden we amper expliciete voorstellingen van Galliërs terug. De meeste expliciete afbeeldingen van Kelten die door Romeinen gemaakt zijn vinden we in de muntslag. Het grote voordeel van munten is dat ze omnipresent waren in de Romeinse maatschappij en dus bij uitstek een middel waren voor politiek propaganda, wat door de laat-Republikeinse politici ook naarstig benut werd¹. De vraag die sinds Jones' *Numismatics and History* gesteld wordt, is of de ontvanger van de boodschap, het volk, deze boodschappen ook kon interpreteren. Jones zelf beweerde van niet en vergeleek Romeinse munten met postzegels vandaag, die eerder de mentaliteit van de postbedrijven reflecteert dan die van de gebruikers. De Latijnse legende die in het werk van Papageorgiadou-Bani zo belangrijk is, was volgens Jones net het grootste obstakel voor een correct begrip van de munt². Daarnaast verwees hij ook naar een aantal zesde-eeuwse bewijzen dat het volk de afbeelding op sommige munten totaal verkeerd interpreteerde. Reacties hierop bleven niet uit. Ten eerste hadden afbeeldingen op munten in een beeld-arme maatschappij een veel grotere betekenis dan in een beeldrijke maatschappij als de onze³. Over de Latijnse legende bestaat het gevaar dat we aan moderne beeldverdraaiing gaan doen: voor ons lijken de woorden op de munten teksten als alle andere, maar was dit ook zo voor eigentijdse Romeinen? Is het niet mogelijk dat ook deze woorden op een symbolische manier toch konden begrepen worden door in principe ongeletterde inwoners van het Romeinse Rijk, eventueel via mondelinge overlevering en andere contextuele elementen⁴? Zelfs indien de Latijnse woorden niet begrepen werden, zou het volgens Papageorgiadou-Bani nog steeds zeer onwaarschijnlijk zijn dat de symboliek van Romeinse macht aan de eigenaar van de munten voorbijging (zeker gezien het belang van symbolen in deze archaische maatschappijen)⁵. Ten slotte kunnen een paar zesde-eeuwse voorbeelden onmogelijk een basis bieden om te spreken over eerdere (vb. Republikeinse) munten⁶. Verder zijn er natuurlijk ook de drie factoren binnen kunst: de boodschap van de opdrachtgever, de verwachtingen van de ontvanger en de sociale context van beiden. Binnen dit kader zou het absurd zijn dat Romeinse leiders zoveel moeite zouden spenderen aan het slaan van propagandistische afbeeldingen als ze er niet voor zouden zorgen dat de ontvangers ze begrepen⁷. Veel van de symbolen hebben voor ons misschien hun betekenis verloren, maar voor de mensen uit die tijd zelf waren deze tekens nog heel levend en actief gekend⁸. Natuurlijk zouden deze boodschappen eerder begrepen worden door de cultureel en politiek hogere klassen (en waren ze in grote mate ook naar hen gericht)⁹, maar het is ook helemaal niet nodig dat de hele bevolking de afbeeldingen begrijpt. Het volstaat dat een paar mensen (al dan niet in opdracht van een politicus of in de context van een triomftocht) de boodschap verspreiden; in een orale maatschappij heeft dit immers grotere effecten dan men zou vermoeden. De foute interpretaties van zesde-eeuwse munten bewijst in elk geval *dat* mensen de moeite namen om afbeeldingen op munten te interpreteren. Om deze reden zijn Romeinse munten dan ook een heel dankbare bron om iets te leren over iconografische stereotypes over Galliërs: de ruimtelijke mogelijkheden waren zoveel beperkter dan in beeldhouwkunst, zodat één of twee algemene

¹ Papageorgiadou-Bani 2004, p. 17, Grant 1950, p. 7-8 en Hannestad 1986, p. 11, 15 en 18. Een argument dat allen aangeven voor het bewust gebruik van munten voor het verspreiden van boodschappen is het veelvuldig veranderen van muntontwerpen.

² Papageorgiadou-Bani 2004, p. 33.

³ Hannestad 1986, p. 11-12. Hannestad verwijst verder ook naar de sociale antropologie.

⁴ Clarke 2003, p. 271.

⁵ Papageorgiadou-Bani 2004, p. 33.

⁶ Hannestad 1986, p. 11.

⁷ Hannestad 1986, p. 12. Zie ook Grant 1950, p. 8.

⁸ Grant 1950, p. 8.

⁹ Hannestad 1986, p. 21 en Grant 1950, p. 8.

stereotypes de hele lading van het woord “Kelt” moesten dragen¹. Belangrijk is ook te weten dat muntslag in Gallië, dat minder kon terugvallen op eigen stedelijke centra en inheemse muntslag dan de Grieken, veel meer in handen was van de Romeinse overheidsinstanties en er dus minder ruimte was voor lokale (of toch inheemse) iconografie dan in gebieden die hierin relatieve vrijheid hadden. De boodschap die hier werd overgebracht, was dus een overheersend Romeinse². Wat we evenmin mogen vergeten is dat dergelijke lokale munten ook beperkt bleven tot de provincies: we mogen dus niet verwachten dat heel Rome betaalde met munten geslagen door een *vir monetalis* in Gallië³.

“Galliërs in lichaam en geest”

In de tweede eeuw v.C. verschenen zo een aantal munten met taferelen met Galliërs. Vaak gaat het hier om elitaire, persoonlijke propaganda door middel van verwijzingen naar heroïsche prestaties van voorouders. Een voorbeeld hiervan is de interpretatie die Hannestad geeft aan een zilveren denarius uit 116 v.C.. Één zijde bevat plichtsbewust het hoofd van de godin Roma, maar de keerzijde illustreert een geharnaste ruiter met een zwaard en een hoofd in zijn linkerhand. Deze afbeelding wordt vergezeld van de boodschap “M. SERGI SILUS”. Het borstelige halflange haar en de snor van het hoofd geven al een sterke referentie naar Griekse en Romeinse beschrijvingen van Kelten en het wordt ook algemeen aanvaard dat de Kelten zo werden voorgesteld in de muntslag, maar de persoonlijke propaganda van de uitvaardiger van de munt kan hier extra kracht aan toevoegen. Sergius Silus⁴ kon deze munt namelijk gebruiken om te refereren naar zijn gelijknamige voorvader, die volgens de overlevering zijn rechterhand verloor in de Tweede Punische Oorlog maar in Gallia Transalpina verder vocht met zijn linkerhand. Deze context in gedachten lijdt het niet langer twijfel dat het hoofd ooit aan een Kelt behoorde⁵.

Fig. 34: De munt van Silus (Crawford 286/1).

Galliërs konden echter ook “in levende lijve” op munten verschijnen. In 118 v.C. waren een aantal denarii in omloop met aan de keerzijde van het hoofd van Roma ook een Gallische strijdswagen afgebeeld, bestuurd door een naakte krijger met een woeste hardos, een speer en een *carnyx*. Zowel de naaktheid en de hardos als de strijdswagen, de *carnyx* en de speer beantwoorden volledig aan literaire en archeologische informatie over de Kelten dus is een identificatie als Kelt meer dan logisch⁶. Één van de uitvaardigers is Aurelius Scaurus, die in 117 *quaestor* werd¹ (misschien dankzij de

¹ cf. Hannestad 1986, p. 11.

² Papagerogiadou-Bani 2004, p. 18, 19 en 73.

³ Papagerogiadou-Bani 2004, p. 92.

⁴ In 94 v.C. was een Marcus Sergius Silus *quaestor*, maar waarschijnlijk gaat het niet om dezelfde gezien de trage politieke vooruitgang die dit impliceert. Broughton 1951, vol. II p. 13.

⁵ Hannestad 1986, p. 21 en <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford3-2.html>, last check: 10/04/2013.

⁶ <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford3-2.html>, last check 10/04/2013.

propaganda van deze munt of zijn link met onderstaande Domitius Ahenobarbus?). Over Caius Malleolus (Cai filius) is niks gekend. Lucius Cosconius, Lucius Porcius Licinius waren *virii monetales*² en vermoedelijk was ook de onbekende Caius Malleolus (Cai filius) in eze hoedanigheid. Al deze munten dragen onder de strijdswagen de letters “L LIC CN DOM”, verwijzend naar Lucius Licinius die in 118 v.C. triumvir was van Narbo Martius en Cnaeus Domitius die in 115 v.C. het ereambt van *ensor* uitoefende³. Vooral de naam Cnaeus Domitius is zeer interessant: deze versloeg immers in 120 v.C. als proconsul voor de eerste maal de Arvernische koning Bituitus en nam hem op slinkse wijze gevangen in de ultieme veldslag onder leiding van Fabius Maximus⁴. Daarom bestaat het vermoeden dat de afgebeelde Kelt niemand minder dan Bituitus zelf zou zijn⁵. Hier zien we dus een verandering optreden in de representatie via munten: in plaats van de daden van de voorouders te prijzen ging men nu ook de eigen verwezenlijkingen in de verf zetten⁶.

Fig. 35-38: De munten van Scaurus (Crawford 282/1), Cosconius (Crawford 282/2), Malleolus (Crawford 282/3) en Licinius (Crawford 282/5).

Symbolische voorstellingen van Kelten

Symbolische representatie is een inherent deel van de Romeinse muntslag⁷. Zoals gezien werd de *carnyx* dus gebruikt om te refereren aan Kelten. Een ander exemplaar duikt op in een denarius uit 91 v.C. van ene Decius Junius Silanus, die we echter niet kennen uit de magistratuur. Voor zijn naam is er dus geen gekende Gallische context, maar toch moet hij op één of andere manier met de Kelten te maken gehad hebben: op zijn munt staat een Victoria (af te leiden aan de vleugels) die met een strijd- of zegewagen over een *carnyx* (als symbool voor de Kelten) heen rijdt. Op de ommezijde prijkt het hoofd van de mythologische figuur Silenus (waarschijnlijk als referentie naar zijn naam), omhuld in iets wat doet denken aan een Keltische *torque*⁸. Deze vermeende relatie met Gallië is echter

¹ Broughton 1951, vol. I p. 529.

² Broughton 1951, resp. vol. II p. 437 en 449.

³ Broughton 1951, vol. I, resp. p. 528 en 531.

⁴ Smith 1844, p. 491.

⁵ <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford3-2.html>, last check 10/04/2013.

⁶ dit vervroegt enigszins de – losse – cesuur van 80 v.C. die Hannestad suggereert voor deze verandering. Hannestad 1986, p. 25.

⁷ Papageorgiadou-Bani 2004, p. 57.

⁸ <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford4.html>, last check 10/04/2013.

problematisch. In de collectie van Crawford verschijnt de *carnyx* op slechts twee van de tien variaties van deze munt. Op vijf munten staat het hoofd van Roma in plaats van dat van Silenus en is de ruimte onder de wagen opgevuld door “ROMA” (Crawford 337/2a-c en 337/3-4) of een sprinkhaan (Crawford 337/2d-e) en in één geval een scheepsornament (Crawford 337/2f). Dat de krans rond het hoofd van Silenus en Roma naar een *torque* zou verwijzen is al helemaal voer voor speculatie (eerder lijkt het op slecht geslagen randdecoratie). Wat betekent nu deze variatie? Is dit een resultaat van keuzes van Silanus of van een grillige archeologische overlevering? De Victoria in de wagen is in elk geval een archetypisch Romeins thema (cf. supra); dus misschien gaat het hier inderdaad om een specifieke Gallische toepassing ervan¹. We moeten concluderen dat we te weinig weten over zowel deze munt als over degene die hem uitvaardigde, maar dit is in elk geval nog een voorbeeld van hoe Kelten niet alleen fysiek maar ook symbolisch werden geïdentificeerd door een Romeins publiek. Een prachtig later voorbeeld hiervan is de munt van Brutus Albinus in 48 v.C. Vermoedelijk was hij de legatus pro praetore die Caesar in het commando van Gallia Transalpina had aangesteld². Deze aanstelling vierde Albinus met een munt die de overwinning op Gallië symbolisch weergaf via twee gekruiste carynces en twee Gallische schilden, met het hoofd van Mars op de andere zijde (Crawford 450/1a-b³).

Fig. 39: De munt van Silanus (Crawford 337/1b) en van Albinus (Crawford 450/1a-b).

Dit wordt nog het meest tot uiting gebracht door het symbool van de trofee als ultiem symbool van de Romeinse overwinning⁴, die we voor het eerst aantreffen in 119 v.C. in een munt van de *vir monetalis* Marcus Furius (Luci filius) Philus⁵. Aan de ene kant draagt deze munt een afbeelding van Janus, aan de andere kant de godin Roma die naast een trofee van Gallische wapens en, opnieuw, een *carnyx* staat. Dat de wapens Gallisch zijn zou op zich betwist kunnen worden, maar de schilden hebben in elk geval wel de typische vorm die we ook in de vroeg-Italische reliëfkunst aantreffen. Bovendien geven de *carnyx* en de context (de Romeinse zege over de Arverni) uitsluitel dat het hier gaat om de symbolische weergave de Kelten aan de hand van een aantal aan hen geattribueerde objecten.

¹ cf. Papageorgiadou-Bani 2004, p. 18 en 48.

² Broughton 1951, vol. II, p. 267.

³ <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>.

⁴ Von Hesberg 2010, p. 183.

⁵ Broughton 1951, p. 441. <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford3-2.html>, last check 10/04/2013.

Fig. 40: De denarius van Marcus Furius Philus (Crawford 281/1).

Bij de munten die Caesar ca 48 v.C. sloeg na de verovering van Gallië is de Gallische trofee omnipresent. Op sommigen staan *carnyces* (vb. Crawford 452/1-2), op anderen staan Gallische schilden van diverse types (vb. dat van Crawford 452/2 is van hetzelfde type als de schilden in de Pergamense Gallische Groepen, het rechterschild van Crawford 452/3 is van hetzelfde type als het beroemde schild van Battersea). Onder de trofeeën staat “CAE SAR”, om zijn overwinning iconografisch nogmaals te benadrukken.

Fig. 41-42: Munten van Caesar (l: Crawford 452/2, r: Crawford 452/3).

Caesar en de verovering van Gallië

De verovering van Tres Galliae betekende een algemene doorbraak in Keltische iconografie op de Romeinse munten, en niet alleen op die in Caesars autoriteit. Gezien deze verwezenlijking zo spectaculair en prestigieus was kunnen we er ook van uit gaan dat de al dan niet symbolische voorstelling van Kelten ook door bredere lagen van de bevolking begrepen werd (cf. supra). Mooie voorbeelden van fysieke representaties zijn de munten van Publius Fonteius Capito uit 55 v.C. en van Licinius Nerva uit 47 v.C. Beide hebben een duidelijke boodschap: de naakte Kelten worden door een glorieuze ruiter onder de voet gelopen¹. De munt van Fonteius heeft op de andere zijde het hoofd van Mars met een trofee op zijn schouder. Op basis van de iconografie van deze munt is het heel moeilijk af te leiden dat het hier om Gallische tegenstanders gaat. De helm van de trofee en de wapens van de krijgers zouden in principe Gallisch kunnen zijn maar de munt is (voor moderne observatoren) te weinig gedetailleerd om hier uitsluitel over te geven. De opdracht “MN FONT TR MIL” laat echter vermoeden dat Publius Fonteius Capito als *vir monetalis*² met deze munt wil verwijzen naar ene Mn. Fonteius, een voorganger die als militair tribuun zijn strepen verdiende³.

¹ resp. Crawford 429/1 (<http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5.html>) en 454/2 (<http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>).

² Broughton 1951, p. 441.

³

<http://www.moneymuseum.com/moneymuseum/coins/search/coin1.jsp?lang=en&i=8&m=206&c=110&t=&p1=&p2=&pi=18&ps=10>.

Zowel de context van Caesars veroveringen als de familiegeschiedenis van de Fonteii (een propraetor van Gallia Transalpina in de jaren 70 v.C. en meerdere familieleden in zijn gevolg¹) suggereren dat het hier inderdaad gaat om Gallische tegenstanders. Licinius Nerva was ook een *vir monetalis* (zie de opdracht)², maar op zijn munt is de Gallische iconografie van hoofd, schild en zwaard van de gevangene duidelijker.

Fig. 43-44: L: de munt van Publius Fonteius Capito (Crawford 429/1). R: de munt van Licinius Nerva, met het hoofd van Fides op rev. (454/2).

Een andere prachtige munt is de denarius die Caesar in 48 v.C. liet slaan. Hierin verenigt hij het motief van de trofee (met duidelijk herkenbare Gallische schilden en *carnyces*) met het motief van de Keltische gevangene (duidelijk herkenbaar aan de wilde haardracht en de baardgroei), die geboeid onder de trofee zit. Dwars over de munt staat de opdracht “CAE SAR” (vb. Crawford 452/4 en 452/5³). Ook hier is de ideologische boodschap duidelijk: Gallië is eindelijk op de knieën gedwongen door het almachtige Rome, dankzij Caesar. De Keltische krijgsgevangene werd vaak geassocieerd met Vercingetorix, maar dit wordt nu niet langer algemeen aanvaard. Wel zou het exceptioneel grote hoofd wijzen op een poging tot het uitbeelden van een specifiek individu⁴, maar de betekenis hiervan is voor ons verloren. De uitvergroting kan ook een gevolg zijn van de wens om de Keltische etnische stereotypes weer te geven, of om de vernedering van Vercingetorix of een andere leider te benadrukken (nu hij in gevangenschap verkeert heeft hij alle tekenen van status verloren: hij is naakt op een lendendoek na en kan zich niet meer scheren, waardoor hij gedwongen is om een “ordinaire” baard te dragen). Een variant op deze munt uit 46 v.C. toont naast een Keltische gevangene ook een personificatie van Gallia zelf, die treurend onder de trofee zit⁵. Deze munt werd heel algemeen verspreid⁶. In de Romeinse kunst is deze voorstelling een vast topos (in de zin dat we niet kunnen uitsluiten of de naaktheid verwijst naar de Kelten of naar krijgsgevangenen in het algemeen⁷). De wilde, sterke man die geboeid wordt is niet alleen het symbool voor de onderwerping van zijn gehele volk, maar ook voor de beteugeling van barbaarsheid door de beschaving van Rome. Ook de vrouw staat symbool voor haar volk, maar zij blijft ongeboeid: zij staat niet symbool voor barbaarsheid maar voor onderdanigheid aan de nieuwe orde. Bovenal zijn deze afgebeelde gevangenen een algemeen symbool van Romeinse overwinning, i.c. op de Kelten⁸.

¹ Broughton 1951, vol. II, p. 104, 105, 440.

² Broughton 1951, vol. II, p. 443.

³ <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>.

⁴ Hannestad p. 355, noot 53 en <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>.

⁵ vb. Crawford 468/1-2, <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>.

⁶ Hannestad 1986, p. 21.

⁷ Von Hesberg 2010, p. 185.

⁸ Von Hesberg 2010, p. 184-186 en Östenberg 2008, p. 128.

Fig. 45-46: De munten van Caesar. De vrouw op rev. verwijst waarschijnlijk naar Venus (de stammoeder van de Julii), gezien de goddelijke eikenkrans die ze draagt. (Crawford 452/4 en 468/1).

De personificatie van Gallia komt ook op een andere manier tot uiting in de muntslag. De *vir monetalis* Lucius Hostilius Saserna¹ liet in 48 een munt slaan met op rev. een gesluierde dame met een *carnyx* achter haar hoofd². Dit instrument, dat zoals we gezien hebben een symbool was voor de Kelten, in combinatie met de sluier als teken van rouw en de duidelijke expressie van droefenis op het gezicht van de vrouw laten er weinig twijfel over bestaan dat dit inderdaad een personificatie van het overwonnen Gallië is³. Hostilius Saserna liet echter ook een heel ander type munten slaan: op één zijde prijkt een mannelijk hoofd met baardgroei en wild haar met daarachter een schild, op de andere zijde is een Gallische strijdswagen met twee naakte krijgers met Gallische schilden en haartooi afgebeeld⁴. Vermoedelijk is ook hij een analoge representatie van Gallië. Zoals de *carnyx* van de vrouw Gallia maakt, vervult het schild een analoge functie. Bovendien delen ze dezelfde pathetische uitdrukking, en zeker het feit dat beide munten in hetzelfde jaar – 48 v.C. – zijn uitgebracht suggereert dat ze samen te interpreteren zijn. Volgens sommigen is deze man zelfs een afbeelding van Vercingetorix zelf (wat interessant is gezien de gelijkenissen met de munt van Caesar (Crawford 452/4))⁵ en dit is inderdaad mogelijk: wie zou er een betere vertegenwoordiger van het verslagen Gallië kunnen zijn dan de leider van de mislukte opstand? Dit kan echter niet met zekerheid worden aangetoond⁶, maar in feite is dat ook niet nodig omdat er genoeg aanwijzingen zijn dat de man ongeacht zijn identiteit fungeert als *pars pro toto* van Gallië. De krijgers op de keerzijde zijn ietwat problematisch: normaal worden Galliërs op munten afgebeeld als onderworpen verslagenen, niet als woeste krijgers in volle actie (cf. supra). Misschien was dit wel de bedoeling van deze munt: het mannelijke Gallië denkt weemoedig terug aan de tijd waarin ze nog gevreesd werden als machtige tegenstanders, een tijd die dankzij de Romeinen definitief ten einde is? Door de Kelten als woeste krijgers voor te stellen, benadrukt Saserna immers de immense verdienste die het Romeinse leger geleverd heeft met de onderwerping van Gallië.

¹ Broughton 1951, p. 441.

² vb. Crawford 448/3, <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5.html>.

³ zie ook Östenberg 2008, p. 222.

⁴ Crawford 448/2a, <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5.html>. De iconografie van de strijdswagen is dezelfde als de munten die geslagen zijn in opdracht van Domitius Ahenobarbus, maar dit hoeft zeker niet noodzakelijk een inhoudelijk verband te betekenen. Veeleer gaat het over een dankbare adaptatie van een reeds aanwezig symbool, in de context van een nieuwe situatie.

⁵ <http://www.wildwinds.com/coins/sear5/s0418.html>.

⁶ Een identificatie met Vercingetorix zou bij zowel Crawford 452/4 en 448/3 aannemelijker zijn indien de munt zou dateren uit 51 of 50 v.C. (de eindoverwinning van Caesar op Vercingetorix) of 46 v.C. (de executie van de vermeende Vercingetorix). 48 v.C. ligt echter tussen de twee gebeurtenissen in, net op het moment waarop Vercingetorix waarschijnlijk het minst in de belangstelling stond: ofwel verkeerde hij ergens in gevangenschap ofwel was hij dood. Dat deze munt de dood van de Gallische leider zou herdenken is zeer onwaarschijnlijk, gezien Caesars plan om hem publiekelijk te executeren.

Fig. 47-48: De munten van Hostilius Saserna. L: rouwende Gallia (rev.), Diana (obv.) R: rouwende Galliër (rev.), Gallische krijgers (obv.) (Crawford 448/3,).

Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat, zowel voor als na de volledige onderwerping van Gallië, verschillende beeldmotieven circuleerden in de Romeinse muntslag. De Kelten werden afgebeeld als gevreesde krijgers of als miserabele gevangenen, beiden om aan te geven dat de Romeinen een einde aan hun dreiging hadden gemaakt. De uitvoerders van de munten hadden oog voor etnografisch detail te zien aan de naaktheid, wapendracht en haartooi. Dat er energie werd in deze details gespenseerd, betekent natuurlijk niet dat de Romeinen dachten dat *alle* Kelten naakt rondreden op strijdwagens en wilde haargroei hadden. De munten mogen in geen geval gezien worden als uitingen van oprechte Romeinse overtuiging, maar kunnen enkel dienen als bron voor Romeinse *beeldregisters* waarvan de “lezers” zich maar al te goed bewust waren van de symbolische, niet-representatieve waarde ervan. Als verduidelijkende begeleiding hiervan, of als symbool op zich, werden de Kelten ook gerepresenteerd door een aantal objecten die bij de brede Romeinse bevolking het cognitieve register van “de Kelten” openden: we zien vooral *carnyces*, schilden en trofeeën. Deze symbolen hebben allemaal met oorlog te maken, want deze muntslag stond niet op zich maar was het product van specifieke historische overwinningen op de Kelten en werden als dusdanig gebruikt als propaganda. Het beeld dat zo gecreëerd wordt heeft de bedoeling om de “lezer” te bewegen; ofwel wilde men ontzag inboezemen voor de gevreesde Gallische krijgers van het verleden, ofwel wilde men via de duidelijk leesbare gevoelens van de/het overwonnen Galiërs/Gallië de “lezer” laten inzien dat alle roem vergankelijk was en dat de eens zo machtige Kelten dankzij het fantastische Romeinse bestuur nu een deel waren van het Romeinse rijk, met de nodige nostalgie en pathetiek. Een laatste bemerking is dat er enkel munten uit Gallië zelf bekend zijn: klaarblijkelijk vond men het niet nodig om munten te slaan naar aanleiding van overwinningen op de Galaten, zelfs niet die van 189 v.C.. Twee mogelijkheden liggen hier open: ofwel werden die munten wel degelijk geslagen maar werden ze door andere overleveringscontexten niet voor ons bewaard, ofwel vond men de westerse Kelten een interessanter onderwerp omdat daar ook veel meer directe aanvaringen mee waren. De impact van de westerse munten mag ook niet overschat worden: in de meeste gevallen gaat het om erg lokale muntslag. Toch leidt het geen twijfel dat sommige van deze munten verder verspreid werden en een breder publiek konden aanspreken.

Triomfale Kunst

In zijn oorspronkelijke, zuiver rituele functie zou de triomftocht weinig waarde hebben voor dit onderzoek: met de zuivering van de terugkerende troepen en het eren van de goden werd niet veel gezegd over de beeldvorming van de Kelten¹. Vanaf het einde van de derde eeuw v.C. trad er echter in stijgende lijn een evolutie op van nadruk op rituele zuivering naar verheerlijking van de generaal. Net door deze tendens werden spektakel, representatie en kunst steeds belangrijker, omdat de generaals maar al te goed wisten dat ze er politiek voordeel uit haalden als ze een blijvende positieve indruk maakten bij het Romeinse volk². Zo groeide de triomftocht uit tot een van de spectaculairste en meest memorabele ceremonies van de Romeinse oudheid.

Een blik op de *Fasti Triumphales*, de Augusteïsche opsomming van triomftochten sinds de eerste mythische triomftocht van Romulus³, geeft aan dat er een aantal triomftochten zijn geweest in de periode die volgens Bonfante en Holliday gekenmerkt wordt door het propagandistisch gebruik van triomfale kunst⁴. In de laatste twee eeuwen v.C. vonden acht triomftochten plaats voor veldslagen tegen de "Galliërs" (Minucius Rufus en Cornelius Cethegus 197 v.C., Claudius Marcellus 196 v.C., Cornelius Scipio Nasica 191 v.C., Claudius Marcellus 166 v.C., Domitius Ahenobarbus 120 v.C., Aemilius Scaurus 115 v.C., Julius Caesar 46 v.C. en Munatius Plancus 43 v.C.)⁵. Vijf triomftochten worden expliciet opgedragen aan overwinningen tegen de Keltiberiërs (Cornelius Blasio 196 v.C., Helvius 195 v.C., Tiberius Sempronius Gracchus 187 v.C., Claudius Cento 174 v.C. en Didius Sextus 93 v.C.)⁶. Opvallend is dat de triomftocht voor Manlius Vulso uit 187 v.C. tegen de Galaten wordt aangeduid als "ex Asia de Galleis"⁷. Dit geeft aan dat Galliërs en Galaten voor de Romeinen één volk waren, maar toch te onderscheiden waren op basis van hun afkomst. Ook waren de Romeinen in staat om het moeilijke onderscheid te maken tussen de Kelten en de Ligures, die het onderwerp waren van maar liefst 9 triomftochten maar steeds expliciet worden gescheiden van de Galliërs⁸. Ook binnen de verzamelnaam "Galliërs" werd consequent vermeld over welke specifieke stam het ging (de Insubrii, Boii, Contubrii, Karnei en Arvernii passeren de revue). Zo blijkt dat ook de *Fasti* een bron kunnen zijn om een beeld te scheppen van de etnografische interesse en accuratesse van de Romeinen. Kennis van subtiele onderscheiden was dus niet voorbehouden voor gespecialiseerde etnografen. Deze accuratesse en doorgevoerde categorisering heeft ook een keerzijde: bij de vermelding van de Vocontii, de Saluvii en de Allobroges, twee volkeren die heden ten dage met zekerheid als Gallisch zijn geïdentificeerd, ontbreekt het woord "Galleis" terwijl het eerder zo consequent werd gebruikt⁹. De betekenis van deze omissie is echter niet vast te stellen, en het zou fout zijn om enkel op basis hiervan te veronderstellen dat de opstellers van de *Fasti* deze stammen niet als Galliërs beschouwden.

¹ Zie Bonfante 1970.

² Bonfante 1970, p. 64 en Holliday 1997, p. 131-132.

³ Beard 2007, p. 61.

⁴ Vóór deze periode werden ook elf triomftochten gehouden tegen de Kelten (Marcus Furius 367 v.C., Tiberius Quinctius 361 v.C., Caius Poetelius 360 v.C., Caius Sulpicius 358 v.C., Marcus Pompilius 350 v.C., Quintus Fabius 295 v.C., Quintus Fabius Maximus 233 v.C., Lucius Aemilius Papus 225 v.C., Cnaeus Flaminius 223 v.C., Publius Furius 223 v.C., Marcus Claudius 222 v.C.), maar omdat we niet weten hoe deze werden gepresenteerd nemen we hen niet op in onze beschouwing.

⁵ Degrassi 1954, p. 102-106 (fasti 9.3-4). Voor de 4^e en de 3^e eeuw v.C. geven de fasti 11 resultaten, p. 94, 97 en 101.

⁶ Degrassi 1954, p. 102-107, fasti 9.3-4.

⁷ Degrassi 1954, p. 103, fasti 9.3.

⁸ Degrassi 1954, p. 102-107, fasti 9.3-4. Zie ook Strabo, *Geographica* 2.5.28. Analoog voor de Saluvii.

⁹ Degrassi 1954, p. 105 en 108, resp. 123 v.C. en 54 v.C., fasti 9.3 en 4.

De betrouwbaarheid van de *Fasti* is niet zonder discussie. Over het algemeen wordt de lijst van triomfen van de laatste twee eeuwen v.C. gezien als vrij accuraat, omdat ze bevestigd worden door tal van andere literaire bronnen¹. Het probleem met deze redenering is echter dat deze literatoren zich hoogstwaarschijnlijk voor hun verslag ook hebben gebaseerd op de *Fasti*, die immers een publiek document waren en waren opgesteld op het forum. Een beter argument m.b.t. de literatuur is dat ze verwijst naar tal van administratieve bronnen sinds de 2^e eeuw v.C. die het mogelijk maakten een accurate reconstructie te maken². Helaas is niet duidelijk wanneer deze administratieve traditie begon, en met name de vroeg-Romeinse tijd is (over het algemeen) heel problematisch. Hier is het niet eenvoudig om mythe van realiteit te scheiden. Ook wijst Beard erop dat het mogelijk is dat families er misschien geen graten in zagen om een paar triomfen te verzinnen waar er geen geweest of goedgekeurd waren. Indien de opstellers van de *Fasti* voor hun informatie deels terugvielen op familiearchieven, kan dit tot gevolg hebben dat een aantal triomfen die nergens anders vermeld worden, in feite nooit hebben plaatsgevonden³. Bij haar bespreking van een aantal dubieuze gevallen vermeldt Beard geen van de Keltische triomftochten, maar dat neemt niet weg dat we er ons steeds van bewust moeten zijn dat de kans bestaat dat feit en fictie door elkaar lopen.

Triomfale kunst

Los van etnografische informatie moeten we ook het visuele aspect van deze veertien triomftochten in ogenschouw nemen. Van deze vele paneelschilderijen en bronzen platen die gemaakt werden in de context van de triomftocht heeft nagenoeg geen enkel de tijd overleefd⁴, wat ook logisch is gezien de vergankelijke aard van het eerste en de hoge metaalwaarde van het tweede. Voorstellingen van overwinningen op de Kelten hebben we hierbij al helemaal niet. Toch kunnen we er van uitgaan dat ze er waren, en is het dus nuttig om stil te staan bij het effect dat ze op de Romeinse bevolking moeten gehad hebben. Doorheen de jaren bogen een aantal (kunst)historici zich over deze kwestie, elk op hun manier bijdragend aan een scherper beeld van deze verloren kunstvorm. In 1997 ging Peter Holliday de uitdaging aan en speculeerde over de inhoud van deze schilderijen op basis van beter bewaarde historische fresco's en mozaïeken⁵. Hij poneert dat er twee hoofdthema's werden afgebeeld: historische veldslagen⁶ en de ostentatieve onderwerping en gevangenneming van personificaties van steden (tuchai)⁷. Holliday's stellingen zijn echter al grotendeels achterhaald. Mary Beard legde recenter ook de nadruk op de mogelijkheid die de schilderijen boden om afwezige generaals en vijanden of intieme gebeurtenissen toch weer te geven⁸. Beard stelt analyses zoals die van Holliday en Henig, die triomfale kunst reconstrueren op basis van historische taferelen die er van af zouden stammen⁹, in vraag omdat de bronnen een heel andere nadruk suggereren in de triomfale kunst: volgens haar gaat het meer om persoonlijke portretten en anekdotes dan grootse veldslagen¹⁰. Ook Östenberg benadrukt dat de schilderijen voornamelijk dienden om de daden van de aanwezige elitaire krijgsgevangenen in de verf te zetten en hen zo te identificeren, of om afwezige vijanden toch te kunnen presenteren en zo symbolisch overwinnen¹¹. Het probleem met hun kritiek is natuurlijk dat ze enkel oog heeft voor wat de antieke auteurs beschrijven, of anders gesteld: wat ze

¹ Beard 2007, p. 73 en Pittenger 2008, p. 21.

² vb. inventariseringen van de bijzettingen van buit in de staatskas, zie Beard 2007, p. 75.

³ Beard 2007, p. 73, 75 en 77. Zie ook Cicero, *Brutus* 62.

⁴ Hannestad 1986, p. 64, Holliday 1997, Henig 2010, p. 24-25 en 71-72, Beard 2007, p. 178-180.

⁵ Holliday 1997.

⁶ Met diverse perspectieven door elkaar om elk aspect optimaal tot zijn recht te laten komen. Holliday 1997, p. 138.

⁷ Holliday 1997, p. 135-136.

⁸ zoals de zelfmoorden van Mithridates en Cleopatra, Beard 2007, p. 13 en 143.

⁹ Holliday 1997, Henig 2010, p. 24, 25 en 71.

¹⁰ Beard 2007, p. 180.

¹¹ Östenberg 2008, p. 258-260 en 265.

zo uitzonderlijk vinden dat het het waard is om te beschrijven. We moeten er dus rekening mee houden dat beide konden bestaan. Anderzijds is het inderdaad zo dat de boodschap in een specifieke anekdote veel duidelijker en herkenbaarder is dan in een grootse veldslag, maar dat wil nog niet zeggen dat de twee niet naast elkaar konden bestaan. Bovendien zijn vele historische taferelen in feite ook niet meer dan een anekdote, bijvoorbeeld de wapenstilstand op de funeraire fresco onder de Esquilijnse Berg en de vlucht van Darius op de mozaïek van Alexander de Grote (twee werken die centraal staan in Holliday's these en die ook door Beard vernoemd worden). Een jaar later maakte Ida Östenberg dan weer een meer genuanceerd onderscheid: volgens haar nauwkeurige bronnenanalyse was de kunst die in triomftochten zelf werd rondgedragen beperkt tot afbeeldingen van landschappen, steden, rivieren en personificaties van overwonnen volkeren. Veldslagen en andere historische taferelen werden ook wel in de context van een triomf gemaakt, maar werden rechtstreeks opgesteld in de publieke ruimte zonder in de processie te worden gedragen (de boodschap van dergelijke complexe taferelen zou immers totaal verloren gaan in de massa die zich voor de triomftocht verzamelde)¹. Tot op zekere hoogte wordt dit onderscheid ook gemaakt door Beard, hoewel haar bronnen aantonen dat ook portretten in de optocht zelf gedragen werden². Dit onderscheid lijkt ons terecht en moeten we in gedachten houden als we naar de respectieve impact van beide kunstvormen op het Romeinse publiek peilen.

Ook deze impact is een moeilijke materie. Nog steeds op basis van bewaarde fresco's en mozaïeken stelt Holliday dat de opdrachtgevers voor de triomfschilderijen (volgens Östenberg dus kunst die *niet* werd rondgedragen maar rechtstreeks werd opgehangen) steeds meer de nadruk legden op subtiele politieke en culturele referenties, om zichzelf te presenteren als verfijnd en erudiet. Als gevolg hiervan zouden de panelen minder begrijpelijk worden voor het gros van het gewone volk, waardoor men de toevlucht nam tot borden met begeleidend inscripties. Zich bewust van het feit dat het gros van de bevolking ongeletterd was, suggereert Holliday dat er misschien ook gebruik werd gemaakt van ingehuurde commentatoren in de stoet zelf en tussen het publiek, en dat de veteranen de panelen wel uitvoerig zullen voorzien hebben van aangedikte commentaren, eens ze hun definitieve publieke rustplaats hadden gekregen³. Dit alles is niet zo evident als het lijkt. Holliday baseert dit alles op fresco's en mozaïeken uit private woningen van eliteleden, die zelden tot nooit door het gewone volk worden gezien maar des te meer door elitaire bezoekers. Het is dan ook logisch dat deze kunst mikt op verfijndheid en subtiliteit, om de bezoeker te imponeren⁴. Dit alles is nog geen reden om te stellen dat het volk de triomfpanelen niet zou begrijpen of uit zichzelf de behoefte voor extra uitleg zou voelen. Het lijkt veel waarschijnlijker dat de panelen voor zich spraken in zoverre het de interesse van het volk betrof (heroïsche veldslagen en overwinningen), maar als erudiete *aanvulling* op de hoofdboodschap een aantal subtiele boodschappen uitdroegen voor wie het kon en wilde interpreteren. Met andere woorden, dat de panelen voor elke doelgroep wel een boodschap hadden die met zekerheid ook ontvangen werd, anders zou ze niet geformuleerd worden (cf. supra). Hoe meer groepen de triomfator met zijn triomftocht voor zich kon winnen, hoe rooskleuriger zijn kansen in de politiek immers werden. Dit lijkt Holliday ook wel in te zien, maar vergeet hij later in zijn artikel⁵. Bovendien maakt het in feite helemaal niet uit of het publiek de boodschap correct interpreteerde: het gaat erom dat ze interpreteerde, een conclusie die ook door Beard ondersteund wordt en nog het treffendst geïllustreerd wordt door Ovidius' *Ars Amatoria* (1.217-222), over de voordelen die triomftochten aan verliefde jongemannen bieden⁶:

¹ Östenberg 2008, p. 248-249.

² Östenberg 2008, p. 192-195 en Beard 2007, p. 180.

³ Holliday 1997, p. 145-146. Hou hierbij het onderscheid van Östenberg indachtig!

⁴ cf. Clarke 2003, p. 246.

⁵ Holliday 1997, p. 144.

⁶ Beard 2007, p. 48 en 183-184.

[...] *Cheering youths will look on, and girls beside them,
A day to make every heart run wild for joy;
And when some girl inquires the names of the monarchs,
Or the towns, rivers, hills portrayed
On the floats, answer all her questions
And don't draw the line at questions only:
Pretend you know even what you don't.*

Een laatste bedenking bij Holliday's artikel is dat hij vooral de nadruk lijkt te leggen op de positieve en negatieve reacties van de elite, die gevoeliger was voor politieke insinuaties. Omdat we in deze paper ook willen ingaan op het stereotype dat bij het gewone volk leefde, willen we nogmaals benadrukken dat de impact van dergelijke spektakels enorm moet geweest zijn (zie ook infra)¹. Bovendien is het onbenul dat Holliday de plebeïsche toeschouwers toeschrijft ietwat overdreven: dat ook zij inzicht hadden in politieke verhoudingen bewijzen de wisselende emoties die Appianus beschrijft bij de taferelen van de zelfmoord van Caesars tegenstanders, en de voorzorgen die Caesar nam om het volk niet te ontriefen met denigerende afbeeldingen van een verslagen Pompeius².

Los van hoe het heel diverse publiek (senatoren, arbeiders en zelfs boeren uit de omstreken, die speciaal voor dat doel naar Rome afzakten)³ de verschillende boodschappen in de panelen interpreteerde, staat het vast dat de panelen een enorme impact moeten gehad hebben op de toeschouwers⁴. Dit was immers het doel van hun bestaan en verklaart hun soms immense omvang⁵. Cassius Dio en Propertius getuigen ook van het ongelooflijk realisme en de aangrijpendheid van de afbeelding van een suïcidale Cleopatra tijdens de triomftocht van Augustus (resp. 51.21.8 en 3.11.53-54). Ook Flavius Josephus (*De Bello Judaico* 7.139-147), Appianus (*De Bello Civilio* 2.101) en vele anderen bevestigden de grote indruk die de schilderijen maakten⁶. Een interessante piste is wel dat hoe meer rudimentair en ongenueanceerd het populaire begrip van de taferelen is, hoe groter de kans wordt dat ze de bestaande stereotypes bevestigen.

Een laatste argument voor de stelling dat de triomfale schilderijen niet onderschat mogen worden als bron of bestendiging van stereotypes is dat veel panelen (al dan niet na afloop van de stoet) in publieke ruimtes werden tentoongesteld. Zo krijgen ze een semi-permanent karakter, en was hun impact ook groter dan wanneer men de panelen slechts éénmaal zag passeren in de optocht⁷. Bovendien was een triomftocht ook geen vereiste voor de productie en tentoonstelling van triomfale kunst: ook zonder officiële triomftocht konden generaals die hier de middelen toe hadden prestigieuze en propagandistische beelden verspreiden in de publieke ruimte⁸. Of triomfale kunst uit de processies ook werd tentoongesteld, wordt betwijfeld door Beard en Östenberg (cf. supra), maar dit lijkt logischer dan ze zomaar weg te gooien.

Volgens Östenberg⁹ was het mogelijk dat er ook beelden werden vervaardigd en aangekleed met de traditionele klederdracht van het overwonnen volk, als personificatie van deze groep (onder andere Gallië in de triomftocht van Caesar in 46 v.C.). Deze piste is echter gebaseerd op slechts een paar fragmenten van Appianus, Lucanus en Florus¹⁰ en slaagt er daarom niet in om representativiteit te

¹ Hannestad 1986 p. 23, Holliday 1997 p. 132, Bonfante 1970 p. 49-50 etc.

² Appianus, *Bello Civilio*, 2.101.

³ Holliday 1997, p. 144.

⁴ Östenberg 2008, p. 251.

⁵ Holliday 1997, p. 144, 147 en 134 en Östenberg 2008, p. 248.

⁶ Östenberg 2008, p. 250-251.

⁷ Holliday 1997, p. 134-135, Östenberg 2008, p. 190 en 145 en Henig 2010, p. 71.

⁸ Henig 2010, p. 24-25 en Östenberg 2008, p. 192.

⁹ Östenberg 2008, p. 219-222.

¹⁰ Appianus *Mith* 117, Lucanus 3.76-78, Florus *Epit.* 2.13.88-9.

claimen tegenover een zee van stilzwijgen hierover. Östenberg is zich ook wel bewust van het speculatieve karakter van deze hypothese¹. We kunnen er wel rekening mee houden dat in *sommige* triomftochten personificaties werden opgevoerd, en dat zij zorgvuldig beantwoordden aan de Romeinse stereotypen over deze volkeren (i.c. Kelten)², maar hun impact moet beperkt en slechts aanvullend geweest zijn in vergelijking met de krijgsgevangenen, *levende* verpersoonlijkingen van de Romeinse overwinning op hun volk.

Buit

Naast expliciete kunstwerken werd in triomftochten ook oorlogsbuit rondgedragen en tentoongesteld op gedragen brancards (*fercula*)³. De bronnen beschrijven een overdaad aan zeer kostbare voorwerpen en artistieke meesterwerken die in de triomftochten de stad werden binnengedragen, maar zoals Beard terecht opmerkt is dit een vertekend beeld, eerder een reflectie van de literaire nadruk en de uitzonderlijkheid van de weelde dan van de normale realiteit⁴. De meeste triomftochten, zeker tot en met het midden van de Republiek (Florus noemt 275 v.C. als keerpunt), waren eerder bescheiden⁵. Tot de standaard componenten van rondgedragen buit behoorden *eikones* van de goden van overwonnen volkeren, uitgedost in exotische traditionele kledij, veestapels en vijandelijke wapens⁶. Deze laatste werden schitterend opgeblonken en nauwkeurig geëtaleerd, eventueel als trofeeën (een typische stroman-achtige constructie gemaakt van vijandelijke wapens die vaak terugkomt in de iconografie, cf. supra). Deze wapens hadden echter ook een *Nachleben* na afloop van de triomftocht: vaak werden zij opgesteld als versiering van tempels, publieke ruimtes en zelfs als versiering van woonhuizen⁷. Opvallend is dat Gallische wapens een van de weinige zijn die expliciet vermeld worden als specifiek⁸. Vooral schilden werden met zorg gepresenteerd vanwege hun algemeen prestigieuze karakter (daarom is het ook aannemelijk dat voorstellingen van schilden in de kunst herkenbaar waren voor een Romeins publiek)⁹. Volgens Florus (*Epit.* 1.13 (1,18,27)) waren ook karren typisch voor Gallische triomftochten voor 275 v.C. Östenberg argumenteert op basis van een analyse van Livius overtuigend maar niet verzekerd dat hiermee eerder strijdwapens bedoeld werden, hoewel ook transportkarren onder de noemer *carpenta* vielen¹⁰. Een spraakmakend voorbeeld is de zilveren wagen waarmee de Arvernische vorst Bituitus zou opgevoerd zijn in 120 v.C. (Florus *Epit.* 1.37.5-6). In dit geval dient de strijdwagen vooral om Bituitus' vorstelijke rang aan te geven, maar verder is de wagen ook een typisch attribuut dat door de Romeinen met de Kelten geconnoteerd werd¹¹.

¹ Östenberg 2008, p. 222.

² Östenberg 2008, p. 229.

³ Beard 2007, p. 136 en Östenberg 2009, p. 26.

⁴ Beard 2007, p. 173-178.

⁵ Beard 2007, p. 164.

⁶ Eikones: Beard 2007, p. 182, zie ook Appianus, *Bellum Mithridaticum* 117. Er zijn geen directe aanwijzingen dat ook Keltische *eikones* werden opgevoerd, zeker gezien de – in Romeinse ogen – lage esthetische waarde van de beelden en de archeologische problematiek of de Kelten überhaupt hun goden uitbeeldden. Vroege buit: Beard 2007, p. 148, zie ook Florus, *Epit.* 1.13 (1,18,27). Wapens: Beard 2007, p. 150-151, zie o.a. Plutarchus *Aemilius Paullus* 32-33.

⁷ Östenberg 2008, p. 20.

⁸ Östenberg 2008, p. 22, Livius *Ab Urbe Condita* 23.14.4, 33.23.4-5, 39.7.2.

⁹ Östenberg 2008, p. 28-29.

¹⁰ Östenberg 2008, p. 33.

¹¹ Östenberg 2008, p. 32, 35 en 37.

Hoewel deze wapens symbool stonden voor de overwonnen Galliërs en de bedoeling had om vrees in te boezemen¹, moet hun impact op de beeldvorming over de Kelten echter gering geweest zijn, zeker in verhouding tot de fysieke opvoering van de gevangenen zelf. De wapens waren vaak ongeordend en door elkaar opgesteld. Pas aan het einde van de Republiek werden trofeeën de norm, en zij hadden in tegenstelling tot een stapel wapens die deed denken aan veldslagen en oorlog een veel neutraler beeld en veel minder impact². Details zullen een groot deel van het publiek (en de literaire en artistieke attestaties) zijn ontgaan³. Prestigieuze kunstwerken, luxe-voorwerpen en schatten ontbraken, in tegenstelling tot veel triomfen behaald in het oosten. Anderzijds blijkt uit de bronnen wel een opmerkelijk bewustzijn voor de Gallische herkomst van bepaalde buit die ontbreekt bij andere herkomsten. Zeker de *torque* komt naar voor als Keltisch etnisch attribuut, hoewel de realiteit diverser was⁴. Dit bewijst in elk geval een bewustzijn van de specificiteit van de Keltische triomftocht, en van het verschil met triomftochten over andere volkeren. Het is dus misschien niet zo dat de Keltische buit zelf een beeld creëerde, maar wel droeg ze bij aan het beeld dat door andere factoren werd vormgegeven.

Fig. 49: Tweede eeuwse reliëf met trophaion en gevangenen op *ferculum*.

Krijgsgevangenen

Kunst en buit alleen waren niet voldoende om van triomftochten het impressionante spektakel te maken dat ze waren: er was nog een derde visueel aspect van de triomftocht van belang voor de Romeinse beeldvorming over de Kelten. Een overvloed aan antieke auteurs beschrijft namelijk het opvoeren van krijgsgevangenen tijdens de triomftocht⁵. De betekenis van deze krijgsgevangenen binnen de triomftocht en zijn receptie werd heel diepgaand bestudeerd door Mary Beard in haar anti-conventionele *The Roman Triumph* uit 2007, en haar bevindingen zijn een onontbeerlijke schakel in ons begrip van de impact van triomftochten op de Romeinse beeldvorming over de Kelten. Östenbergs *Staging the World* uit 2008 vormt hier een noodzakelijke aanvulling op.

¹ Östenberg 2008, p. 29.

² Östenberg 2008, p. 26-27.

³ Östenberg 2008, p. 25-26.

⁴ Östenberg 2008, p. 108-109.

⁵ Vb. Appianus, Suetonius, Strabo, Tacitus, Ovidius, Horatius, Livius: zie de noten in Beard 2007, p. 357-361.

Net als de studie naar triomfschilderijen kampt ook dit onderzoek met een aantal problemen. Wat als eerste opvalt is dat zowat alle bronnen uit de keizertijd stammen en dus, als ze al over republikeinse triomftochten schrijven, een zekere temporele en misschien ook conceptionele afstand tot hun onderwerp hadden. Beard lijkt maar weinig rekening te houden met de evoluties die zich tussen de late Republiek en het Principaat manifesteerden en spreekt eerder over “de” triomftocht, maar anderzijds is ze zich wel bewust van de schemerzone tussen de werkelijke toedracht en het relaas ervan in literatuur en kunst jaren later (zij het om retorische, morele of artistieke motivaties)¹. Een tweede probleem schuilt dan weer in wat *niet* in de bronnen vermeld wordt. Helaas hadden de Romeinse auteurs bij hun beschrijvingen amper aandacht voor de aantallen van de gesommeerde krijgsgevangenen. Bij het beschrijven van de veldslagen zelf worden er wel getallen genoemd, maar die zijn vaak eeuwen na datum geannoteerd en van twijfelachtige betrouwbaarheid².

Tegenwoordig neemt men aan dat er meestal slechts een doelgerichte selectie van gevangenen de tocht meemaakte. Dit omwille van zowel praktische redenen als ten voordele van de presentatie: enerzijds moet het problematisch geweest zijn om voor al deze krijgsgevangenen kledij, voedsel en onderhoud te verschaffen tot het aanbreken van de triomftocht (vaak jaren na de feitelijke overwinning), anderzijds beschrijft Flavius Josephus hoe Titus een strategische selectie maakte van de grootste en sterkste krijgsgevangenen om in de tocht mee te lopen. De rest werd al veel eerder verkocht aan familie of slavenhandelaars³.

De voornaamste bron van selectie was echter de positie van de gevangene. Wanneer de bronnen dan toch over de krijgsgevangenen in detail treden, worden enkel leden van de overwonnen leidersklasse genoemd⁴. Dit was een betekenisvolle keuze van de triomferende generaals, en volgens Beard heeft dit een belangrijke propagandistische functie: de Republiek triomfeerde over de monarchie⁵. Ook het persoonlijk prestige speelt natuurlijk een grote rol, zoals blijkt uit Augustus' *Res Gestae* 4.3. Twee belangrijke Keltische voorbeelden zijn de Arvenische koning Bituitus in de triomftocht van Fabius Maximus in 120 v.C. en natuurlijk het beroemde voorbeeld van Vercingetorix in de triomftocht van Caesar in 46 v.C.⁶ Ook in de triomftocht van Cornelius Cethegus liepen vele Gallische eliteleden mee⁷. In verband met de beeldvorming is het van belang dat deze elitaire groep bestond uit zowel de vorsten en generaals (mannen) als hun entourage (vrouwen en kinderen).

Anderzijds wijst Beard ook op het bestaan van massadeportaties⁸. Het is echter gevaarlijk om er steeds vanuit te gaan dat alle gevangenen waarvan wordt gezegd dat ze naar Rome werden gestuurd ook automatisch in triomftochten meeliepen. Beard geeft als voorbeeld de vermeende oververtegenwoordiging van Sardiniërs na de terugkeer van Tiberius Sempronius in 175 v.C. die leidde tot het Romeinse spottende gezegde “*Sardi venales*”. Er is echter niets dat zegt dat al deze Sardiniërs meeliepen in de tocht; dit gaat zelfs lijnrecht in tegen haar eerdere idee van selectie. Rome was niet alleen de plaats waar triomftochten werden gehouden, maar ook de spil van de slavenhandel (cf. infra). Verder wijst ze ook op een passage in Polybius' *Historiai* (2.31.1-6), waaruit ze afleidt dat Polybius “impliceert” dat Aemilius Papus al zijn gevangen Galliërs uit 225 v.C. naar

¹ Beard 2007, p. 125-126, 130-132, 136-137.

² Beard 2007, p. 118 en Östenberg 2008, p. 128-129), cf. Brunt 1971, p. 694-7.

³ Beard 2007, p. 118-119 en Östenberg 2008, p. 128 en 152. Josephus, *De Bello Judaïco* 416-419 en Livius, *Ab Urbe Condita* 10.46.5.

⁴ Östenberg 2008, p. 129. Zij onderscheidt vorsten, leden van de koninklijke familie en politiek-militaire bondgenoten.

⁵ Beard 120-121.

⁶ Florus, *Epit.* 1.37 (3,2,5) en 2.13 (4,2,88), Cassius Dio 43.19.2-4, Plutarchus, *Caesar* 55.

⁷ Livius *Ab Urbe Condita* 3.23.4-5. Voor andere voorbeelden verwijzen we naar Beard op p. 120-121 en 136-137.

⁸ Beard 2007, p. 119.

Rome stuurde voor de triomftocht. In onze eigen analyse van Polybius hebben we echter al aangetoond dat de man vaak gebruik maakte van algemene termen voor specifieke groepen: het wil dus absoluut niet met zekerheid zeggen dat hij “alle” Galliërs naar Rome stuurde wanneer hij het heeft over “de” Galliërs: “de” verwijst naar een specifieke groep die Polybius op het oog heeft, maar waarvan wij de betekenis niet meer kennen (cf. supra). Zoals reeds gezegd ging het hier om een selectie van de grootste en sterkste, kortom de fysiek meest impressionante gevangenen als pars pro toto van een sterke, waardige tegenstander.

Nu we weten welke gevangenen in de tochten meeliepen, moeten we proberen te reconstrueren welk beeld ze uitdroegen. Beard benadrukt dat dit beeld gedetermineerd moet zijn geweest door exotisme, wat geuit werd door de autochtone klederdracht van de gevangenen¹. Haar bronnen hiervoor zijn echter voor discussie vatbaar. Enerzijds gebruikt ze een opsomming van nationaliteiten in de biografie van Aurelianus², maar het feit dat de auteur (en het publiek) wisten over welke overwonnen naties het ging zegt niets over hoe ze werden uitgedost op de triomftocht. Anderzijds verwijst ze naar Vergilius’ beschrijving van het schild van Aeneas, dat gebaseerd zou zijn op de triomftocht van Augustus. Hierin wijst Vergilius op de diversiteit van de klederdracht van de afgebeelde naties, maar dat wil absoluut niet zeggen dat deze diverse klederdracht ook op de processie werd gedragen. Een argument dat in tegenovergestelde richting wijst is dat Vergilius het ook heeft over hun diverse wapendracht³. In principe is de kans dat de gevangenen een driest plan zouden ondernemen vrij gering gezien de alomtegenwoordigheid van Romeinse soldaten op de triomftocht, maar drie motivaties maken het onwaarschijnlijk dat de Romeinen hun gevangenen wapens lieten dragen. Ten eerste zouden de krijgsgevangenen direct voor de wagen van de triomfator hebben gelopen⁴, wat de mogelijkheid op aanslagen reëel maakt; ten tweede maken wapens de kans op zelfmoord veel te reëel (terwijl zelfmoord als eervolle ontsnapping aan de triomftocht een volledige paragraaf in Beard’s werk vormt)⁵ en ten derde past wapendracht niet bij het beeld van onderworpenheid dat de triomftocht moest uitdragen⁶. Wat Vergilius hier oplijst lijken dus eerder vaste etnische epitheta dan een specifieke beschrijving. Op den duur wil Beard ons eerder overtuigen van hun exotische origine dan van hun exotische uiterlijk.

Afgezien van de twijfelachtige bronnen die ze gebruikt is haar argumentatie voor de réden voor de nadruk op exotisme wel overtuigend. Exotisme was immers de duidelijkste bevestiging van de Romeinse imperialistische propaganda naar het volk toe dat Rome en haar beschaving de wijde, “wilde” wereld steeds verder verlichtte. Hieraan zouden we de impact van het spektakel dat exotisme brengt willen toevoegen: de toeschouwers zijn onder de indruk en onthouden de triomf beter, alsook de politicus (!) voor wie hij gehouden werd. De triomfator had er alle belang bij dat zijn triomftocht zo spectaculair en dus memorabel mogelijk was. Hier lijkt Beard zich ook bewust van te zijn: *“The best conquests are won against tough and worthy opponents, not against those who look as though they could not have put up much of a fight in the first place”*⁷ en *“Quite simply, glamorous and impressive prisoners were a powerful proof of the splendor of the victory achieved”*⁸. Het staat vast dat de Romeinse triomfators hun overwonnen tegenstander opvoerden op een zorgvuldig gekozen manier, met als expliciet doel grote indruk te maken op het volk⁹. In de triomftocht van Fabius Maximus tegen de Arvenii in 233 v.C. reed de overwonnen koning Bituitus naar verluidt in zijn

¹ Beard 2007, p. 122-124.

² Aurelianus 33-34.

³ Vergilius, *Aeneis* 8.722-728

⁴ Beard 2007, p. 124.

⁵ Beard 2007, p. 114-118.

⁶ Zie Beard 2007, p. 117 en 133 en Von Hesberg 2010, p. 186-187.

⁷ Beard 2007, p. 134.

⁸ Beard 2007, p. 135.

⁹ Östenberg 2008, p. 131-132.

eigen zilveren strijdwagen, met zijn eigen kleurige wapenrusting. Zijn verschijning zou zo indrukwekkend geweest zijn dat hij meer aandacht dreigde te krijgen dan de generaal zelf¹. Er moest wel zeker een element van vernedering aanwezig geweest zijn en dit wordt bevestigd door zowel bronnen als kunst², maar dit was maar één zijde van de medaille. Het hoofddoel van de triomftocht was het volk een onvergetelijk spektakel te bieden³. Daarnaast benadrukte exotisme volgens Beard ook dat de overwonnen vijanden geen Romeinen waren en dat men dus waarlijk kon spreken van een triomf⁴. Belangrijk is hierin dat de kleren die eminente gevangenen van de Romeinen kregen niet overeen kwam met hun normale klederdracht, maar eerder diende als generaliserend etnisch kenmerk, om het volk duidelijk te maken om welk volk het gaat. Zo werd het ook mogelijk om acteurs in te huren die de rol van krijgsgevangenen op zich namen! Het beeld dat zo gecreëerd wordt, is dus duidelijk eerder constructie dan reconstructie⁵.

Naast kledij is ook de manier waarop de gevangenen werden opgevoerd van belang voor de impact die hun beeld maakt. Zoals bij zowat alle voorgaande punten blijkt ook dit aspect dubbelzinnig te zijn. Bronnen en monumentale reliëfs geven zowel het beeld van gevangenen te voet als op ossenkarren, zowel geketend als ongeketend. Dit had waarschijnlijk veel te maken met de status van de gevangenen⁶. Het enige dat de gevangenen gemeenschappelijk lijken te hebben is de wanhoop en vernedering die uit hun pathetische houdingen spreekt⁷. Ondanks de geprivilegieerde behandeling die de gevangen elite genoot, bleef de triomftocht natuurlijk een zeer pijnlijke zaak, en verscheidene bronnen illustreren zowel de ellende van (opvallend vooral minderjarige en vrouwelijke) eliteleden als het medelijden van het volk met hen⁸. Östenberg lijkt deze passages erg letterlijk te nemen als weergave van de realiteit. Beard is er zich echter van bewust dat dergelijke passages in de literatuur mogelijk overpathetisch zijn weergegeven (in functie van de morele boodschap dat alle roem vergankelijk is, of om andere redenen), maar gebruikt ze als illustratie dat empathie met de gevangenen *mogelijk* was. Bovendien is het perfect mogelijk dat deze morele boodschappen ook in de triomftocht zelf al werden uitgedragen. De boodschap die de opgevoerde gevangenen moesten uitdragen, was er in elk geval één van absolute Romeinse overwinning op de barbarij, en ketenen dienden bij uitstek om dit symbolisch te bevestigen⁹. Een passage uit Ovidius geeft ook aan dat ook gevangen koningen niet altijd het lot van de ketenen ontsnapten en dat de manier waarmee ze met de situatie omgingen eerder persoonlijk dan systematisch was:

*So the populace can watch the triumph,
Reads names of generals and captured towns
See captive kings with necks in chains and marching
Before the horses in gay laurel crowns
And note some faces fallen like their fortune
And others fierce forgetting how they fare¹⁰.*

¹ Florus, Epit. 1.37.3,2,5.

² Zie Beard 2007, p. 133-134. Dat Vercingetorix in lompen werd opgevoerd door Caesar hoeft hier geen afbreuk aan te doen: de boodschap dit over Vercingetorix werd uitgedragen was immers totaal anders dan bij Bituitus. Terwijl Bituitus de trotse heerser was van een waardige onafhankelijke tegenstander, was Vercingetorix een verrader die de vrede van Caesar had verstoord.

³ Östenberg 2008, p. 153.

⁴ Beard 2007, p. 123.

⁵ zie Östenberg 2008, p. 153-155 en 253.

⁶ Zie Beard 2007, p. 124. Geketend: "Campana plaque", p. 134. Ongeketend, te voet en op karren: klein fries van de Boog van Trajanus te Beneventum. Appianus *Bellum Mithridaticum* 117 is een mooi voorbeeld van zowel de gewoonte van ketenen als de vrijheid om er van af te wijken.

⁷ Beard 2007, p. 124 en 133.

⁸ Beard 2007, p. 136-137 en Östenberg 2008, p. 137: Cassius Dio 43.19, Plutarchus *Aemilius Paullus*, 33.4 en 6-8.

⁹ Von Hesberg 2010, p. 186-187 en Östenberg 2008, p. 131 en 156-159.

¹⁰ Ovidius, *Tristia* IV.2.19-24.

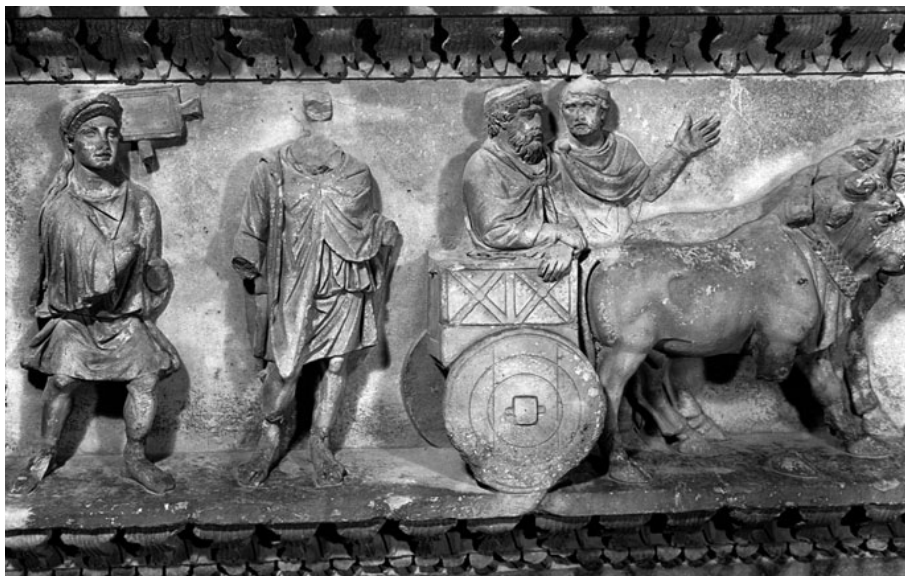

Fig. 50: Twee barbaarse gevangenen. De ene is geboeid aan de polsen, de andere neemt een houding van diepe ellende aan.

Het was dus vooral de status van de gevangene die zijn presentatie bepaalde. Keltische eliteleden (mannen, vrouwen en kinderen) werden in opvallende, exotiserende kledij gehuld en op wagens geplaatst, al dan niet geboeid, en konden rekenen op enige pathetiek en respect. Gevangenen van lage status (enkel mannen, vrouwen en kinderen werden al veel eerder verkocht om onderhoud te sparen) waren heel wat minder spectaculair. Zij werden waarschijnlijk onthouden als “krijgsgevangenen zoals ieder ander” dan als vertegenwoordigers van een specifieke groep.

Conclusie: de impact van triomftochten op de beeldvorming over de Kelten

De hele triomftocht, met al zijn schilderijen van de protagonisten aan beide zijdes, stapels wapens en gouden sieraden en selectie van krijgsgevangenen van diverse rang en status, stond in het teken van de centrale boodschap van Romeinse overwinning en niet-Romeinse, Andere vernedering. De triomftocht was zo één van de meest expliciete opposities tussen Rome en de Keltische Ander, een massaspektakel dat moest zorgen voor psychologische participatie en collectieve identificatie als Romeinen, ten voordele van het nationale groepsgevoel¹. De presentatie van artistieke taferelen en overwonnen elitaire tegenstanders benadrukte de radicale statusinversie van de Kelten, als ultiem symbool voor zowel de Romeinse overwinning als de Keltische nederlaag: van sterk, machtig en schirkbarend naar zwak, geboeid en vernederd. Van veraf en gevreesd naar dichtbij en bespot of bejammerd. Het is dan ook daarom dat de Kelten in triomftochten haast meer aandacht kregen dan de Romeinse generaal en zijn legioenen; zij waren per slot van rekening de nieuwigheid in de stoet. Zowel de schilderijen, de buit als de gevangenen bevonden zich in het eerste gedeelte van de stoet². De culminatie van deze drie spectaculaire visuele aspecten had de bedoeling een overweldigend effect na te laten op de toeschouwers en hun hoge verwachtingen in te lossen. De materiële vorm van de Romeinse angsten, aversies en stereotypes, waar mensen maandenlang pompeuze berichten over kregen, liep plots door de straten van Rome, niet in overwinning maar in ketenen. Dit was een unieke gelegenheid voor het Romeinse volk om zijn stereotypes te toetsen aan de werkelijkheid³. Net

¹ Östenberg 2008, p. 262-263 en 265-267.

² Beard 2007, p. 81-82 en Östenberg 2008, p. 132.

³ Östenberg 2008, p.258-260 en 265.

daarom mag de impact van triomftochten op de beeldvorming over de Kelten niet onderschat worden. Net als in literatuur en kunst ging het hier om een heel selectieve *constructie* (in de keuze van afbeeldingen, elitaire gevangenen en de weergave ervan) in functie van een boodschap van imperialisme en overwinning, niet om een neutrale *reconstructie*¹. Veel meer dan bij andere contacten tussen Romeinen en Kelten (cf. infra) gaat het hier om *performatieve* contacten. Het is dan ook dit soort performatieve contacten dat stereotypes over etnische groepen in stand houdt, voedt en versterkt, veel meer dan reële contacten via handel of slavernij. De impact die de triomftocht nalaat op de beeldvorming is misschien tijdelijker dan die van constante processen als handel of slavernij wat het specifieke beeld betreft, maar net daarom is ze bepalender voor het generaliserende stereotype. Bovendien heeft haar *performatieve* karakter, in tegenstelling tot dagdagelijkse contacten, het gevolg dat er een effectief *publiek* is dat bewust kijkt naar – geconstrueerde – etnische verschillen en stereotypes en dus ook dat er een effectieve *boodschap* wordt overgedragen. Niet alleen was de selectie van gevangenen geconstrueerd, ook hun presentatie werd gemanipuleerd. Veel vijandige sleutelfiguren werden in feite opgevoerd als *tableaux vivants*, als acteurs die hun eigen nederlaag weerspiegelden². Het publiek omvatte bovendien alle lagen van de bevolking: van senatoren over arbeiders tot boeren uit heel Latium³. Het spreekt voor zich dat niet iedereen een even goed zicht op het gebeuren zal gehad hebben⁴, maar wie de gevangenen zelf niet gezien had kreeg waarschijnlijk een flink aangedikt verslag van het spektakel, zoals dat gaat met mondelinge overleveringen.

Het beeld dat de triomftochten over de Kelten uitdroegen, was daarom invloedrijk, maar zeker niet onverdeeld negatief. De nadruk lag niet alleen op de Andersheid van de tegenstander, maar ook op zijn waardigheid, kracht en rijkdom. Als de “terror Gallicus” een realiteit was, zou men verwachten dat bronnen extra aandacht besteedden aan deze triomftochten, of op zijn minst wezen op de symbolische waarde van de overwinning en triomftocht (zoals bijvoorbeeld wel het geval was bij Amazonen en piraten)⁵. Dat de Kelten totaal niet zo’n waarde wordt toegeschreven is veelzeggend: eerder suggereren de bronnen dat de Kelten door de Romeinen gezien werden als een tegenstander zoals ieder ander, die al talloze malen door de glorieuze Romeinse troepen verslagen was.

Het beeld dat triomftochten construeerden bestond uit een verzameling van symbiotische opposities. Vernedering wordt gecounterd door waardigheid, elite gaat hand in hand met massa, regels worden overschaduwd door uitzonderingen. Met andere woorden: de enige conclusie die achteraf overeind blijft is dat we geen algemene conclusies kunnen maken over de behandeling, presentatie en beeldimpact van de gevangenen die in triomftochten opliepen. De keuzes hierin waren immers bepaald door tal van persoonlijke en situationele omstandigheden, en elke triomftocht was ondanks alle regels toch op zijn manier uniek⁶. Hierdoor kunnen we helaas geen bindende uitspraken doen over alle individuele, ongedetailleerd overgeleverde triomftochten m.b.t. de Kelten, maar gezien hun hoge aantal (in totaal 25 volgens de *Fasti*) kunnen we er wel van uitgaan dat elk aspect bij tijd en stond wel aan bod zal zijn gekomen, en dat het beeld met elke triomftocht een beetje meer werd uitgediept.

¹ Östenberg 2008, p. 153.

² Beard 2007, p. 145-147 en Östenberg 2008, p. 130-133 en 254, zie Flavius Josephus, *De Bello Judaico* 7.139-147.

³ Holliday 1997, p. 144.

⁴ Zie Beard 2007, p. 47-48.

⁵ Östenberg 2008, p. 149.

⁶ zie Beard 2007, p. 59-60 en 81-83.

Conclusie

Sculptuur, muntslag en triomfale kunst hebben een aantal zaken gemeenschappelijk. Allen gaan uitsluitend over oorlog. In situaties waarbij het conflict nog niet is beslecht in het voordeel van de Grieken, Etrusken of Romeinen, is het beeld onverdeeld negatief en heeft het een magische betekenis: de Kelten worden in de kunst verslagen zoals dat ook in de realiteit gewenst wordt, of worden uit de realiteit gebannen door hun agressie in de kunst op te sluiten. Wanneer de kunst ontstaat in de context van een overwinning op de Kelten – en dit is meestal het geval – krijgt het beeld een positieve dimensie. De Kelten zijn nog steeds barbaren die terecht overwonnen zijn door de Griekse of Romeinse cultuur, maar de kunstenaars creëerden een element van medelijden en empathie in de perceptie van deze overwonnen Kelten. Dit strookt volledig met de sociaal-psychologische theorie dat stereotypes en groepsrelaties zeer negatief zijn zolang de uitgroep een bedreiging vormt voor de ingroep, maar dat eerder positieve, paternalistische modellen zich ontwikkelen wanneer de uitgroep geen bedreiging meer vormt maar zich duidelijk in een ondergeschikte positie bevindt en dus het Romeinse zelfbeeld bevordert¹. Dit verklaart de aanwezigheid van menselijke gevoelens en een ongelukkig lot bij de gepresenteerde Kelten en van medelijden en empathie bij de Romeinse toeschouwers. Belangrijk is echter dat deze uitingen zelf de positieve attitudes naar de uitgroep nog versterken².

Deze kunst mag nooit gezien worden als een dominante factor in de ontwikkeling of ondersteuning van stereotypes³. Inderdaad is ze er een uiting van, maar we herinneren er aan dat de Kelten in de (overgeleverde) kunst enkel voorkomen in oorlogssituaties. Op basis hiervan stellen dat kunst een uiting en een bewijs is voor een permanente “terror Gallicus” is ronduit onhistorisch. Dit betekent niet dat men enkel over de Kelten dacht in termen van oorlog. Uitgroepen komen in kunst bijna per definitie voor in oorlogscontexten, omdat oorlog de enige vorm van contact is die episch genoeg is om in marmer of brons te vereeuwigen. Ook binnen de Romeinse maatschappij zelf vinden we (naast portretten) bijna uitsluitend voorstellingen van de Romeinen als soldaten en vallen boeren, handelaars en arbeiders uit de boot, wat natuurlijk niet wil zeggen dat ze niet bestonden. Dit wijst er ook op dat de Romeinen de martiale voorstelling van de Kelten (al dan niet onbewust) kon plaatsen in haar specifieke context. Eerder burgerlijke taferelen, zoals de beroemde *Dronken Oude Vrouw* en de *Jongen met Gans*, waren net bedoeld om familiariteit te creëren en gingen dan ook enkel om ingroepsleden, niet om onbekende uitgroepsleden. Kunst waarin de Kelten voorkwamen was nooit gemaakt “pour l’art”, maar om een specifieke historische gebeurtenis in de verf te zetten. Om deze redenen kunnen we stellen dat de Kelten in de kunst slechts een uiting waren van het stereotype dat werd geactiveerd door martiale contexten, maar dat er daarnaast ook andere stereotypes bestonden door de diverse vormen van contact tussen Romeinen en Kelten. De vraag is dan ook of deze stereotypes, ontstaan in specifieke contexten, ook invloed hadden op de visie op Kelten in compleet andere situaties.

¹ Kunda 1999, p. 342.

² Kenworthy, Turner e.a. 2005, p. 287.

³ In tegenstelling tot wat Rankin denkt. Rankin 1996, p. 212.

IV. Keltische Contacten.

“Tekst versus experience is, indeed, the crux of the matter” – Greg Woolf¹.

De werken van Polybius, Poseidonios, Cicero, Caesar en Diodoros richtten zich op de bovenlagen van de maatschappij. Zoals gezegd in de inleiding zou het echter jammer zijn om van “de Romeinse beeldvorming” te spreken op basis van zo’n onrepresentatieve groep. Binnen elke maatschappij is de verspreiding van stereotypes beperkt tot de verschillende sociale categorieën, en ontstaan er dus clusters van verschillende stereotypes over hetzelfde volk binnen aparte sociale klassen². Hoe kunnen we dan proberen om het gemiddelde Romeinse beeld op de Kelten te reconstrueren? De kunstwerken die we hierboven bespraken stonden ter beschikking van eenieder die hen wilde zien. De voornaamste manier waarop Romeinen van lagere sociale status in contact kwamen met de Keltische cultuur was echter via directe, interpersoonlijke contacten. Die waren van zeer diverse aard en voor elk van hen moeten we ons vragen stellen over de – onvermijdelijke³ – impact die ze konden hebben op de visie van de gemiddelde Romein op de gemiddelde Kelt. Het grootste aandeel, dat ook de meeste mensen betrof, was weggelegd voor de slavernij. Mensen kwamen zowat dagelijks in contact met tientallen slaven, in het straatbeeld, in huiselijke kring of beroepsmatig. Desondanks was dit zeker niet de vorm van contact waarbij mensen zich het meest bewust waren van de etniciteit van de Kelten. Die rol was weggelegd voor de gewapende conflicten tussen beide groepen, een vorm van contact die intrinsiek polariserend is. Toch was dit niet het enige verhaal: ook in vreedzame contexten waren er contacten die de aandacht vestigden op de etniciteit en identiteit van de “ander”, meer bepaald in handel en in de Romeinse provincies in voormalig Keltisch gebied. Net door deze vreedzame vormen van contacten leerden de Romeinen al vanaf de late derde eeuw v.C. erg veel en graag bij over hun Keltische burenen⁴.

In de volgende hoofdstukken zullen we proberen te achterhalen, zowel aan Romeinse als aan Keltische kant, wat de sociale achtergrond was van de personen die met elkaar in contact kwamen, wat de concrete omstandigheden van de ontmoetingen waren, en wat de betekenis van deze contacten via handel, slavernij, oorlog en vrede was. Al deze essentiële onderdelen van het Romeinse beeld over de Kelten werden in eerdere academische studies immers onterecht doodgezwegen, genegeerd of vergeten.

¹ Woolf 2011, p. 95.

² Crandall en Stangor 2005, p. 301. Dit is de sociale impacttheorie.

³ Woolf 2011, p. 18.

⁴ Momigliano 1975, p. 65.

Handel

“La commerce n’ a pas de patrie.” – Christian Goudineau¹.

Handel was een eerste belangrijke vorm van contact tussen de Romeinse en de Keltische cultuur. In wat volgt zullen we proberen de sociale identiteit te achterhalen van de handelaars die de zee- en landwegen tussen Italië en Gallië afschuimden. Met de term “handelaar” bedoelen we in dit specifieke geval niet de “managers” of bestuurders (die immers vaak in Rome of andere steden bleven en van daaruit hun zaken regelden), maar de fysieke transporteurs van goederen van Romeins naar Keltisch gebied. Dit is een moeilijke, schaars gedocumenteerde problematiek. De handel tussen Italië en Gallië is vrij uitvoerig beschreven door moderne historici (eerder op basis van archeologie dan op basis van antieke auteurs)², maar de nadruk in deze werken ligt steevast op de producten die verhandeld werden en veel minder op de manier waarop ze getransporteerd werden, laat staan door welke en hoeveel personen.

Om toch een zeker beeld te kunnen schetsen, wordt het begrip “sociale identiteit” hier breed ingevuld. Op een overkoepelend niveau wordt gekeken naar de nationaliteit of etniciteit van de handelaars. In dit hoofdstuk zullen we enkel Italianen en Kelten bespreken omdat we enkel op zoek zijn naar contacten tussen deze twee volkeren, hoewel Oosterlingen ook in grote getale voor commerciële doelen in het gebied aanwezig waren³. Moeilijker zal echter zijn om te bepalen wat de verhouding tussen de activiteiten van deze handelaars van verschillende nationaliteiten was, en wat de rol van deze handelaars was in de uitwisseling en de contacten. Hoe kunnen we nagaan tot waar een handelaar rechtstreeks ging met zijn waar? Hoeveel keer werden goederen doorgegeven en doorverkocht voor ze hun bestemming bereikten? Allemaal essentiële vragen, omdat ze bepalen met welke en hoeveel Kelten de Romeinse handelaars in rechtstreeks contact kwamen.

Op een specifiekere niveau gaan we in op de organisatie van deze arbeid binnen de verschillende etnische groepen. Het spreekt immers vanzelf dat de organisatie van handel ook invloed heeft op de contacten tussen Kelten en Romeinen: werd er in groep naar het Gallische gebied gereisd of kwamen slechts enkelingen in direct contact met de inheemse handelaars en bevolking? Was dit een eerder willekeurig fenomeen of was het gebonden aan enige regelmaat? Waren er vaste bestemmingen en afzetmarkten voor bepaalde handelaars en wat is de betekenis hiervan voor de contacten tussen Kelten en Romeinen?

Ten slotte moeten we ook aandacht besteden aan de sociale positie van deze handelaren binnen hun eigen maatschappij. Binnen het kader van ons onderzoek is het immers zeer belangrijk te weten welke bevolkingslagen met elkaar in contact kwamen, omdat dat mede het beeld bepaalt dat de Romeinen met zich naar Rome meebrachten. Boden de Keltische handelaars een representatief beeld van de (overkoepelende) Keltische maatschappij? Hoever reikte de stem van de handelaars van het Romeinse Rijk?

¹ Goudineau 1998, p. 88.

² Vb. Charlesworth 1926, Whittaker 1983, Goudineau 1983, Tchernia 1983...

³ Zie Charlesworth 1926 p. 201, 238 en 239, Duval 1952 p. 182, Finley 1973 p. 59 en Jones 1955 p. 182-183. Zie ook CIL XII.1277, CIL XIII 2448, CIL XII 4899 etc. (Wierschowski 2001) en West 1935, p. 163-164.

Italiërs

Ten eerste onderhield het Romeinse Rijk handelscontacten met onafhankelijke volkeren aan de grenzen, of zelfs verder met de grensvolkeren als tussenpersoon. Grensgebieden waren bij uitstek vatbaar voor symbiotische uitwisseling en beïnvloeding, en die nam verschillende vormen aan¹. De Germanen lieten bijvoorbeeld Romeinse handelaars toe, zij het dan enkel om hun surplus aan metaal en huiden te exporteren naar de Romeinse legers². Bevriende volkeren kregen voordelige handelsrechten van de Romeinse staat en mochten tot diep in provinciaal gebied handel drijven³. Daarnaast was er ook een minder evenwaardige vorm van goederenuitwisseling: bondgenotenvolkeren zoals de Friezen dienden een tribuut in leer te betalen om hun onafhankelijkheid te bewaren⁴.

Dat brengt ons bij de gift-exchange die geregeld plaatsvond tussen heersers aan weerszijden van de grenzen. Ook tussen Romeinen en onafhankelijke Kelten was dit een frequente praktijk⁵. De Romeinse staat (of zijn provinciale vertegenwoordigers) speelde dan ook een belangrijke – actieve – rol in de ontwikkeling van de handel met onafhankelijke volkeren: door middel van typisch Romeinse geschenken creëert die een vraag naar Romeinse goederen, waarna de romanisering van het gebied kan beginnen. Dit proces wordt nog versterkt doordat de artificiële grenzen een homogeen gebied in twee splitsen, maar de handel niet stoppen; hierdoor blijft het onafhankelijke deel in verbinding met een steeds meer geromaniseerd onderworpen deel⁶. De aanwezigheid van een sterk Romeins bastion aan de grenzen (in eerste instantie Gallia Cisalpina, later ook Gallia Transalpina en Brittannia) had eerder een positief dan een negatief effect⁷. Dit is een niet te negeren nuancering op het beeld van oorlog en vijandigheid tegen de Kelten. Hoewel in de derde en het begin van de tweede eeuw inderdaad verschillende oorlogen werden gevoerd tegen (vaak dezelfde) Keltische stammen, is de daaropvolgende periode vrij rustig en is het duidelijk dat veel Keltische stammen op goede voet stonden met Rome⁸.

Nauw aansluitend bij de Romeinse overheid is er de goederentrafiëk van het Romeinse leger voor de bevoorrading van de troepen. Militaire aanwezigheid was een van de belangrijkste factoren in de creatie van een duurzaam contactnetwerk tussen Kelten en Romeinen en lag in de Keizertijd aan de basis van romanisering⁹. We hebben reeds gezien dat een deel van de voorraden en grondstoffen voor het leger werd aangebracht door volkeren uit het buitenland, maar daarmee is nog niet gezegd wie deze goederen letterlijk tot aan de verschillende garnizoenposten brengt. Aan de grenzen is het nog mogelijk dat deze onafhankelijke Keltische handelaars in eigen persoon de vracht afleveren aan de het fort, maar van daaruit moeten nog een pak andere legerbasisen bevoorrad worden.

Archeologen en historici zijn het erover eens dat er een onderscheid moet gemaakt worden tussen drie niveaus van bevoorrading. In eerste instantie verwierf een leger zijn grondstoffen en materialen

¹ Whittaker 1983, Webster 2007, p. 411-416 en Hilali 2011, p. 103-109.

² Whittaker 1983, p. 115. Men zou kunnen opwerpen dat de Germanen geen vijandig leger zouden bevoorraden, maar Whittakers theorie weerlegt dat: juist door hun marginale positie en langdurige symbiose zullen veel Germaanse stammen handel met de Romeinen verkiezen boven oorlog (p. 117). Cf. Caesar, o.c., IV.1.

³ Hanson 1997, p. 71.

⁴ Tacitus, *Annales*, 4.72.

⁵ Charlesworth 1926, p. 209, Whittaker 1983., p. 114, Tchernia 1983, p. 99 en Hanson 1997, p. 71. Zie Livius XXXIX.55, XLIII.5 en XLIV.14, Strabo, *Geographia* VII.2.1 en Dio 75.5.4.

⁶ Whittaker 1983, p. 113-115.

⁷ cf. Whittaker, Charlesworth en Van Dommelen 2001, p. 41.

⁸ Fasti Triumphales 9.3-4, cf. Degraffi 1954, p. 102-106 en Polybius, *Historia*, II.24, III.41, III.65 en III.69. Cf. infra.

⁹ Middleton 1983, p. 75. Voor de invloed van het leger op romanisering: cf. infra.

uit de directe omgeving (aan beide zijdes van de grens) via eigen arbeid maar vooral via de lokale bevolking, handelaars en elites¹. Afhankelijk van de graad van kolonisering en romanisering gaat het hier dus in meer of mindere mate om Romeinse burgers en inheemse (geromaniseerde) Kelten. Afhankelijk van de staat van veiligheid gaat het om aankoop of in beslagname. Een mooi voorbeeld is de Friese tabletinscriptie waarin Gargolius Secundus een koe koopt bij een lokale boerderij, met twee *centuriones* als getuige. Volgens Duval is dit een aankoop voor het leger, waarbij de burger Gargolius dienstdoet als *fourageur*². Het kwam echter ook voor dat steden zelf de gevraagde goederen naar het leger transporteerden en ook individuele soldaten deden lokale markten aan³. Veel interessanter is echter de mogelijkheid dat legereenheden worden gehuisvest en gevoed door de lokale bevolking zelf, een praktijk die vooral in het oosten vaak werd doorgevoerd omwille van het grote administratieve gemak ervan⁴. Als dat ook in de grotere steden van noordoost-Gallië gebeurde, zou dit een heel rechtstreeks contact opleveren met de lokale bevolking (die grotendeels nog bestond uit Kelten) maar er zijn helaas geen bewijzen dat dit ook in het Westen een courante praktijk was. Daarnaast werden grondstoffen en voedsel over langere afstanden getransporteerd: binnen een provincie of zelfs tussen provincies doorheen het rijk. Volgens Middleton voorzag het leger hier zelf in, maar hij geeft zelf ook aan dat zich aan deze militaire bevoorradingskaravanen al snel burgerlijke handelaars hechtten⁵. Dit geeft natuurlijk aan dat particuliere handelaars via de militaire wegen de garnizoenen kan bereiken om daar zijn waren te verkopen, en nuanceert de ietwat dubieuze stelling dat het leger tijd en mankracht genoeg zou hebben om volledig zelf in te staan voor zijn bevoorrading⁶. Omdat deze paper focust op contacten tussen de *lokale* Gallische bevolking met de Romeinen, zullen we echter niet verder op deze lange afstandhandel ingaan (en laten we subtiliteiten en complicaties zoals de rol van *publicani* terzijde: deze behoren immers tot dezelfde sociale klasse als de besproken groep in onderstaande uiteenzetting over private handelaars).

Een mooi voorbeeld van de combinatie van bevoorrading over korte en lange afstand is de passage in *Ab Urbe Condita* waarin Livius beschrijft hoe consul Quintus Marcius zich bevoorradde voor de oorlog tegen koning Perseus in Macedonië: “*ibi et ex aliis locis*”⁷. Naast bevoorrading in Macedonië zelf worden uit Rome ook nog een aantal schepen uitgezonden. Uit de tekst blijkt ook duidelijk dat burgers ook werden ingezet voor troepenbevoorrading op lange afstand: de Epiroten (als stedelijk instituut of als groep van handelaars?) worden betaald voor hun levering en er wordt een nieuwe *arbitratus* opgesteld.

We kunnen dus besluiten dat handel tussen Romeinse garnizoenen en de lokale Keltische bevolking zorgde voor een aantal ontmoetingen en interacties tussen beide groepen, interacties die onvermijdelijk een invloed hadden op het beeld van de soldaten over de Kelten (cf. infra).

Naast de officiële mercantiele interacties waren er natuurlijk ook private handelaars, zowel binnen als buiten de legertrafiek⁸. Reeds voor de veroveringen van Gallië verkenden avontuurlijke Romeinse handelaars Brittannië, Germanië en Gallië⁹. Al vanaf de 7^e eeuw v.C. was er handelsverkeer tussen Zuid-Gallië en Italië (Kleiner 1973, p. 380). Over het algemeen wordt zelfs aangenomen dat verschillende Romeinen zich settelden in onafhankelijk Gallisch gebied, om vanuit Gallië zelf de verdere doorstroom van Romeinse import te negociëren (al dan niet aangemoedigd door lokale

¹ Whittaker 1983., p. 115, Monfort 2002, p 81 en Kehne 2007, p. 326.

² Duval 1952, p. 180-181.

³ Kehne 2007, p. 328-329.

⁴ Kehne 2007, p. 327.

⁵ Middleton 1983, p. 80-81.

⁶ Zie ook Adams 1995 voor een epigrafische ondersteuning van de these van burgerlijke bevoorrading van het leger.

⁷ Livius, *Ab Urbe Condita*, 44.16.2.

⁸ Kehne 2007, p. 329.

⁹ Charlesworth 1926, p. 188 en 208.

heersers)¹. Uit archeologisch materiaal, gesteund door literaire bronnen (waaronder Cicero's *Pro Fonteio* een cruciale rol speelt²) kunnen we een beeld van de organisatie en de verschillende tussenstappen van deze doorstroom reconstrueren. De meeste historici schetsen een beeld van actieve Romeinen en passieve Kelten: de goederen werden door de Romeinen tot diep in onafhankelijk gebied gebracht naar grote handelscentra als Lugdunum, Massilia, Tolosa en Bibracte³, waar ze hun waren rechtstreeks aan de lokale aristocratie verkochten⁴. Dit beeld wordt ook bevestigd door Diodoros Siculus⁵. Op basis van Cicero's *Pro Fonteio* wordt verondersteld dat de Romeinen de handelswaar tot in Gallisch gebied brachten, omdat zij de verschillende hoge tollens moesten betalen⁶. Ook van tel is de zeer lucratieve handel van Italiaanse wijnen naar onafhankelijk Gallië. Diodoros Siculus schrijft dat de Galliërs hier zo dol op waren dat ze voor één amfoor grif een slaaf ruilden⁷. Dit cijfer is zonder twijfel een literaire overdrijving, maar het feit blijft dat beide volkeren elkaar een zeer gegeerd surplus hadden te bieden⁸. Logisch gezien impliceert dit dat de wijnhandelaars naar Gallië moesten beschikken over aangepaste uitrusting om slaven te transporteren en onderhouden, en suggereert dat het eigenlijk meer ging om slavenhandelaars die hun wijn zelf van andere handelaars haalden dan om wijnhandelaars die de geruilde slaven doorverkochten⁹. In elk geval stellen zowat alle opgenomen auteurs letterlijk dat de Romeinen tot Gallië aangetrokken werden door de lucratieve handelsmogelijkheden. Cicero vereenzelvigde de handelaars in Gallië zelfs letterlijk met "*civibus Romanis qui negotiantur in Gallia*".

Toch was de Romeinse importhandel niet geheel in Romeinse handen: Nadat de Romeinen de waar naar deze verdeelcentra hadden gebracht, werd ze verder het binnenland ingebracht door lokale, Keltische handelaars via de rivieren. Cunliffe vermeldt op dit vlak vooral de Veneti op basis van Caesar¹⁰, maar uit desbetreffende passage blijken de Veneti slechts een lokaal voorbeeld te zijn. Bovendien schrijft Caesar hen geen actieve rol in de doorstroom van goederen toe. Wat men wel duidelijk kan afleiden, is dat handelaars tol moesten betalen aan de Veneti. Het is heel aannemelijk dat deze handelaars afkomstig waren van knooppunten van handel met Rome. Brogan beschrijft de Romeinse handel met de Marcomanni, via de Suebi Nicretes als tussenpersonen (zie ook de handel met Scandinavië met de Frisii als tussenpersonen)¹¹. Een dergelijke vorm van indirecte handel met afgelegen stammen kunnen we ook projecteren naar de pre-Romeinse Gallische tijd, zeker gezien de populariteit en het prestige van Romeinse wijnen.

We weten nu dat tegen het einde van de Republiek vooral de Romeinen actief handel dreven naar Gallië, maar welke Romeinen waren dit? Gezien het gebrek aan concrete bronnen over het sociale profiel van deze groepen en individuen moeten historici vooral uitgaan van theoretische modellen. In *De Officiis* laat Cicero¹² duidelijk verstaan dat handel een verwerpelijke bezigheid is tenzij op grote schaal. Men zou kunnen veronderstellen dat de aristocraten de enigen waren die genoeg kapitaal hadden om zelfs maar aan grootschalige export naar Gallië, de aankoop van de wijn, het onderhoud

¹Charlesworth 1926, p. 201, Cunliffe 2008, p. 377 en Cunliffe 1997, p. 418. Brogan geeft het voorbeeld van een Germaanse vorst die Romeinse handelaars aanmoedigt zich te settelen in Bohemen, om de welvaart van zijn gebied te boosten. Brogan 1936, p. 22, obv Tacitus, *Annales* II.62.

²*Pro Fonteio* handelt over fraude in de wijnhandel naar Gallië.

³Zie voor meer informatie over deze centra de werken van Charlesworth, Villard en Gaudineau, zoals vermeld in de bibliografie.

⁴Cunliffe 1997, p. 371 en 418 en Cunliffe 2008, p. 377.

⁵Diodoros Siculus, *Historiae*, 5.26.3.

⁶Cicero, *Pro Fonteio* 11, 32 en 46. Zie Grénier 1970, p. 216 en Middleton 1983, p. 77-79.

⁷Diodoros Siculus, *Historiae*, V.26.3.

⁸Zie ook Allen 2001, p. 54

⁹Tchernia 1983, p. 99-100.

¹⁰Cunliffe 1997, p. 419 en Caesar, *De Bello Gallico.*, III.8-9.

¹¹Brogan 1936, p. 200 en p. 196.

¹²Cicero, *De Officiis*, I.150-151.

van de schepen, het loon van de bemanning enzovoort te beginnen. Dit was volgens Geza Alföldy echter niet het geval: dankzij de praktijk van leningen kon deze handel in handen komen van een “nieuwe” klasse van zakenlui. Deze waren afkomstig van alle, maar vooral de lagere strata van de bevolking en konden door hun nieuwgewonnen rijkdom opklimmen tot middenstand en zelfs een heuse *Ordo Equester*¹. Finley beaamt dat in zijn beroemde *The Ancient Economy: Hoe rijk de handelaars tussen Rome en Gallië ook mochten zijn, geen enkele van hen identificeert zich in zijn grafmonument als lid van de (lokale) aristocratie. Volgens hem hadden de leden van de aristocratie wel alle mogelijkheden om zich in deze handel te mengen (en er zullen er zeker geweest zijn), maar werden ze ervan weerhouden door morele en prestigieuze topoi (zie opnieuw Cicero’s *De Officiis*)².*

Deze stelling van Finley werd sinds haar ontstaan verder genuanceerd door historici als D’Arms en Veyne: ook binnen de aristocratie werd in belangrijke mate aan economische activiteit en handel gedaan, maar de manier waarop bepaalde het prestige. Dit is een belangrijk element: het is niet omdat de handel naar Gallië door rijke grote bonzen in Rome wordt beheerd, dat zij ook in eigen persoon naar Gallië gingen en in contact kwamen met de plaatselijke bevolking. Tenslotte hadden zij in Rome zelf hun handen vol met het regelen van hun zaken, het voldoen aan hun plichten als patronus, het onderhouden van hun relaties enzovoort. Het tegendeel is eerder waar: we kunnen ervan uitgaan dat de effectieve reis naar de afzetmarkten niet door de zakenlui zelf werd gedaan (hoewel ongetwijfeld ook voor een deel), maar door hun vertrouwenspersonen. Aangezien de zakenlui zelf uit de lagere strata van de bevolking afkomstig waren, zal dit voor hun personeel zeker ook het geval zijn. Indien het niet gaat om ingehuurde of gecontracteerde beroepshandelsreizigers, moeten we denken aan vertrouwde slaven, vrijgelatenen en cliënten³. Tenslotte was Trimalchio zelf niet aan boord van zijn gezonken handelsvloot⁴.

We kunnen dus besluiten dat het in de periode vóór de veroveringen vooral Italiaanse handelaars van lage status waren die de handel tussen Gallië en Italië domineerden. Aan de grenzen kwamen zij in contact Kelten van allerlei allooi.

Kelten

Het Keltisch aandeel in de handelscontacten tussen Italië en Gallië is een zeer ondankbaar onderwerp. Over de organisatie van de handel en zijn Keltische bedrijvers in pre-Romeins Gallië is nagenoeg niets gekend. Standaardwerken over de Kelten zoals dat van Barry Cunliffe, Nora Chadwick en Thomas Powell zwijgen hierover in alle talen⁵. Deze stilte is verbazend voor een volk dat Mercurius als één van zijn belangrijkste goden aanbidt⁶. Dit heeft natuurlijk te maken met het feit dat de Kelten een protohistorische cultuur hadden en er dus enkel archeologische getuigen van de Keltische handel voorhanden zijn.

¹ Alföldy 1975, p. 49-51.

² Finley 1973, p. 58-60 en Jones 1955, p. 182-183.

³ Volgens Finley en Jones bestond het merendeel van de handelaars in de streek van Lyons uit vrijgelatenen (en/of vreemdelingen, maar dat is logisch want Romeinse burgers konden slechts in uitzonderlijke omstandigheden slaaf en dus vrijgelaten worden). Finley 1973, p. 59.

⁴ Petronius, *Satyricon*, 76.

⁵ Cunliffe 1979. Chadwick 1970. Powell 1980.

⁶ Caesar, *De Bello Gallico* VI.17, cf. ook Van Reeth 1992. Beelden en geschenken gewijd aan deze “Gallische Mercurius” dateren uiteraard allemaal van na de veroveringen, maar het is belangrijk dat Caesar één van de belangrijkste goden van de Kelten via interpretatio Romana assimileert aan de handelsgod Mercurius. We moeten er ons echter wel van bewust zijn dat de connotatie van deze god met handel voor de Kelten niet even evident of prioritair moet zijn geweest als voor ons.

In elk geval hielden de Kelten zich zeker bezig met handel, die zelfs een essentieel onderdeel van hun maatschappij uitmaakte¹. In eerste instantie bestonden er uitgebreide netwerken (men legde voor dit doel zelfs twijgenpaden aan) voor lokale, ongeorganiseerde handel op basis van sociale relaties, maar toch bestond er ook handel over langere afstand (Cunliffe verwijst naar de metaalhandel tussen Brittannië en Tsjechië)².

Archeologen en historici geloven dus dat er sinds de La Tène-cultuur en haar grote expansie een ketting van lokale Keltische handelsnetwerken ontstond³. Er is geen reden om te veronderstellen dat deze aaneenschakeling in de laatste eeuwen v.C. niet meer in gebruik zou zijn. Integendeel zelfs: Massalia (Marseille) zou in toenemende mate een schakelfunctie hebben vervuld voor de inheemse Gallische dorst naar Italische wijn, in ruil voor de Romeinse wens tot Gallische slaven⁴.

Het lijkt er dus op dat de Keltische handel vooral lokaal georiënteerd was en dat het contact met de Romeinen zich beperkte tot passieve import. Vóór de veroveringen zijn er immers geen aanwijzingen dat Gallische handelaars hun onafhankelijke gebieden verlieten en naar Rome trokken. Wel waren er handelscontacten met Etrusken⁵. In de 6^e eeuw v.c. zouden de kooplieden uit Massalia nog zelf de zeeroutes naar Campanië en Delos afschuimen, maar men mag niet vergeten dat het hier gaat om Phocaïaanse kolonisten van de eerste generatie. In de late 2e eeuw v.c. werd deze handel en zijn routes bovendien overgenomen door de Romeinen, die krachtig genoeg werden om de economische voordelen van deze handelsstroom voor zich op te eisen⁶. Dit bevestigt onze eerdere these dat de Kelten eerder passief de Romeinse handelaars in onafhankelijk Gallië ontvingen, in plaats van zelf goederen te exporteren naar Italië. Voor dit gebrek aan referenties naar Gallische handelaars naar Italië is een logische verklaring te bedenken: Gallië beschikte nu eenmaal niet echt over goederen waar in Italië een grote vraag naar was. Metaal en slaven waren wel grote troeven, maar die werden volgens de *communis opinio* reeds geruild voor Italiaanse wijn (cf. supra)⁷. Daarnaast hadden de Kelten er ook geen nood aan om handel te drijven met Rome; wapens en levensmiddelen circuleerden binnen hun eigen territorium. Het zou daarom zinloos zijn om de eigen, veilige en gekende wereld te verlaten om amper meer winst te maken dan in het eigen thuisland (hoewel er waarschijnlijk wel een paar gevallen zullen geweest zijn, maar niet genoeg om betekenisvol te zijn).

Voor het achterhalen van de sociale identiteit van de private handelaars die hun Romeinse collega's ontvingen in de handelscentra van onafhankelijk Gallië zijn we grotendeels beperkt tot theorievorming. Naast directe verkoop aan de lokale elites, sluisden de Romeinen zoals gezegd een deel van hun waar door naar Keltische handelaars die de waar per boot naar het binnenland brachten. Naar de welstand van deze handelaars is het helaas gissen. Men zou kunnen poneren dat ze toch redelijk welgesteld moesten zijn om deze goederen op te kopen, maar we weten helaas niets over de hoeveelheid die één man overkocht. De vraag is ook of deze handelaars enkel hun eigen stam bevoorraadden of ook andere stammen aandeden. Bovendien was handel niet de hoofdbezigheid van de Kelten; men zou kunnen veronderstellen dat slechts de armere lagen van de bevolking de extra handelsreizen nodig hadden om te overleven. Anderzijds is het ook mogelijk dat het gewoon gaat om een gespecialiseerde groep die zich door de distributie van buitenlandse goederen snel wil verrijken⁸, wat natuurlijk een niet-representatief beeld zou zijn.

¹ Powell 1980, p. 106.

² Cunliffe 1997, p. 325-326. Voor paden: p. 329.

³ Cunliffe 2008, p. 377, Cunliffe 1997, p. 419, Goudineau 1983, p. 78 en Hatt 1972, p. 89. Ook Brogans stellingen over indirecte handel met Germanië en Scandinavië (cf. supra) kunnen hier dienen als analogie.

⁴ Zie hiervoor o.a. Villard 1960 en Tchernia 1983.

⁵ Wilcox 2000, p. 57.

⁶ Hatt 1972, p. 132.

⁷ Zie vooral Tchernia 1983.

⁸ Allen 2001, p. 12.

Een stenen beeldje uit de Keizertijd gevonden te Langres zou ons een impressie kunnen geven over hoe de doorsnee Keltische handelaar eruitzag: gebaard, met een gepunte kap en eenvoudige kledij¹. Dit kunnen we echter niet veralgemenen naar de pre-Romeinse tijd. De historische context is totaal anders: in de Keizertijd werd de handel in Gallië gedomineerd door grote corporaties van *nautae*. Het is duidelijk dat een bescheiden marskramer te voet, zoals afgebeeld op het beeldje, hier absoluut geen concurrentie voor geweest kan zijn en op een veel beperkter niveau handel dreef. Het zou niet gerechtvaardigd zijn om dit soort eenvoudige marskramers als model te nemen voor de groothandel uit de tijd dat er nog geen grote corporaties waren.

Een verdere hinderpaal voor een algemeen beeld op “de” Keltische handel is dat – zeker in bepaalde sectoren – er de mogelijkheid bestond dat bepaalde groepen een soort monopolie handhaafden, waardoor de Romeinse afnemers enkel met hen in contact kwamen en een vertekend beeld mee naar huis namen. Goudineau suggereert een dergelijk model, maar ook dat deze handelaars sowieso al diegenen waren die zich binnen de “*zone denier*” (het gebied ten noorden van de provincie Gallia Transalpina, tot en met het Sequaanse territorium) bevonden, d.w.z. diegenen die al langer in contact stonden met Rome en zich reeds in zekere mate in het Romeinse economische en monetaire systeem hadden geïntegreerd². Dit brengt een belangrijk punt aan het licht: de handelscontacten tussen Rome en onafhankelijk Gallië veriepen tussen Romeinen en geëvoluëerde Galliërs, die al in zekere mate waren geïntegreerd in het Romeinse systeem en daarom niet konden gelden als vertegenwoordigers van de gehele vrije Gallische maatschappij, maar eventueel wel door de Romeinen als dusdanig werden beschouwd.

Het ziet er naar uit dat we ons zullen moeten neerleggen bij Duvals besluit over private Keltische handelaars: behalve onze verbeelding is er niets dat deze groep kan onttrekken aan de sluiers van de geschiedenis³. Het lijkt echter logisch dat deze groep van verscheiden sociale komaf moet geweest zijn, de ene al wat armer of rijker dan de andere. De kans is groot dat ook de rijkere Kelten de effectieve verhandeling van hun waar aan ondergeschikten overlieten (zie hiervoor het patronagenetwerk dat Stephen Allen schetst op p. 12 van zijn *Celtic Warrior*), maar gezien we hierover geen enkele bron hebben, moeten we dat in het midden laten. In elk geval was het de elite die de import en redistributie van mediterrane luxeproducten controleerde. Dit verklaart ook Diodoros’ vermelding van de uitwisseling van slaven tegen wijn: beide producten hadden een heel andere status in de Romeinse en Keltische maatschappij. Terwijl de Romeinen dachten dat ze de koop van hun leven meemaakten, verheugden de Kelten zich erop dat ze met deze wijn hun *potlatch*-systeem van prestigeverhoging door schenkingen konden verderzetten⁴.

Een ander verhaal is dat van de officiële vertegenwoordigers van een stam. Eerder bespraken we al de handel en gift-exchange tussen Romeinen en de volkeren aan de grenzen van het rijk. In deze diplomatieke contacten, bijvoorbeeld met de Haedui⁵, kunnen we ervan uitgaan dat de Keltische vertegenwoordigers niet zomaar de eerste de beste waren. We kunnen ons gemakkelijk voorstellen dat de afgezanten van trouwe bondgenoten als Massilia of de Haedui zich van hun beste, sterkste en rijkste kant lieten zien wanneer men geschenken en eerbewijzen met de Romeinen uitwisselde. Het hoeft ook geen betoog dat deze gezanten door de leiders van de stam zorgvuldig uitgekozen werden tussen de hoogste lagen van de elite, deels als teken van respect naar de Romeinen toe, deels om hun eigen prestige te verhogen⁶.

¹ Zie Duval 1952, p. 194.

² Goudineau 1998, p. 154-155.

³ Duval 1952, p. 194.

⁴ Allen 2001, p. 15 en Diodoros Siculus, *Bibliothèque Historikè* 5.26.3.

⁵ Caesar, o.c., I.33 en Strabo, o.c. IV.3.2.

⁶ Zie Caesar, o.c., I.7, I.30 en II.3 en Livius, o.c., XLIII.5.

Conclusie: de betekenis van de handelscontacten tussen Romeinen en Galliërs voor de veroveringen

In het bovenstaande hebben we geprobeerd te achterhalen tussen welke personen de fysieke contacten tussen Rome en Gallië plaatsvonden. Dit heeft natuurlijk concrete gevolgen voor de Romeinse beeldvorming over de Kelten. Handelaars waren immers een essentiële bron voor etnografische kennis¹.

Zoals we hebben gezien waren het vóór de veroveringen voornamelijk Romeinse handelaars die actief handeldreven met de Keltische stammen op de grenzen met Italië en later Gallia Narbonensis; van daaruit redistribueerden de Kelten immers zelf de waar naar het hinterland. Dit zou betekenen dat het beeld dat deze Romeinen naar Italië terugbrachten, gebaseerd was op slechts enkele stammen (die Rome gunstig gezind waren); een zeer onrepresentatieve steekproef. We weten echter dat verschillende Romeinse handelaars ook doordrongen tot onafhankelijk Gallisch gebied, maar ook daar concentreerden zij zich rond de grotere Keltische handelscentra. Daar kwamen ze dus opnieuw voornamelijk in contact met de specifieke groepen van dat gebied, en eventueel een enkeling uit het hinterland die in deze centra een deel van de waar kwam overkopen.

De Italiaanse handelaars zelf moeten we zoeken in de lagere regionen van de maatschappij. Het is zeker geen evidentie dat hun ervaringen met de Kelten doorsijpelden naar de grotere centra van macht en literatuur: hiervoor waren enkele tussenstappen nodig en het is niet zeker dat die wel ondernomen werden. Wel weten we dat handelaars in elk geval de mogelijkheid hadden om hun opgedane etnografische kennis te delen en dat de staat hier effectief belang in stelde². We kunnen ons echter wel heel goed voorstellen hoe de handelaars in hun thuissteden, thuis of in de publieke ruimte, hun bevindingen over deze “vreemde” Kelten deelden met hun medemensen. Indien er dus een volkse publieke of officiële opinie bestond over Kelten vóór de veroveringen, moeten we er rekening mee houden dat de diversiteit van de Keltische cultuur oneer werd aangedaan door het beperkte aanbod aan handelende stammen en door de mogelijkheid dat de Kelten bij officiële ontmoetingen het beeld in hun voordeel probeerden te kleuren. Bovendien is het waarschijnlijk dat er niet één algemeen beeld over de Keltische handelaars heerste maar verschillende, gezien de sociale diversiteit binnen deze groep zelf.

De Keltische handelaars bestonden waarschijnlijk voornamelijk uit elite-afnemers in de steden en handelaars van gemiddelde tot lage sociale komaf. Bij deze elite-afnemers en wat we voor het gemak “burgerij” noemen is het belangrijk om te beseffen dat het zuiden van Gallië in de laatste twee eeuwen v.C. in toenemende mate onderhevig was aan culturele en materiële hellenisering en romanisering. We zouden dus kunnen stellen dat de Romeinse handelaars een positief en geromaniseerd vertekend beeld naar Rome mee terugbrachten, maar we kunnen ook niet uitsluiten dat zij op hun reis de eerder traditionele bevolking ontmoetten.

Onze eindconclusie is een beetje ironisch: naarmate de tijd verstreek, verleenden handelscontacten de Romeinen een steeds gedetailleerder en correcter beeld van de Kelten, maar helaas namen de inheems Keltische aspecten steeds verder af ten voordele, van romanisering. Hoe onrepresentatief ook, deze mercantiele contacten tussen Romeinen en Kelten mag niet worden genegeerd wanneer het gaat om de Romeinse beeldvorming; onder andere hierdoor wordt de exclusiviteit van het stereotiepe stereotype onmogelijk.

¹ Woolf 1998, p. 49, Cunliffe 2011, p. 192, Bonfante 2011, p. 9, Woolf 2011, p. 17-18.

² Zie Woolf 1998 p. 49, zie ook Caesar o.c. 4.20 en Strabo 4.2.1.

Slavernij

“*Tout esclave est un étranger, tout étranger est un esclave.*” – Lucien Lévi-Bruhl¹.

Naast handel was slavernij een manier waarbij Romeinen en Kelten met elkaar in contact kwamen. Slavernij kan een heel dankbare bron zijn voor de beeldvorming, gezien slaven een niet over het hoofd te zien aspect van de Romeinse maatschappij waren. Anderzijds is het gevaar wel reëel dat moderne historici zich blindstaren op etnisch bewustzijn en raciale gevoeligheid die pas ontstond door onze eigen ervaringen met (zwarte) slavernij. Om een helder, onbevooroordeeld zich op deze kwestie te krijgen, moeten verschillende vragen beantwoord worden. Ten eerste, was het Keltische aandeel in de Romeinse slavernij significant genoeg om te spreken van een collectieve invloed? Ten tweede, waren de Romeinen zich bewust van de etniciteit van de Keltische slaven of zag men hen gewoon als “slaven als ieder ander”? Ten derde, wat was de invulling van het werk dat de Keltische slaven verrichtten voor hun Romeinse meesters? En ten slotte: wat was de impact van dit werk op het beeld op de Kelten?

De aanwezigheid van Gallische slaven in het Romeinse Rijk

Het staat vast dat de slavenbevolking van Rome en Italië sinds de laatste twee eeuwen van de Republiek voor een groot deel uit Galliërs bestond². Historiografie over Romeinse slavernij benadrukt dat het typische beeld van een meerderheid aan Griekse of Oosterse slaven verouderd is en gebaseerd op een foutieve lezing van epigrafie en nomenclatuur: ten eerste zouden het voornamelijk Griekse slaven zijn die zich door hun hogere positie een epitaaf konden veroorloven en ten tweede zouden ook niet-Griekse slaven vaak Griekse namen gekregen hebben³.

Traditioneel waren er acht manieren om slaaf te worden in de Romeinse Oudheid: door handel, oorlog, piraterij, schulden, zelfverkoop, kinderverkoop, interne kweek en in de Keizertijd ook straf⁴. In het geval van Galliërs waren vóór de verovering van *Tres Galliae* slechts de eerste twee van deze mogelijkheden van toepassing: oorlog en handel.

Ten eerste speelde oorlog een zeer grote, zelfs de belangrijkste rol in de Romeinse slaventoevoer in het algemeen⁵. Sinds het begin van de mediterrane expansies ontwikkelde het Romeinse Rijk de gewoonte om de inwoners van veroverde gebieden massaal tot slaaf te maken. Volgens Florentinus is het woord *servus* zelfs afgeleid van het “redden” (*servare*) van een overwonnen vijand door hem tot slaaf te maken⁶. De derde eeuw v.C. en de eerste helft van de tweede eeuw v.C., die zoals we al zagen gekenmerkt worden door een reeks conflicten tussen Romeinen en Kelten, moet zo een aanzienlijk aantal Keltische slaven hebben opgeleverd⁷. Hierbij mogen we de Keltische huurlingen van de Tweede Punische Oorlog ook niet vergeten. Andreau stelt dat een derde van de stedenveroveringen in de Oudheid gepaard ging met massaslavernij⁸. Dit was later zeker ook het

¹ Lévi-Bruhl 1934, p. 17.

² Voor de koningstijd en de vroege Republiek is er een consensus dat slavernij een veel beperktere rol in de maatschappij innam, en dat het Keltische aandeel hierin te verwaarlozen is. Brunt (1971, p. 124) schat dat er in de late republiek zo’n drie miljoen slaven verspreid waren over Italië.

³ Treggiari 1969, p. 5-7, Boese 1973, p. 124 en 203 en Gordon 1924, p. 97-100 en 104-109.

⁴ Treggiari 1969, p. 2 en Volkmann 1973, p. 56 en 104.

⁵ Hopkins 1978, p. 102.

⁶ Digest 1.5.4.

⁷ Zie vb. Polybius, *Historia* II.31 en Livius, *Ab Urbe Condita*, XXXV.4-6, XXXVIII.17-23, XL.39-40 etc

⁸ Andreau 2006, p. 88.

geval in Gallië zelf. Een eerste attestatie doet zich voor bij de verovering van Aeginta door Quintus Opimius in 154 v.C., in 123 v.C. gevolgd door de inname van Salluvische, Vokontische en Ligurische steden door Sextus Calvinus¹. Met de verovering van Gallië door Caesar zette dit fenomeen zich op veel grotere schaal door: Appianus spreekt van een totaal van meer dan een miljoen tot slaaf gemaakten. Of dit nu een literaire overdrijving is of niet², het staat vast dat vele tienduizenden Galliërs door Caesar tot slaaf werden gemaakt. Naar eigen zeggen verkocht Caesar 53.000 Atuatici, de volledige overlevende bevolking Veneti, alle inwoners van Cenabum en 40.000 Haedui en Arveni, om de belangrijkste voorbeelden op te sommen³. Bovendien bestaat de mogelijkheid dat Caesar een deel van de verslagen vijanden als slaaf verkocht maar liet registreren als “dood”, zodat hij hen kon verkopen zonder een percent aan de staat te moeten afstaan (zie Hunink 2009, p. 328). Onder Augustus vond de onderwerping van de laatste Gallische stammen plaats: in 25 v.C. versloeg hij de Salassi in de Alpen en maakte 44.000 onder hen tot slaaf⁴. Daarna was het gros van de Gallische bevolking veroverd en onder Romeinse auspiciën geplaatst, wat betekende dat het officieel verboden werd hen zonder wettige reden tot slaaf te maken. Daarom stellen de meeste historici dan ook dat met de Keizertijd niet langer oorlog, maar interne reproductie de belangrijkste bron van slaven werd.

Deze opsomming van massale slavernij moet toch enigszins genuanceerd worden. We weten immers dat stadsbevolkingen niet integraal effectief tot slaaf gemaakt werden (laat staan dat ze naar Rome of Italië werden afgevoerd). Verschillende gevallen tonen aan dat de gelegenheid bestond om gevangenen vrij te kopen⁵. Andreau past dit voornamelijk toe op Griekse casi en de vraag is dan natuurlijk of dit ook kon gelden voor een politiek zo verdeeld gebied als Gallië. We kunnen er echter van uitgaan dat dit het geval was: de stammen overstegen immers het stedelijke niveau en konden dus hun verwanten in buursteden proberen vrij te kopen. Daarnaast lieten Romeinse generaals op tijd en stond een aantal gevangenen vrij, als teken van goede wil en genade aan de vijand. Zo werden meer dan 900 Kelten van slavernij gespaard door Calvinus omwille van de Romeinse sympathieën van de inwoner Kraton⁶ en verleende Caesar aan 20.000 Haedui de vrijheid na zijn overwinning in Alesia, om aan de rest van de Haedui te tonen dat hij hun trouw niet vergeten was⁷. Ten derde mag men ook het fenomeen van gijzelaarschap niet vergeten, zoals Volkmann terecht opmerkt⁸.

Een tweede nuancering die we moeten maken is dat het zeker niet vaststaat dat al deze Gallische krijgsgevangenen slaven naar Rome (en Italië) werden gedepoteerd. Bradley stelt terecht dat men er niet zonder meer van mag uitgaan dat dit het geval was, maar wanneer men alles in rekening neemt moet men toch concluderen dat het waarschijnlijk is dat een groot deel van deze krijgsgevangenen slaven wel degelijk naar het Romeinse machtscentrum werd gebracht⁹. Toen Manlius Vulso in 188 v.C. 40.000 overwonnen Galaten in Klein-Azië tot slaaf maakte, zag hij zich genoodzaakt om ze aan de lokale bevolking te verkopen omdat hij zo'n aantal niet naar Rome kon vershippen¹⁰; dit suggereert dat het in het leger wel degelijk een courante praktijk was om zelf de overwonnen slaven naar Rome te brengen. Daarnaast konden generaals ook beslissen om hun soldaten te belonen met een slaaf¹¹. Het grootste deel werd echter verkocht aan de handelaars die zich systematisch aan legioenen en

¹ Boese 1973, p. 84 en Volkmann 1961, p. 51, cf. Polybius, *Historiai* 33.10.3 en Diodoros Siculus 34.23.

² Zie voor dit debat Volkmann 1961, p. 116.

³ Resp. Caesar, *De Bello Gallico*, 2.33.6, 3.16.4, 7.11.8 en 7.89.5.

⁴ Volkmann 1961, p. 116. Strabo, *Geografica*, 4.6.7 en Cassius Dio, *Romaikè Historia* 73.25.4 (Andreau 98)

⁵ Vb. Andreau 2006, p. 89 en Bradley 1994, p. 33.

⁶ Vb. Diodoros Siculus 34.23 en Caesar, o.c., 7.89.5.

⁷ Caesar, o.c., 7.89.5, Cf. Volkmann p. 105.

⁸ Volkmann 1961, p. 52. Cf. infra.

⁹ Hopkins 1978, p. 102 en Bradley 1984, p. 86.

¹⁰ Polybius 16.29ff, 34.10 en Appianus Syr 42. (Volkmann 65 en 90). Interessant in verband met deze Galaten is verder dat zij door de Romeinen ook als “Galliërs” werden gezien.

¹¹ Boese 1973, p. 41 en Volkmann 1961, p. 106.

hun *castra* hadden gehecht¹. Deze handelaars hadden vervolgens twee opties: ofwel verkochten ze hun slaven aan de lokale bevolking (het was immers gemakkelijker voor het leger om dit uit te besteden), ofwel reisden ze ermee af naar de grote slavenmarkten van de Klassieke Oudheid. Veel van deze slaven werden dus naar de verschillende centra voor slavenhandel getransporteerd, voor er over hun lot werd beslist. Traditioneel zijn de belangrijkste slavenmarkten Ephese, Byzantion, Aquileia, Carthago, Delos en Rome². Met de opkomst van Rome als centrum van de mediterrane macht hoeft het eigenlijk geen betoog dat deze stad ook het centrum werd voor de slavenhandel: na de verovering van Griekenland, de vernietiging van Carthago en de val van Delos waren alle oude centra immers uitgeschakeld als concurrentie. Wie in de grote handel wou meedraaien, moest in Rome zijn³.

Dat brengt ons bij de tweede mogelijkheid hoe Galliërs als slaaf konden opduiken in de Romeinse maatschappij: handel. Vreemd genoeg wordt deze mogelijkheid door zowat alle basiswerken over slavernij zelf zwaar onderschat. Velen zien een sterke zwart-wittegenstelling tussen gewelddadige (Republiek) en vreedzame (handel/reproductie) (Keizertijd) bronnen voor slaven, of tussen slavernij door oorlog (Westen) en door handel (Oosten), zonder ruimte te laten voor nuancering⁴. Dit komt doordat men er van uitgaat dat slavenhandel met onafhankelijke volkeren niet nodig was door de constante veroveringen, maar het bronnenmateriaal spreekt dit tegen en nuanceert ook de schaal waarop mensen tot slaaf zouden worden gemaakt in de vele Romeinse oorlogen. Blijkbaar hadden de Romeinen ondanks al hun oorlogen toch nog nood aan mercantiele toevoer van slaven. Dit kon gemakkelijk door aan te sluiten op reeds bestaande netwerken van inheemse slavenhandel⁵. Een literaire verwijzing hiernaar vinden we in Cicero's verdediging van Quinctius, waarin een zekere handelaar Lucius Publicius in 83 v.C. aankomt in Etrurië met een vracht Gallische slaven⁶.

Zeer belangrijk is ook de these dat de grootschalige export van Italische wijnen naar Gallië in de laatste eeuw van de Republiek in feite gepaard ging met de massale import van Gallische slaven naar Italië. Deze stelling is gebaseerd op het voornoemde beroemde fragment van Diodoros Siculus:

The Gauls are exceedingly addicted to the use of wine and fill themselves with the wine which is brought into their country by merchants, drinking it unmixed, and since they partake of this drink without moderation by reason of their craving for it, when they are drunken they fall into a stupor or a state of madness. Consequently many of the Italian traders, induced by the love of money which characterizes them, believe that the love of wine of these Gauls is their own godsend. For these transport the wine on the navigable rivers by means of boats and through the level plain on wagons, and receive for it an incredible price; for in exchange for a jar of wine they receive a slave, getting a servant in return for the drink⁷.

¹ Andreau 2006, p. 102, Boese 1973, p. 41 en 144, Volkmann 1961, p. 106 en 107. Cf. Livius, *Ab Urbe Condita* 5.22.1, 10.17.8 en 34.21.6, Dionysius van Hallicarnassos 4.24 en Caesar, o.c. 2.33 en 7.89.5.

² Andreau 2006, p. 102, Joshel 2010, p. 89 en Gordon 1924, p. 94.

³ Gordon 1924, p. 94.

⁴ Boese (1973) is hier het meest exemplarisch voor, maar zijn uitspraak op p. 104 is waarschijnlijk eerder een ongelukkige uitdrukking dan een onderbouwde stelling. Solin benadrukt dat al sinds de tweede eeuw v.C. interne reproductie een grote rol speelde (Solin 2008, p. 102). Zie Treggiari 1969, p. 3 voor de oost-west-dichotomie.

⁵ Gordon 1924, p. 95 en Goudineau 1998, p. 154. Ook binnen Gallië vormen krijgsgevangenschap en schulden twee grote bronnen voor slavernij (Joshel 2010, p. 90). De prangende Romeinse vraag naar slaven zou in zo een sterke mate op de Galliërs gedrukt hebben dat ze een effectieve invloed had op de vijandigheden en raids tussen verschillende stammen (Goudineau 1998, p. 154).

⁶ Cicero, *pro Quinctio* 24.

⁷ Diodoros Siculus, *Bibliothèque Historikè* 5.26.3.

Dit is hoogstwaarschijnlijk een literaire overdrijving, maar illustreert wel dat het hier gaat om een grootschalige uitwisseling. Tchernia neemt dit fragment serieus en stelt dat de Romeinse handelaars naar Gallië eigenlijk geen wijnhandelaars waren maar slavenhandelaars die voor dit doel wijn kochten bij andere handelaars. Zo zouden per jaar 15.000 Galliërs als slaaf naar Italië gevoerd worden via handel alleen al, een cijfer dat Bradley tien jaar later overnam¹. Men moet uiteraard voorzichtig zijn in het poneren van deze cijfers op basis van Diodoros Siculus, maar zoals Goudineau aangeeft maakt het fragment in elk geval duidelijk dat de uitwisseling van wijn tegen slaven een belangrijke, zonet de belangrijkste trafiek was tussen Rome en onafhankelijk Gallië².

Het Romeinse bewustzijn van etniciteit bij slaven

Nu we hebben gezien dat er een groot aantal slaven in het Romeinse Rijk uit onafhankelijk Gallië afkomstig was, moeten we ons de vraag stellen of de toentijdse Romeinse burgers dat ook wisten. Maakte het voor potentiële kopers uit welke nationaliteit een slaaf had? Herkende men in het dagelijks leven op straat de etniciteit van de vele slaven die de Romeinse samenleving draaiende hielden?

Moderne auteurs zijn het hier niet over eens. Aan de ene zijde van het spectrum zijn er de aanhangers van wat ik de “*verna*-stroming” zou willen noemen. Zij gaan ervanuit dat slaven niet alleen in de ogen van de Romeinen, maar ook in die van zichzelf hun oorspronkelijke etnische identiteit verloren en een nieuwe identiteit ontwikkelden: die van de huisslaaf (*verna*), zonder enige nationale of etnische dimensie. Gordon stelde als eerste dat de slavenklasse net door hun diverse afkomst, naamgeving en huwelijken één homogene groep werd, in de epigrafie betiteld als “*natio verna*”. De slaven worden zo geïntegreerd in een Romeinse samenleving dat hun oorspronkelijke, “barbaarse” trekken verdrongen worden³. Recent stelden ook Sandra Joshel en Solin nog dat slaven op het moment dat ze tot slaaf gemaakt werden hun culturele en etnische identiteit verloren om te kunnen fungeren binnen het Romeinse bestel⁴.

Het zou echter naïef zijn om te denken dat de Romeinen totaal geen etnische claims maakten bij het zien van een slaaf. Categorisch denken is een zo fundamenteel kenmerk van de mens (zeker als het om nationaliteit, etniciteit, groepsvorming en identiteit gaat) dat ook de Romeinen hier niet vrij van konden zijn⁵. Een slaaf was in elk geval geen Romein – dus was hij een buitenlander, een vreemdeling. Deze nuancering werd aangebracht door Lévy-Bruhl (“*tout esclave est un étranger, tout étranger est un esclave*”). Ook Jean Andreau argumenteert dat de Romeinen geen onderscheid maakten in de overkoepelende “vreemde” afkomst van hun slaven, maar hen in tegendeel allemaal in de sociale categorie van “vreemdeling, barbaar en potentieel gevaar” plaatsten. Wel veronderstelt hij dat dit tot gevolg had dat de specifieke etnische afkomst naar de achtergrond werd verdrongen en dat veel van de slaven zelf na enkele generaties in Rome ook niet wisten wat hun oorspronkelijke nationaliteit was⁶. Dit is een belangrijke aanvulling: in de eerste eeuwen v.C. was de afkomst van slaven nog niet zo gevarieerd als in de Hoge Keizertijd. Slaven uit het oosten en zuiden konden direct worden geïdentificeerd door hun huidskleur. Over de Kelten hoor je vandaag wel eens dat ze allemaal bleek, lang en roodharig zijn, maar ook dit is een stereotype dat ver van de waarheid staat. De Keltische slaven uit de Republiek kwamen voornamelijk uit Spanje, noord-Italië en het zuiden van Gallië en dus niet uit het hoge noorden. De fysieke verschillen met inwoners van Italië waren dus

¹ Tchernia 1983, p. 98-99 en Bradley 1994, p. 36.

² Goudineau 1998, p. 154.

³ Gordon 1924, p. 95 en 110. Zie CIL VI 10049, 14208 etc.

⁴ Joshel 2010, p. 38 en 108 en Solin 2008, p. 100.

⁵ Zie Brehm, Fein en Kassin 2006, p. 138.

⁶ Lévy-Bruhl 1934, p. 17 en Andreau 2006, p. 19, 85 en 154.

waarschijnlijk kleiner dan bijvoorbeeld de Kelten aan de grenzen met Germanië. Anderzijds mag men niet vergeten dat deze Kelten pas sinds de grote zuidwaartse migraties van de vierde en de derde eeuw v.C. in het zuiden van Europa verbleven¹. Bleek zullen deze Kelten dus niet echt geweest zijn, maar verder is deze periode te beperkt om al grote veranderingen in erfelijk materiaal teweeg te brengen. De kans was dus vrij groot dat Romeinen effectief een notie hadden van de etniciteit van de Gallische slaven in hun maatschappij: grosso modo konden ze enkel verward worden met Italianen en Spanjaarden, maar zelfs voor de Romeinen met hun geringe etnografische kennis moet het culturele en fysieke onderscheid toch enigszins te maken geweest zijn. Bovendien weten we dat de term “Galliërs” een roepnaam geworden was voor Kelten in het algemeen (dus ook Galaten en Keltiberiërs)².

Bij Lévy-Bruhl en Andraeu moet wel de kanttekening gemaakt worden dat hun theorieën toegepast zijn op archaisch Rome; de vraag is of we dit zonder meer mogen projecteren naar latere periodes, waarin slaven uit veel diversere gebieden in het uitbreidende Imperium naar Rome toestroomden. Geen van beiden vermeldt echter een verandering of komt terug op de visie van de Romeinen op hun slaven; zij lijken dus in elk geval te veronderstellen dat het beeld niet veranderde. Toch zou men een groter etnisch bewustzijn bij zowel Romeinen als slaven verwachten, gezien de grotere diversiteit tussen etnische en culturele achtergronden.

De filoloog Fitzgerald wijst er op dat de Romeinse slavernij in tegenstelling tot haar 19^e eeuwse Amerikaanse tegenhanger niet raciaal was: het instituut slavernij was niet gekoppeld aan een bepaalde etnische of nationale identiteit. Integendeel konden mensen uit de gehele gekende wereld door omstandigheden slaaf worden³. Toch werden bepaalde volkeren in de Romeinse geest meer gelinkt met slavernij. Meer bepaald gaat het hier om Syriërs, Joden en Aziatische Grieken⁴. Het valt dus alvast op dat Galliërs noch Galaten in deze categorie geplaatst werden.

Het discours van de *verna*-stroming is voornamelijk gebaseerd op de dehumaniserende juridische bronnen over slavernij, maar stuit op een aantal problemen. Ten eerste had deze dehumanisering juist het *doel* om het morele probleem van slavernij te legitimeren, wat juist wijst op een pijnlijk (onder)bewustzijn van de identiteit en de menselijkheid van de slaven. Bovendien is dehumanisering zeker niet de enige houding ten opzichte van slaven: Seneca is een typisch voorbeeld van een Romein die pleit voor een empathische, menselijke benadering van slaven. Hij wijst erop dat een vrij man door een gril van het lot in een slaaf kan veranderen⁵. Dit laat zeker ruimte open voor aandacht voor de nationaliteit van slaven. We moeten ons hierbij wel realiseren dat het hier gaat om typische vertegenwoordigers van de Stoa en het Epicurisme, en dat dit zeker geen algemeen gedachtegoed was. Anderzijds kan men stellen dat Seneca schreef in de wetenschap en met als doel dat hij door zijn mede-aristocraten gelezen zou worden en dat hij daarom toch een zeker raakpunt moest gezocht hebben met het gedachtegoed van de elite. Bovendien zijn er nog tal van voorbeelden te geven die wijzen op een menselijke, empathische benadering van slaven⁶.

Een aantal auteurs leggen de nadruk dan ook juist op bronnen die aantonen dat de Romeinse bevolking maar al te goed op de hoogte was van de diverse nationaliteiten van de slavenpopulatie. Ten eerste waren buitenlandse slaven die nog maar net tot slaaf gemaakt waren niet geliefd omwille van hun verzet tegen hun nieuwe status⁷: vandaar dat de voeten van buitenlandse slaven op

¹ Vitali 2008, p. 77, 88 en 94.

² Cf. supra.

³ Fitzgerald 2000, p. 2.

⁴ Livius XXXV.49.8 en XXXVI.17.5, Lucanus IV.575-9 en Cicero *Prov. Cons.* X. Zie Fitzgerald 2000, p. 89.

⁵ Zie o.a. Seneca, *De Ira* 3.26 en *Ad Lucilium* 47.

⁶ Zie Fitzgerald 2000, p. 13-14 en Schmidt 1973 p. 169-174, Statius *Silvae* 2.6, Macrobius *Saturnalia* 1.11.

⁷ Bradley 1994, p. 34.

slavenmarkten wit werden gekalkt ter herkenning¹. Daarnaast spelen natuurlijk biologische kenmerken een rol. We weten dat slaven door de *mangones* werden opgemaakt voor de verkoop²; het is dus helemaal niet vanzelfsprekend dat ze er nog steeds erg barbaars uitzien. Waarschijnlijker is dat de slaven bestemd voor huishoudelijke en sociale taken – de slaven die het meest met de Romeinse bevolking in contact kwamen – door de *mangones* reeds waren geromaniseerd als verkooptruc. De stereotiepe wilde haardos was dus waarschijnlijk weggewerkt, maar het blijft mogelijk dat men Kelten ook kon herkennen aan andere fysionomische kenmerken (ook vandaag zegt men soms van mensen dat ze een “typisch” Nederlands, Brits of Duits hoofd hebben). Uit de derde en vierde eeuwse fysionomische werken van Adamantinus en de “Anonymus Latinus” (die teruggingen op Polemon) blijkt in elk geval dat Kelten konden herkend worden aan een aantal gedeelde fysieke kenmerken, en dat Romeinen fysieke gelijkenissen konden vertonen met Kelten³. Belangrijker is wel dat veel auteurs erop wijzen dat de geografische afkomst van de slaaf een cruciale rol speelde in de verkoop van de “waar”, maar dan niet om uiterlijke redenen: afhankelijk van de functie werden bepaalde etnische groepen beter of minder geschikt geacht⁴. De voornaamste bron voor deze hypothese is Digest 21.1.31.21 (een reproductie van een edict van de *curules aediles*):

“Zij die slaven verkopen dienen bij de verkoop van iedere slaaf bekend te maken tot welk volk hij behoort. Vaak immers trekt de herkomst van de slaaf de koper aan of schrikt hij hem af. Daarom hebben wij er belang bij te weten tot welk volk hij behoort. De vooronderstelling bestaat namelijk dat sommige slaven goed zijn, omdat zij tot een niet ongunstig bekend staand volk behoren; andere slaven worden voor slecht gehouden, omdat zij tot een volk behoren dat veeleer een ongunstige reputatie heeft. Als zulke mededelingen over de herkomst niet zijn gedaan, wordt aan de koper en aan allen wie die zaak aangaan een actie verleend, door aanwending waarvan de koper de slaaf kan teruggeven.”⁵

Het probleem hiermee is echter dat het niet bekend is wanneer de *curules aediles* dit decreet uitvaardigden, en wat het belang ervan was in de Republiek: de herkomst van slaven was immers minder divers dan in de Late Keizertijd. Digest 21.1.31 grijpt terug naar Ulpianus en dus pas de tweede-derde eeuw n.C. De bronnen geven echter aan dat de “vooronderstellingen” waar Ulpianus het over heeft in het geval van de Kelten, zeker al in de Republiek aanwezig zouden kunnen zijn: niemand wil immers een “onbetrouwbare Kelt” als boekhouder (cf. Polybius).

Ook in didactische literatuur en brieven zijn aanwijzingen te vinden dat de Romeinen aandacht hadden voor etniciteit in hun zoektocht naar slaven voor specifieke functies⁶. We zien dan ook dat enkele aanhangers van de verna-stroming zich genooddaakt voelden om hun eigen stelling enigszins te nuanceren: Andreau benadrukt dat nationaliteit een centrale rol speelde in het verkoopproces van een slaaf en gaat zelfs verder: volgens hem waren slaven een belangrijke bron voor geografische en etnische kennis (hier komen we later op terug). Ook Joshel moet het commerciële belang van etniciteit toegeven⁷.

¹ Boese 1973, p. 149.

² Joshel 2010, p. 93.

³ Repath 2007, p. 487, 533, 537, 550-551, 561. Deze karakteristieken waren uitzonderlijke lengte, bleekheid, lichtkleurig haar, lichtblauwe ogen, korte wipneuzen en zeer stevige benen. Adamantinus fr. B31 en 37, Anonymus Latinus fr. 9.

⁴ O.a. Boese 1973, p. 121, 149 en 150, Schmidt 1973, p. 37 en 41 en Wiedemann 1981, p. 108.

⁵ In Spruit en Feenstra 1996, p. 653.

⁶ Vb. Varro, *De Agricultura* 2.10.4 en Cicero, *Epistula ad Atticum* 4.16.7.

⁷ Andreau 2006, p. 86 en Joshel 2010, p. 101.

Na de verkoop is het echter weinig waarschijnlijk dat etniciteit nog een grote rol speelde: de Gallische slaven dienden nu in een Romeins huis en een Romeinse wereld en werden uiterlijk en innerlijk geromaniseerd. Er waren zeker gevallen waarin de meester en de slaaf dicht bij elkaar stonden en waarin de meester zich bewust was van de afkomst van zijn slaaf, maar in de Romeinse wereld was deze afkomst niet langer relevant en er was dus ook geen reden om er uitvoerig op in te gaan. Zeker naarmate nieuwverworven Keltische slaven kinderen en kleinkinderen kregen moet de oorspronkelijke culturele herkomst in de vergetelheid zijn geraakt, misschien zelfs voor de slaven zelf. Toch mogen we niet uitsluiten dat etnische kenmerken in de eerste generaties fysiek zichtbaar en opgemerkt bleven.

De praktijk van slavernij voor Galliërs

We weten nu dat er een aanzienlijk aantal Keltische slaven aanwezig was in Italië en Rome, en dat de Romeinse bevolking zich in elk geval tijdens de verkoop bewust was van de etniciteit van slaven. Dit betekent dat aan het label “Gallisch” een aantal specifieke kwaliteiten verbonden waren, wat hen meer of minder aantrekkelijk maakte voor bepaalde taken van de slaaf. Dit betekent dan ook dat Gallische slaven in Rome vooral in bepaalde (arbeids)contexten gezien werden. Een grote meerderheid moet gevonden worden in ongeschoolde arbeid. Een groot deel van de – pas overwonnen – Gallische slaven werd waarschijnlijk aan het werk gesteld in mijnen, *latifundia*, openbare werken etc.¹. Een even groot deel was waarschijnlijk gelukkiger en werd tewerkgesteld in domestieke arbeid of de stedelijke economie². Belangrijk is wel dat het hierin waarschijnlijk niet zozeer ging over verantwoordelijke functies dan wel over fysieke, bescheiden arbeid: voor functies met meer om het lijf (zoals *scribae*, secretarissen, *paedagogoi* etc. – m.a.w., geschoolde arbeid) waren Grieken en oosterlingen veel meer in trek³. Verder zullen er ook wel potige Galliërs actief geweest zijn als *lecticarii* of portier, zullen frêle Gallische vrouwen in de prostitutie beland zijn (hoewel Schmidt voor beide sectoren eerder naar Syriërs en oosterlingen verwijst⁴), zullen Gallische meesters in kunst en ambacht ingeschakeld zijn in Romeinse vormen hiervan⁵ en zullen intelligente en gecultiveerde Galliërs wel degelijk taken toegeschreven krijgen die meestal aan intelligente oosterlingen worden toegeschreven⁶, maar hier spelen eerder persoonlijke fysieke en mentale kenmerken een rol dan algemeen vermeende etnische eigenschappen⁷. Toch zou het fout zijn om hen uit te sluiten in ons onderzoek, want ook zij beïnvloedden hun omgeving. Veel van de Kelten die in oorlogen tegen Rome tot slaaf werden gemaakt, behoorden tot de gehelleniseerde elite, wat betekent dat ook Keltische slaven hoge en verantwoordelijke posities konden bekleden⁸.

Twee slavenbedrijven worden wel specifiek met Galliërs in verband gebracht. Ten eerste stonden Galliërs in de Oudheid bekend om hun bekwame omgang met dieren: het hoeft dan ook niet te verbazen dat Varro hen ten zeerste aanbeveelt wanneer men hoeders zoekt voor zijn kudde (gaande van runderen tot het temmen van paarden)⁹. Ten tweede duiken Galliërs veelvuldig op als

¹ Duff 1958, p. 8, Treggiari 1969, p. 9 en Brunt 1971, p. 122.

² Gordon 1924, p. 102-103. Gordon geeft als voorbeeld de 40.000 Salassi die Augustus in 25 v.C. tot slaaf maakte (cf. Strabo, *Geographica* IV.205).

³ Duff 1958, p. 7, Boese 1973, p. 53 en 123-124, Schmidt 1973, p. 45, zie ook Cicero, *Epistula ad Atticum*, 4.16.7. Uiteraard mag dit ook niet overdreven worden: zeker niet alle Grieken behoorden tot deze bevoordeelde categorie. Treggiari 1969, p. 9.

⁴ Schmidt 1973, p. 49, 52 en 57.

⁵ Gordon 1924, p. 110. Treggiari (1969, p. 9-10) houdt hier te weinig rekening mee.

⁶ Treggiari 1969, p. 9.

⁷ Treggiari 1969, p. 9. Ongetwijfeld omwille van de niet-representativiteit van elke epigrafische studie is er nog geen coherent onderzoek gedaan naar de specifieke rol van etnische groepen in Romeinse slavernij.

⁸ Allen 2001, p. 27 en Hopkins 1978, p. 123.

⁹ Varro, *De Agricultura* 2.10.4, Wiedermann 1981, p. 146-147 en Gordon 1924, p. 110.

gladiatoren. In de vroege ontwikkeling van de “sport” in de derde eeuw v.C., en dit bleef ook zo tot ver in de eerste eeuw v.C., bestonden gladiatoren voornamelijk uit krijgsgevangenen, met als grootste groepen Samnieten, Thraciërs en Galliërs¹. Dit (nominaal) etnisch onderscheid bleef een rol spelen en in de eerste eeuw v.C. werd het beeld van Galliërs als gladiatoren zo belangrijk dat er zich een specifiek en spectaculair type ontwikkelde: de *murmillio*. Deze gladiatoren waren niet noodzakelijk allemaal Galliërs, maar ze werden uitgerust met Gallische wapendracht en er werd wel over hen gesproken als “Galliërs”². Ook de oprichting van de “Ludus Gallicus” als specifieke trainingsschool voor Gallische gladiatoren in 80 n.C. bewijst dat het etnisch onderscheid belangrijk bleef, al was het enkel nominaal. De Spartacusrevolutie van 73 v.C. illustreert het belangrijke aandeel van Galliërs als gladiators en slaven. Spartacus’ eerste luitenant Crixus was een Galliër. Het oorspronkelijke doel van de revolutie was om de slaven naar hun oorspronkelijke thuislanden terug te brengen, namelijk Gallië en Thracië. Volgens Appianus splitste de groep later in twee: Crixus nam 30.000 man onder zijn hoede en Spartacus 40.000 man. De logische deductie zou zijn dat Crixus’ mannen Galliërs waren en die van Spartacus Thraciërs, die elk afzonderlijk naar hun respectieve thuislanden trokken, maar dat klopt niet. Appianus schrijft immers dat ook Spartacus op weg was naar Gallië. Het is dus niet zo dat Crixus’ 30.000 mannen exclusief Galliërs waren; de groepen waren gemengd³. Bovendien zou het ook naïef zijn om er vanuit te gaan dat er alleen maar Galliërs en Thraciërs in Spartacus’ leger zouden zitten: zo was er op zijn minst ook een grote groep Germanen bij⁴. De vraag is echter of deze “Germanen” wel effectief uit het verre, onafhankelijke Germanië afkomstig waren en of het niet gaat om Galliërs die foutief als Germanen bestempeld werden: de groep van Crixus die verpletterend bij de Garganus verslagen werd, wordt door Plutarchos bestempeld als “Germaans”⁵.

De impact van Keltische slaven op de Romeinse beeldvorming.

Van al deze beroepen moeten we nagaan of ze de Romeinse beeldvorming op Galliërs hebben beïnvloed. De slaven op *latifundia* en in de mijnen kunnen alvast worden uitgesloten als betekenisvolle groep: het meeste contact verliep immers tussen de meester en de *vilicus* of de mijnopzichter; van persoonlijk contact is niet echt sprake. Wel kan dit het gevolg hebben dat Galliërs (en andere buitenlanders) met inferieur werk, een burger onwaardig, werden geassocieerd⁶. Binnen de domestieke arbeid is er al meer kans op persoonlijk contact tussen meester en slaaf, maar ook hier verliep de communicatie en contacten meestal tussen de meester en de dispensator⁷. Veel auteurs stellen wel dat de slaaf binnenshuis waarschijnlijk wel positiever werd benaderd dan buitenshuis en dat men ook goede relaties kon onderhouden met slaven⁸, maar als er al slaven waren die kennis over hun etniciteit konden doorgeven aan hun meester, was dat privilege weggelegd voor Griekse vertrouwelingen (hoewel we hier mee moeten opletten: het beeld dat Schmidt hierover schetst is op zich ook een modern stereotype⁹). Slaven die in naam van hun meester een winkel of atelier uitbaatten hadden uiteraard wel contact met de lagere regionen van de bevolking, maar hier – en bij alle slaven – geldt de regel dat deze slaven uiterlijk geromaniseerd waren. Dit gold dus ook voor de talrijke slaven die de publieke ruimte dagelijks overspoelden; volgens Fitzgerald waren slaven hierin niet weg te denken. Niet alleen waren ze expliciet zichtbaar en voelbaar aanwezig (het vertoon van slaven was een manier voor de elite om haar weelde en succes

¹ Andreau 2006, p. 109 en Meijer 2006, p. 51 en 93.

² Schmidt 1973, p. 70 en Meijer 2006, p. 91 en 93.

³ Appianus, *De Bello Civilo* I.14.116.

⁴ Wiedermann 1981, p. 215. Zie ook Caesar, *De Bello Gallico*, I. 40.

⁵ Plutarchos, *Crassus* 8.1-11.8.

⁶ Hopkins 1978, p. 112.

⁷ Schmidt 1973, p. 43.

⁸ Andreau 2006 p 155, Fitzgerald 2000 p. 13-14 en Schmidt 1973 p. 169 en 174, cf. Seneca, *Ad Lucilium* 41.

⁹ Schmidt 1973 p. 161.

tentoon te spreiden, en veel elite Romeinen lieten zich een weg banen door hun slaven¹), maar ook mediëerden ze zowat elke interactie tussen twee burgers². Het beeld van slavernij als “*mort sociale*” dat Patterson en Andreau naar voren schuiven mag men dus zeker niet interpreteren als sociale afwezigheid, maar als sociale irrelevantie³. Het probleem is dat deze contacten waarschijnlijk niet van die aard en zo’n diepgang waren dat ze de Romeinen de gelegenheid gaven om zich een beeld te vormen van Galliërs, laat staan een algemeen verspreid cliché. Wel kunnen ze ervoor zorgen dat andere, meer stereotiepe beelden genuanceerd worden bij zowel de lagere klassen als de hogere klassen (gewaardeerde Gallische slaven van Romeinse aristocraten hadden wel degelijk enig aanzien⁴).

Varro’s expliciete vermelding van Galliërs als bekwame herders is interessanter. Klaarblijkelijk associeerde men Galliërs met het pastorale en het landelijke, wat klopt met hetgeen we over hen weten. Het belangrijkste voor beeldvorming is echter het gladiatorschap. Vanwege haar immense populariteit⁵ en haar publieke en sensationele karakter hoeft het geen betoog dat het publiek de nationaliteit kende van grote kampioenen, zeker gezien het feit dat Republikeinse gladiatorengevechten voornamelijk tweegevechten waren⁶. Het feit dat de *murmillo* gestileerd werd naar Gallisch model, zegt hierbij genoeg⁷. Het gladiatorschap kan dus hebben bijgedragen tot een clichématig beeld van Galliërs als woeste heroïsche krijgers, maar heeft ook een keerzijde. In tegenstelling tot andere slaven kunnen Gallische gladiatoren het beeld op Galliërs veel minder beïnvloeden *na* hun slavernij: ten eerste omdat de overlevingskansen veel kleiner waren⁸ en ten tweede omdat gladiatoren na hun vrijlating meestal geen burgers werden maar *perigrini dediticii*, die op een afstand van 100 km van Rome vandaan moesten blijven⁹. Zo droegen Keltische gladiatoren bij tot een dubbel beeld: buiten de arena waren ze een bron van minachting, maar binnen de arena genoten ze een grote sympathie, prestige en populariteit¹⁰. Pikanter is dat gladiatoren erg tot de seksuele verbeelding van het vrouwelijke publiek spraken¹¹, en ook dit droeg bij tot één van de vele beelden die rond het concept “Kelten” waren opgebouwd: Kelten werden tot op zekere hoogte geassocieerd met gladiatoren, die op hun beurt op zekere hoogte werden geassocieerd met seksuele (gefantaseerde) avonturen en exuberantie.

Ook gender speelt een rol in beeldvorming. Binsfeld stelt dat uit Gallië enkel mannen werden ingevoerd, omdat zij ingezet werden voor fysiek zwaar werk¹². Naarmate de keizertijd vorderde werd dit misschien inderdaad belangrijker, maar deze veronderstelling negeert de grote vraag aan huishoudelijke slaven en slavinnen. Zeker tot 52 v.C. bestonden oorlogsslaven voor een groot deel uit vrouwen en kinderen, hoewel het fout zou zijn de overlevende mannen te vergeten¹³. Bovendien trekt Binsfeld haar conclusie deels op basis van het gebrek aan vondsten van vrouwelijke Gallische slaven in epigrafische en literaire bronnen. Zoals steeds moet men zeer voorzichtig zijn met

¹ Hopkins 1978, p. 112.

² Fitzgerald 2000, p. 13 en 51-59.

³ Andreau 2006, p. 153.

⁴ Treggiari 1969, p. 227.

⁵ Meijer geeft het voorbeeld dat een theatervoorstelling halverwege de opvoering plots voor een leeg theatergebouw stond omdat het volk liever naar Aemilius Paullus’ gladiatorenspelen ging kijken. Meijer 2006, p. 37.

⁶ Meijer 2006, p. 9.

⁷ Dit betekent niet dat alle *murmillones* Galliërs waren, maar wel dat Galliërs een bepaald topos om zich heen hadden dat ertoe leidde dat de *murmillo* naar hen werd geschapen.

⁸ Gordon 1924, p. 102.

⁹ Gaius, *Institutiones* 1.1.13 en 27.

¹⁰ Hope 2001, p. 191, Meijer 2006, p. 48-49 en 51 en Coleman 2010, p. 419.

¹¹ Wiedemann 1992, p. 26, Hope 2001, p. 186 en Meijer 2006, p. 77.

¹² Binsfeld 2008, p. 88.

¹³ Bradley 1994, p. 40-41 en Andreau 2006, p. 89.

dergelijke argumenten *ex silentio*: in een maatschappij waar de vrouw duidelijk inferieur was aan de man is het logisch dat er veel meer mannelijke epitaven en vermeldingen kans maken om de tand des tijds te overleven. Het is echter wel zo dat, gezien deze vrouwelijke vermeende inferioriteit, de meeste publieke contacten tussen Romeinen en Keltische slaven tussen mannen verliepen¹.

Eens vrijgelaten bleven de Keltische slaven invloed uitoefenen op de beeldvorming. Sommigen gingen terug naar hun thuisland maar de meesten bleven in Rome. In deze context, nu ze eindelijk een identiteit hadden waar ze zelf over konden beschikken, was het voor hen essentieel zich te identificeren als Romein (wat ook verwacht werd in de Romeinse ideologie achter de praktijk van vrijlatingen)². Toch blijkt uit (keizerlijke) epigrafie dat ook hun oorspronkelijke etniciteit werd benadrukt, om de positieve persoonlijke evolutie die ze hadden doorgemaakt te illustreren³. Vooral bij de meer vooraanstaande vrijgelatenen – en die waren talrijk⁴ – werd hun etnische oorsprong het onderwerp van discussie en debat⁵. Dit is vooral interessant omdat het criterium etniciteit blijkbaar op de voorgrond treedt in elitaire contexten. Etnisch bewustzijn was dus wel degelijk aanwezig bij de vrijgelatenen of hun Romeinse omgeving, en toonde de Romeinen dat ook Kelten in staat waren tot maatschappelijk succes⁶.

Conclusie

Dat de Romeinen wel degelijk enig etnisch benul hadden van de slaven die overal in hun maatschappij opdoken, wordt bewezen door de specifieke eisen van de koper en maatregelen van de verkoper van buitenlandse slaven, de aandacht voor fysionomie, filosofische besommeringen over het lot en de natuur van volkeren en de etnica van vrijgelatenen. Na de verkoop kan deze aandacht natuurlijk niet constant geweest zijn en het grootste deel van de Keltische slaven passeerde ongetwijfeld onopgemerkt de revue. Het effect van de meeste Keltische slaven op de beeldvorming over Kelten was een associatie met inferioriteit en landelijkheid. Het waren echter de uitzonderingen die de grootste impact hadden op dit beeld. Aan de onderkant van de maatschappij was er de liminale populariteit van de Keltische gladiator, als krijger en als lustobject. De invloed hiervan op het globale beeld mag niet worden onderschat, omdat Keltische gladiatoren als vedettes zowat de enige “Bekende Kelten” waren binnen de Romeinse maatschappij. De afwezigheid van etnisch bewustzijn die het merendeel van de ontmoetingen tussen Keltische slaven en laaggeboren Romeinen domineerde, is op zich echter ook interessant en kan zelfs bestaande stereotypes in de hand werken; bij het zien van een uitzonderlijk grote Sabbijnse of Iberische slaaf vertelde men misschien thuis over een beer van een “Galliër”. In de hogere maatschappelijke zones bouwden verschillende Kelten een intense vertrouwensband op met hun meester, en ook als vrijgelatene genoten ze een niet onaanzienlijke maatschappelijke status. Zowel zijzelf als hun elitaire omgeving wisten maar al te goed dat ze in feite geen geboren Romeinen waren. Zo kon de Romeinse elite zien dat Kelten, en zelfs ex-slaven, ook in aanmerking kwamen voor cultivering en respect. Enerzijds had Keltische slavernij dus een distantiërend effect dat de Kelten afdeed als exotisch en inferieur, maar anderzijds bood slavernij ook de mogelijkheid om van dichtbij en in het dagelijks leven kennis te maken met de personen over wie zoveel werd verteld, toen ze nog veraf en uitzonderlijk waren. De Romeinen dachten uiteraard niet continue aan de Kelten, maar wanneer ze ter sprake kwamen in verhalen uit

¹ Zie ook Hopkins 1978, p. 102.

² Treggiari 1969, p. 245, Hopkins 1978, p. 101 en Wiedermann 1981, p. 70.

³ Zie Wierschowski 2001.

⁴ Hopkins 1978, p. 116. Zie ook Tacitus, *Annales* XIII.27.

⁵ Treggiari 1969, p. 4.

⁶ Treggiari 1969, p. 246-249. Treggiari onderscheidt slechts 4 erkende Galliërs. Dat het hier gaat om een etnisch en geen provinciaal onderscheid blijkt uit de afwezigheid van Cisalpijnse, Narbonese of Comataanse specificeringen. Zie ook Bang 1910.

veldtochten of mythes en wanneer men hierdoor wel aandacht had voor de eigenheid (of curiositeit) van de Kelten, boden de Keltische slaven in hun directe omgeving een waarschijnlijk erg teleurstellende toetssteen. Zo konden zelfs slaven een positieve impact uitoefenen op Keltische stereotypes.

Oorlog

“To his Greek and Roman adversaries, the Celtic warrior was the archetypical barbarian.”
– Stephen Allen¹.

Naast handel en slavernij is oorlog natuurlijk ook een belangrijke bron voor beeldvorming. De gepolariseerde aard van deze contacten heeft een heel andere impact op de Romeinse mentaliteit dan de voorgaande, eerder vreedzame contacten. Wat we ons hier vooral afvragen is het beeld dat de Romeinse soldaten mee terug naar huis namen na afloop van gevechten met de Kelten. De meeste reconstructies van de militaire confrontaties tussen Romeinen en Kelten zijn gebaseerd op Livius, en zeker in het geval van deze studie is dit een legitieme bron: het gaat immers niet alleen over de impact van deze contacten zelf, maar ook hoe ze herinnerd werden. De iconische inname van Rome in 390/386 v.C. hebben we reeds besproken, maar Livius' *Ab Urbe Condita* beschrijft nog tal van latere gevechten met Kelten doorheen de Romeinse geschiedenis.

De eerste echte kennismaking (in de letterlijke zin van het woord) met Galliërs was van militaire en erg verontrustende aard². Toen Marcus Caedicius verkondigde dat de Galliërs in opmars waren, nam niemand hem serieus omdat hij slechts een plebejer was, en *“bovendien omdat dit volk zo ver weg woonde en dus weinig gekend was”* (V.32). De Romeinen hadden in deze periode dus amper contact met de Kelten, hoewel volgens Livius al een eerste migratiegolf in Italië was neergestreken in de 6^e eeuw v.C. (V.33-35). De stammen die hij noemt zijn eerder gebaseerd op Livius' eigen tijd dan op de historische werkelijkheid, maar het grote aantal laat vermoeden dat ze toch een vrij representatief beeld van de Keltische beschaving in het algemeen moeten gegeven hebben³. De Senones zouden echter de stam zijn die zowel Clusium als Rome aanvielen. Livius geeft toe dat hij dit niet zeker weet en dat het niet duidelijk is in welke mate de andere Keltische stammen hen hielpen (V.35). Net als Polybius noemt ook hij de aanvallers van Rome daarna steevast *“de Galliërs”*, omdat dat nu eenmaal gemakkelijker te onthouden is, dus moeten wij er ook van uitgaan dat de rest van de bevolking niet geïnteresseerd was in het subtiele stammenonderscheid van de Kelten.

Na het fiasco dat het gevolg was van de onderschatting van de Galliërs in 390/386 v.C., namen de Romeinen latere Gallische invasies telkens zeer serieus, stelde men vaak dicators aan en bracht men de troepen in opperste paraatheid, zelfs wanneer het om loos alarm ging of de Galliërs in principe nog niets misdaan hadden (VII.1, 9, 12, 23, 25, VIII.17, 20). Ongetwijfeld was de historische realiteit voor de actoren uitgebreider, maar de chronologische overzichten van Allen en Wilcox geven een aantal belangrijke rechtstreekse militaire confrontaties tussen Romeinen en autonome Kelten (huurlingenlegers worden later behandeld)⁴: 390-350 v.C., 285 v.C., 225 v.C., 125-121 v.C. en uiteraard 58-81 v.C.. Hieraan moet 189 v.C. worden toegevoegd⁵, alsook 107 v.C. en 60 v.C.⁶. Verder willen we ook herinneren aan de vijfentwintig triomftochten tegen Galliërs in de *Fasti Triumphales*. De slavenopstand van Spartacus (cf. supra) is hier uiteraard niet in meegerekend, omdat die voor de Romeinen geen etnische maar een sociale kwestie was. Toch waren er meer dan gelegenheden genoeg waarbij de Romeinen in nauw militair contact kwamen met Kelten. Vele van deze contacten waren van erg vernederende aard voor de Romeinen. In de eerste plaats denken we natuurlijk aan de val van Rome, maar ook andere gebeurtenissen, in het bijzonder een hoogstwaarschijnlijk

¹ Allen 2001, p. 3.

² Woolf 2011, p. 22.

³ Ogilvie 1965, p. 706-710.

⁴ Allen 2001, p. 8 en Wilcox 2000, p. 53-54.

⁵ Livius *Ab Urbe Condita* XXXVIII.12-24.

⁶ Caesar, *De Bello Gallico* I.7 en 44. Zie ook de voetnoten in Hunink 2009, p. 341-342 (nr. 23 en 25).

Keltische aanval waarbij de aanvallers Romeinse maagden opeisten voor seks¹. Het vervolg, de deugdame slavinnen die zich opofferden en zo niet alleen de Romeinse eer maar ook de overwinning redden, kreeg mythische proporties en was zeker gekend bij de Romeinen². Dat dit soort confrontaties een negatieve invloed heeft op de beeldvorming, is niet zo moeilijk om voor te stellen.

Uiterlijke aspecten van oorlogsvoering vanaf de vierde eeuw v.C.

Op verschillende momenten benadrukt Livius het imposante uiterlijk van de Keltische krijgers en hun wapens (vb. V.35 en XXII.46). Hoewel deze uitspraak in Livius' geval meer op retorische verbeelding en exotisme gebaseerd is dan op empirie en hij daarom ook niet echt in detail treedt (hij houdt het bij een nietszeggend "*genus armorum*")³, is het zeker de moeite waard om stil te staan bij het beeld waarmee de Romeinse soldaten geconfronteerd werden en mee terugnamen naar huis na de slag. De literaire beschrijvingen van de Kelten worden immers vrij uniform bevestigd door de archeologie⁴.

De Keltische krijgers legden bewust grote nadruk op hun uiterlijke impressie en zagen het als uitingen van hun status en succes als krijger⁵. Hij moet dan ook een grote indruk hebben gemaakt op de Romeinen, niet alleen omwille van zijn exotische lengte, bleekheid en haartooi, maar ook door zijn kledij en wapendracht. De bevindingen van Diodoros Siculus (cf. supra) worden ondersteund door archeologisch materiaal, maar Allen wijst er op dat de kleurigheid van de kleren al snel vervaagde en Wilcox betoogt dat het heus niet altijd zo kleurig was⁶. De juwelen, en in het bijzonder de *torques* die de mannen aanbrachten als uiting van hun rijkdom, rang en verdienste, waren voor de Romeinen ook een symbool voor de Kelten, hoewel de *torque* ook in andere culturen werd gebruikt⁷. De overdaad aan gouden en bronzen juwelen moet de Romeinse soldaat zijn opgevallen⁸. Ook de vreemde, opgesteven haartooi en de on-Romeinse broeken moeten hier vermeld worden⁹.

Het merendeel van de Keltische krijgers was slechts bewapend met speren en een karakteristiek groot ovaal schild. Maliënkolders en rijkelijk artistiek bewerkte helmen, (opmerkelijk lange en stompe) zwaarden en schilden waren voorbehouden voor de elite¹⁰. Archeologisch materiaal ontkracht de stelling die bij de antieke auteurs vaak voorkomt dat de wapens van inferieure kwaliteit zouden zijn en vaak doorbogen. Allen suggereert dat de auteurs misschien verward waren door het Keltische "ritueel doden" van een zwaard door het te plooiën en als dedicatie te offeren¹¹, maar mijns inziens moet men er ook rekening mee houden dat de rijkelijk bewerkte elitezwaarden die archeologisch werden geattesteerd misschien niet representatief waren en er ook inferieure, minder kostbare en kwaliteitsvolle zwaarden werden gemaakt. Tenslotte stond elke Keltische krijger in voor zijn eigen bewapening, in tegenstelling tot beroepslegers. Volgens Walbank is de fabel van de plooiende zwaarden een verhaal uit de soldatenkampen, dat verteld werd om elkaar bezig te houden en om de moraal op te peppen¹. Strijdwagens werden gebruikt aan beide zijdes van het Kanaal, maar

¹ Macrobius, *Saturnales* I.11. Het is niet gekend naar welke feiten hier gerefereerd wordt. Steward 2012, p. 87.

² Niet alleen omwille van het ritueel dat erop gebaseerd was, maar ook door de beschrijvingen van Plutarchos en Macrobius. Schmidt 1973, p. 144 en Steward 2012, p. 87.

³ Ogilvie 1965, p. 716.

⁴ Powell 1980, p. 61.

⁵ Wilcox 2000, p. 57 en Allen 2001, p. 20.

⁶ Wilcox 2000, p. 59 en Allen 2001, p. 21.

⁷ Allen 2001, p. 21-22.

⁸ Powell 1980, p. 72.

⁹ Powell 1980, p. 65-68.

¹⁰ Powell 1980, p. 121, Wilcox 2000, p. 67-68 en Allen 2001, p. 22-24. Helmen en maliënkolders waren zeer zeldzaam. Zie Wilcox voor een gedetailleerd overzicht van de verschillende types.

¹¹ Wilcox 2000, p. 69 en Allen 2001, p. 24.

dienden in feite puur om indruk te maken op de tegenstander: voor het gevecht zelf steeg men af². Kort moet hier ook iets gezegd worden over naaktheid. In het hoofdstuk over het stereotiepe stereotype zagen we al dat moderne constructies de Kelten voorstelden alsof ze allemaal naakt ten strijde trokken, maar zoals gezegd is dit een foute constructie en wisten de Romeinen maar al te goed dat het hier ging om de rituele naaktheid van specifieke groepen van voornamelijk huurlingen en “*Gaesatae*”³. Volgens Wilcox was naaktheid in de vierde eeuw v.C. wel nog vrij wijdverspreid, maar waren het net de contacten met de mediterrane volkeren die ervoor zorgden dat men meer bepantsering ging gebruiken⁴. Ontblote bovenlijven bleven echter wel gemeengoed⁵. Dit alles maakte dat Keltische krijgers zeer duidelijk herkenbaar waren op het slagveld⁶ (iets wat we goed in het achterhoofd moeten houden wanneer we praten over huurlingen).

De impact van de Keltische krijger was niet enkel visueel. Verschillende auteurs wijzen op het angstaanjagende effect van het Keltische krijgsgeschreeuw en de tonen van de *carnyx*. Polybius zei al “The Romans were terrified by the fine order of the Celtic host and the dreadful din, for there were numerous trumpeters and horn blowers, and the whole army was shouting its war cries at the same time. There was such confused sound that the noises seemed to come not only from the trumpeters and warriors but also from the ground itself.” (II.29). Diodoros schreef “*their trumpets are of peculiar nature and such as barbarians use, for when they are blown upon they give forth a harsh sound, appropriate to the tumult of war*” (V.30.2). Livius formuleerde het als volg: “*Dat volk, dat bij de geboorte de neiging tot zinloos gebrul heeft meegekregen, vervulde met rauw gezang en kreten in alle toonaarden de lucht van een huiveringwekkend lawaai*” (V.37, zie ook XXI.28). Het staat vast dat de combinatie van deze visuele en auditieve aspecten niet alleen bevorderend werkte voor het gemoed van de Keltische krijgers zelf, maar ook een overweldigende indruk op Romeinse tegenstanders moet gemaakt hebben⁷.

¹ Walbank 1957, p. 209.

² Powell 1980, p. 127. Allen (2001, p. 47) wijst erop dat de strijdswagen op het continent slechts gebruikt werd tot het einde van de derde eeuw v.C..

³ Vb. Polybius, *Historia* II.28 en Diodoros Siculus, *Bibliothèque Historique* V.29.1 en 30.3. Zie Allen 2001, p. 27.

⁴ Wilcox 2000, p. 65 en Allen 2001, p. 27. Zie ook Powell 1980, p. 68 en 130.

⁵ Vb. Livius *Ab Urbe Condita* XXI.46.

⁶ Caesar, *De Bello Gallico* I.22.

⁷ Powell 1980, p. 121, Wilcox 2000, p. 65 en 74 en Allen 2001, p. 27-29.

Fig. 51-52: Reconstructietekeningen door Angus McBride van types Keltische krijgers in de derde, tweede en eerste eeuw v.C.

Het heetst van de strijd

Keltische krijgers waren individualisten: het waren geen getrainde beroepslegers die als één geheel vochten maar verzamelingen van krijgers die uit waren op individuele eer via lijf-aan-lijfgevechten¹. Voor de strijd zelf losbarstte, hadden de Kelten dan ook de gewoonte om de tegenstanders uit te dagen tot een duel². Twee beroemde voorbeelden zijn het duel van Titus Manlius Torquatus in 361 v.C. en van Marcus Valerius in 349 v.C.³. Livius maakt hier gebruik van deze Keltische gewoonte om uiting te geven aan zijn ideologie van dominantie van de Romeinse *pietas* en *modestas* over de Keltische spot en weelde. Na dit tweegevecht waren de Keltische troepen zo opgezwepen (dit was het doel van het tweegevecht) dat ze zich in furie op hun tegenstanders stortten⁴.

Desondanks waren de Keltische troepen geen “zootje ongeregeld” maar was er wel degelijk een interne structuur in de slaglinies. De troepen werden opgesteld in tribale contingents, met subdivisies per clan en de sterkste krijgers werden in de voorste linie opgesteld. Verder was het ook duidelijk dat de Kelten hun troepen strategisch opstelden naargelang van de geografische context⁵. De vraag is natuurlijk of de Romeinen in staat waren om de groepsindeling van de Keltische legers te onderscheiden. Het is goed voorstelbaar dat, wanneer het Keltische leger eenmaal in beweging was, het voor de Romeinen vooral leek alsof er een muur van metaal en spieren razendsnel op hen afkwam. De antieke auteurs zijn unaniem dat een de eerste aanval van een Keltisch leger overweldigend is, maar dat hun geest al snel gebroken is wanneer deze aanval strandt tegen de

¹ Powell 1980, p. 127 en Allen 2001, p. 25.

² Diodoros Siculus, *Bibliothèkè Historikè* V.29.2-3.

³ Resp. Livius VII.9-10 en VII.25-26.

⁴ Powell 1980, p. 127 en Allen 2001, p. 30.

⁵ Allen 2001, p. 27.

Romeinse gesloten en georganiseerde eenheden. De Kelten waren het gewoon om in vrij open gevechten te strijden van man tot man zonder veel strategie; dit in tegenstelling tot de Romeinse gewoonte van gedisciplineerde gevechten tussen eenheden. Aangezien gedisciplineerde eenheden de Kelten vreemd waren, waren zelfs een paar panikerende krijgers voldoende om het hele leger te laten vluchten¹. Caesar presenteert echter een heel ander beeld van de Kelten: in vb. I.25 en II.27 houden de Kelten zeer moedig stand en hoewel dit waarschijnlijk ook een onderdeel is van Caesars zelfverheerlijking via de presentatie van waardige tegenstanders, moeten we er rekening mee houden dat de realiteit van de militaire confrontaties een gevarieerder beeld zal hebben opgeleverd dan de eenzijdige literaire lafheid². Ook uit Polybius blijkt meermaals dat de manier waarop de Kelten met druk en tegenslag omgingen, afhing van groep tot groep en situatie tot situatie³. De eerste charge moet echter inderdaad erg indrukwekkend geweest zijn.

Fig. 53: Een reconstructietekening door Wayne Reynolds van de Slag bij de Samber, een mooi totaaloverzicht van de visuele en auditieve impact van een chargerend Keltisch leger. (Caesar De Bello Gallico II.19-20).

¹ Wilcox 2000, p. 59 en Allen 2001, p. 44.

² Zie Wilcox 2000, p. 83.

³ Vb. Polybius *Historiae* II.34 en XIV.8. Zie Allen 2001, p. 45 voor verdere voorbeelden.

Huurlingen

De rechtstreekse conflicten tussen Kelten en Romeinen waren echter niet de enige manier waarop beide groepen met elkaar slaags geraakten. Kelten stonden algemeen bekend als uitmuntende huurlingen en ze hadden een belangrijk aandeel in een groot deel van de grote veldslagen van de Klassieke Oudheid. Pompeius Trogus, zelf een Gallische Romein, stelt het als volgt: “*The kings of the east then carried on no wars without a mercenary army of Gauls*”¹. Goudineau beweert dat de fameuze Gallische rijkdom aan goud zijn oorsprong vond in het mercenariaat, maar zijn argumentatie is niet helemaal overtuigend². Het lijkt geen twijfel dat de Kelten fabelachtige rijkdommen verworven door als huurling in de grote oorlogen van de Middellandse Zee mee te vechten, maar de kans dat dat goud allemaal in Gallië terecht komt (zoals Goudineau beweert) is klein. Ten eerste was het mercenariaat in het bijzonder succesvol in Klein-Azië (cf. Trogus), maar de Kelten daar keerden niet terug naar Gallië³. Ten tweede waren ook Keltiberiërs erg actief in het mercenariaat, maar ook zij hielden hun goud op het Iberisch schiereiland. Ten derde werd het merendeel van Hannibals Keltische huurlingen (cf. infra) verpletterend verslagen door de Romeinen, met inbeslagname van hun hele have en goed. Tot slot was een huurlingenloon zeker meer dan genoeg om mee te overleven, maar wat men overhield gebruikte men om er een royale levensstijl op na te houden, niet om op te potten of terug te sturen naar Gallië (bovendien hadden deze huurlingen helemaal geen connecties in Gallië, want hun families migreerden mee⁴). Dat dergelijke schatten integraal naar Gallië werden teruggebracht en daar in bulk werden opgeslagen achtte men in de oudheid zelf al hoogst ongeloofwaardig⁵. Goudineau haalt hiermee wel een ander hardnekkig cliché aan over de Kelten: hun liefde voor goud. Terwijl andere huurlingenlegers in zilver uitbetaald worden, vragen Keltische troepen in de literatuur stevast om goud⁶.

Hoe het ook zij, Keltische huurlingen waren alomtegenwoordig in de hellenistische geschiedenis van de Mediterrane wereld⁷. Het leger van de Macedonische koning Perseus, dat in de vroege tweede eeuw v.C. ten strijde trok tegen Rome, telde minstens 2000 Kelten en hij zou er veel meer hebben gehad als hij niet zo gierig was geweest⁸. Ook Philippos, Achaïos en Attalos en een hele reeks andere hellenistische vorsten hadden Keltische huurlingen⁹. Het belangrijkste conflict was echter dat met Romes erfvijand: in de eerste twee Punische Oorlogen speelden ze een cruciale rol, niet alleen als opstandelingen maar ook als huurlingen uit onafhankelijke gebieden¹⁰. Hannibal en zijn broer Hasdrubal, in de overtuiging dat ze de oorlog niet konden winnen zonder Gallische steun, kochten vele Gallische stammen en huurlingetroepen om met baar goud, “*waarop dat volk verzot is*”¹¹. Dat er Keltische huurlingen meevochten in de legers van Hannibal in onder andere de Slag bij Cannae blijkt uit verschillende passages van Polybius en Livius¹². Dat Livius zich hiervan bewust is en dit

¹ In Justinus, *Epit.* 25.2 (<http://www.forumromanum.org/literature/justin/english/trans25.html>). We moeten er wel rekening mee houden dat Trogus nogal panegyrisch schreef over zijn volk.

² Goudineau 1998, p. 57.

³ Trogus in Justinus, *Epit.* 25.2 (<http://www.forumromanum.org/literature/justin/english/trans25.html>).

⁴ Chaniotis 2005, p. 84.

⁵ Poseidonios in Kidd 1988 (II), p. 934-935 en Chaniotis 2005, p. 84.

⁶ Goudineau 1998, p. 58.

⁷ Bienkowski 1908, p. 146 en Momigliano 1975, p. 53. Bienkowski biedt een handig overzicht.

⁸ Livius *Ab Urbe Condita* XLII.51 en XLIV.27, zie ook Goudineau 1998, p. 58-5.

⁹ Polybius *Historiai* V.3, 77 en 78. Zie verder Bienkowski 1908, p. 146.

¹⁰ Wilcox 2000, p. 54 en Allen 2001, p. 8. Attestaties voor de Eerste Punische Oorlog: Polybius *Historiai* I.17, 43, 67, 77, 79-80 ect.

¹¹ Polybius *Historiai* III.34 en Livius, *Ab Urbe Condita* XXI.20, XXIII.28, XXVII.36. Hier gaat het specifiek om huurlingenwerving, niet om het betalen van tol.

¹² Polybius *Historiai* III.74, 79, 85, 113 (waarbij de Kelten centraal staan opgesteld in de linie bij Cannae), III.115, VIII.30 (waarin de Kelten in een hinderlaag een Romeins leger afslachten bij Tarente) en XI.3 (waarbij de

expliciet vermeldt, is belangrijk voor de beeldvorming. Op het moment dat de rechtstreekse oorlogen tussen Kelten en Romeinen ophouden, blijven Keltische krijgers echter opdoemen in de voorste gelederen, en we kunnen er zeker van zijn dat ze herkenbaar waren. Hier misten de Kelten dus een grote kans om het stereotype wat te laten bekoelen, zeker gezien de zeer gewelddadige aard van de voorbeelden in de fragmenten in voetnoot (vb. moordende raids op slapende Romeinen). De Romeinen moeten vaak het gevoel hebben gehad dat ze niet tegen Carthago, maar tegen Kelten oorlog voerden.

Bondgenoten en hulptroepen

Dit is echter niet de enige zijde van het verhaal. Reeds in de Eerste Punische Oorlog liepen Keltische huurlingen van Hannibal over naar Rome¹. In de oorlog met Hannibal kozen verschillende stammen partij voor Rome. Al van bij het begin van de oorlog speelden ze een rol: in 218 v.C. stuurde Scipio zijn Gallische hulptroepen naar de Rhône om de inval van Hannibal op te vangen². Deze Galliërs werden verslagen, maar dit weerhield Scipio er niet van om de Gallische cavalerie vooraan in de slaglinie te plaatsen. Deze passage onthult een belangrijk aspect van de Romeinse visies op hun Keltische bondgenoten: Scipio achtte de levens van zijn Romeinen én andere bondgenoten hoger dan die van de Kelten! Dit zien we ook in Caesars behandeling van zijn Gallische hulptroepen in *De Bello Gallico*³. Ook verder in het werk vinden we attestaties van Keltische hulptroepen, huurlingen en bondgenoten aan Romeinse zijde⁴. Omwille van hun vaardigheden als ruiters waren Galliërs na, maar ook voor Augustus al erg in trek als *auxilia*⁵.

De vraag is natuurlijk of dit opweegt tegen de erg negatieve beeldvorming die de niet-representatieve Keltische participatie aan Hannibals zijde veroorzaakte. Livius' verslag lijkt alvast niet te helpen: in boek XXI.20 heeft hij het erover dat "de Galliërs" allemaal achter Hannibal staan. We mogen ons hier echter niet op blindstaren: met deze algemene term bedoelt hij slechts een specifieke groep, zoals gebruikelijk was in de Oudheid⁶. Voor ons lijkt het dus alsof Livius met opzet een overdreven eenzijdig negatief beeld schept over de Kelten, zodat je al alert moet zijn om op te merken dat toch niet *alle* Kelten tegen Rome vochten, maar Romeinse lezers kunnen gevoeliger zijn geweest voor dit soort nuances. Ten tijde van de feiten was het onderscheid tussen verschillende stammen veel minder abstract en veel explicieter dan het voor moderne ogen – en die van Livius! – misschien lijkt. Al deze stammen hadden hun concrete plaats in de Mediterrane maatschappij en moeten gezien worden in een context van jarenlange relaties met Rome. De bevelhebbers aan beide zijdes hadden in elk geval geen enkel probleem met het onderscheid tussen bevriende en vijandige Kelten⁷. Dat de Romeinen sommige Gallische stammen dwongen om aan hun zijde te strijden is geen argument, want wordt gecounterd door identieke praktijken door Hannibal⁸.

Rest dan nog de vraag of de Romeinen zich wel bewust konden zijn van de Keltische identiteit van deze huurlingen en hulptroepen. Het antwoord hierop is ontegensprekelijk affirmatief. Huurlingen

Romeinen een slapend regiment Keltische huurlingen afmaken als offerdieren). Livius *Ab Urbe Condita* XXI.26, XXI.29, XXII.2, XXII.46 en XXIV.42.

¹ Polybius *Historiai* I.77. Voor de link tussen Kelten, huurlingen en overlopen: zie het hoofdstuk over Polybius.

² Polybius *Historiai* III.65 en Livius *Ab Urbe Condita* XXI.26.

³ Caesar, *De Bello Gallico* I.18-19 en 23, VI.34-35 en Livius *Ab Urbe Condita* XXI.46. In geval van Caesar kunnen ook praktische componenten meespelen: Galliërs hadden zich al de betere betoond in gevechten in bebost gebied.

⁴ Vb. Polybius *Historiai* III.41 en Livius *Ab Urbe Condita* XXI.29, 52, 55, 56, XXVII.36, 38, XLII.57-58 en XLIV.28.

⁵ Fields 2006, p. 5.

⁶ Ogilvie 1965, p. 709.

⁷ Polybius *Historiai* III.69.

⁸ Polybius *Historiai* III.60.

streden met hun eigen wapens. Hulptroepen waren voor Augustus' hervormingen erg ongeorganiseerd en bestonden in feite uit afzonderlijke, vrij autonome regimenten die met hun eigen middelen meevochten in de slag. Pas vanaf Augustus werden ze vestimentair en disciplinair geïncorporeerd in het Romeinse oorlogssysteem¹. Bovendien waren de aantallen geallieerde contingents soms enorm: elk Republikeins leger ging doorgaans vergezeld van evenveel geallieerde infanterie en een geallieerde ruitery driemaal sterker dan de Romeinse cavalerie, zeker gezien het Romeinse potentieel aan mankracht vanaf de tweede eeuw v.C. begon af te nemen². De voornoemde Gallische expertise in ruitergevechten zorgde er in elk geval voor dat Caesar veelvuldig van hun troepen gebruikmaakte. De Kelten zelf zagen er geen graten in; voor hen was dit gewoon een verderzetting van tot roem en eer strekkende krijgstochten die ze traditioneel ondernamen, maar dan nu met een Romeinse "chief"³. De Kelten die *naast*, maar niet *in* het Romeinse leger meereisden en vochten, hadden niet veel interactie met de Romeinse troepen en zij kunnen dan ook niet zo'n grote invloed op de beeldvorming hebben gehad. Toch mag men hen niet negeren: sowieso waren zij een noodzakelijke nuancering op het stereotype dat Kelten alleen tegen Rome zouden vechten. Het zou naïef zijn om te denken dat de Romeinen geen nuanceringsvermogen hadden en elk stereotype zonder enige kritiek aanvaardden, zoals in het stereotiepe stereotype naar voren komt (cf. supra).

Diplomatieke contacten

Niet alle confrontaties moesten trouwens met wapens beslecht worden. In het hoofdstuk betreffende handel hadden we het ook al over diplomatieke contacten. Al vanaf de tweede helft van de tweede eeuw v.C. stuurden Gallische stammen in toenemende mate ambassades naar Rome⁴. Het spreekt voor zich dat die ook hier een belangrijke rol speelden. Dit betekent immers dat men *kon* weten dat de Kelten ook op een "beschaafde" manier conflicten konden beslechten. Of men dit *wilde* weten, is echter een andere vraag.

Livius' XXXIX.22 lijkt het tegendeel te beweren. Als afsluiter van een reeks *wondertekens* vermeldt Livius dat een groep Galliërs in 186 v.C. de Alpen overstak en een stuk grond koloniseerde, zonder dat hier geweld aan te pas kwam. Dit betekent dat Livius dat een hoogst ongebruikelijk fenomeen vond. Wanneer de Romeinen uit protest een leger sturen, geven de Galliërs zich spontaan over. Hun wapens en zowat hun hele bezit werden echter in beslag genomen, tot grote frustratie van de Galliërs. In plaats van zich terug te trekken om later met versterkingen toe te slaan, uitten ze hun verontwaardiging door een gezantschap naar de senaat te sturen om hun beklag te doen. Dan tonen Livius en zijn personages wel empathie en begrip voor de Galliërs, die uitleggen dat ze niemand kwaad doen door op onbewoonde grond te willen settelen omdat ze daar door armoede en overbevolking in Gallië toe gedwongen zijn. Ze benadrukken ook dat ze vredige bedoelingen hebben en zich spontaan overgaven, en zijn verrast dat zij die zich zo vriendelijk opstellen nog steeds door Rome erger behandeld worden dan vijanden (XXXIX.54). De senaat besloot dat ze hun goederen terug dienden te krijgen en moesten vertrekken, en zo geschiedde. Ook stuurde de Senaat gezanten naar de Gallische stammen aan de overkant van de Alpen om hen te verzoeken daar te blijven. Zij werden zeer vriendelijk ontvangen, op begrip en dure geschenken onthaald en kregen zelfs ronduit steun van de Galliërs (sommigen vonden zelfs dat de Romeinen de Gallische immigranten strenger hadden moeten straffen) (XXXIX.55).

Ook in boek XLIII.5 betonen Galliërs zich erg vredelievend en "beschaafd". In 170 v.C. stuurde de Transalpijns Gallische vorst Cincibilus zijn broers als gezanten naar Rome om te klagen over Gaius

¹ Roymans 1995, p. 58 en Fields 2006, p. 4-5.

² Sekunda 1996, p. 38 en 40.

³ Drinkwater 1983, p. 19 en Roymans 1995, p. 58-59.

⁴ Woolf 1998, p. 36.

Cassius, die in een aantal Alpenexpedities talloze akkers zou verwoest hebben. De Senaat keurde het gedrag van Cassius af, maar stelde onderzoek en uitspraak uit omdat Cassius afwezig was. In afwachting stuurden ze alvast gezanten over de Alpen met dure geschenken. Over de uitkomst van dit latere onderzoek is echter niets bekend¹.

Een derde significant voorbeeld vinden we in boek XLIV.14, over 169 v.C. Ook hier stuurt een Transalpijns Gallische vorst, Balanos, gezanten naar Rome. Niet om Rome aan te klagen of voor eigen gewin, maar juist om Rome hun steun te beloven in de oorlog tegen Macedonië! Dat de Senaat dit gebaar apprecieerde, blijkt uit de kostbare geschenken die ze de gezanten voor hun vorst meegaven.

Tot slot mag men het statuut van de Haedui als "*fratres consanguinosque*" en trouwe bondgenoot van Rome voor Caesars veroveringen niet vergeten². Niet alleen waren zij een aanknopingspunt van de Romeinse cultuur in Keltisch gebied via diplomatische geschenken, maar ook fungeerden zij als een buffer en externe controlemacht die Rome zeer nuttige diensten bewees³. Dat Caesar met zijn oorlog de eeuwenlange strijd tegen "de" Galliërs als aartsvijanden die absoluut vernietigd dienden te worden, wilde afronden (zoals Goudineau het voorstelt⁴) is hiermee onmogelijk zonder nuancering, gezien talrijke Keltische stammen met Rome op goede voet stonden.

Het lijkt er dus op dat het beeld van Galliërs als ervvijanden van Rome, waarmee geen vredelievende relatie kan bestaan, het product is van een te selectieve moderne tunnelvisie. Daarnaast bestond immers ook een veel positiever beeld van onderhandeling, uitwisseling en samenwerking. Ook de Romeinen zelf, gezien zij in veel mindere mate verblind waren door deze *moderne* traditie, moeten zich hiervan bewust zijn geweest.

Gijzelaars

Een laatste belangrijke militair gegeneerde invloed op de Romeinse beeldvorming over Kelten vormen de gijzelaars. Gijzelaarschap was zowel in de Keltische als in de Romeinse maatschappij een traditionele manier om onderlinge banden te bevestigen, verzekeren en versterken⁵. Beide tradities betekenden dat de Romeinen over een groot aantal Keltische gijzelaars zullen beschikt hebben. De Keltische traditie vereist geen onderwerping maar ziet gijzelaarschap als een interactie tussen twee egalitaire partijen. Daarom kunnen er meer gijzelaars geweest zijn dan wij weten: de Remers en verschillende Britse stammen stuurden Caesar al gijzelaars om hun vriendschap te betuigen nog voor ze zelf in contact waren gekomen met de Romeinse legers⁶. Hoe recurrent dit fenomeen van vrijwillig gijzelaarschap naar Rome was, is niet geweten. Het Romeinse systeem was er één dat gebaseerd was op verovering; gijzelaarschap was hier geen uiting van gelijkheid maar van onderwerping. Na de pacificering van Gallia Cisalpina werd een groot aantal gijzelaars geëist, die de inzet waren van een aantal gevechten in 218 v.C.⁷. Vooral bij Caesars veroveringen zijn talloze gijzelaars geattesteerd⁸. De specifiek genoemde aantallen leveren een totaal op van duizendvierhonderd gijzelaars, maar de werkelijke aantallen (met inbegrip van alle "grote aantallen" en dubbele lichtingen na opstanden)

¹ Van Katwijk 1997, p. 854 (voetnoot 9).

² Caesar, o.c., I.11, 34 en V.55.

³ Cf Hanson 1997, p. 70-71.

⁴ Goudineau 1998, p. 145.

⁵ Noy 2000, p. 106, Allen 2001, p. 10 en Hunink 2009, p. 342 (voetnoot 1).

⁶ Caesar, o.c., II.3, IV.22 en V.20-21.

⁷ Livius, o.c., XXI.25.

⁸ Caesar, o.c., I.27, II.5, 13, 15, III.1, 9, 23, 27, IV.23, 28, 37, 38, V.4, 23, VII.11, 89-90.

moeten vele malen hoger zijn geweest. Dat klopt, want meestal kwamen gijzelaars in grote getale; zelfs de individuele gijzelaars werden meestal omringd door een entourage¹.

Dit laatste heeft natuurlijk alles te maken met de sociale identiteit van deze gijzelaars. Vrijwel altijd betreft het leden van de elite, het meest van al kinderen. Het doel van deze opgelegde selectie was om deze kinderen op Romeinse wijze op te voeden en bij hun wasdom terug te sturen als pro-Romeinse vazal-heersers². Dit was dan ook het geval bij de Remers (II.5), de Sussionsiones (II.13) en een aantal Alpijnse stammen (III.1 en 3). Daarom ook eiste Caesar de volledige familie van de Treverer Indutiomarus (V.4). Of Caesars systeem van gijzelaarschap ook zo succesvol was is niet geweten. Op verschillende momenten in de verovering van Gallië kwamen stammen die al gijzelaars geleverd hadden in opstand, vaak zelfs net door onvrede met het gijzelaarschap³. Nergens schrijft Caesar echter wat dit verraad voor gevolgen had voor de gijzelaars zelf.

Welke indruk maken nu deze gijzelaars op de Romeinen? Die moet beperkt zijn geweest aangezien het doel net was om alle inheemse trekken te vervangen door Romeinse en gezien de jonge leeftijd. Bovendien gaat het hier uitsluitend over een elite die reeds in min of meerdere mate openstond voor de Romeinse cultuur (cf. infra). Toch neemt dit niet weg dat gijzelaarschap in elk geval de mogelijkheden biedt voor interculturele kennisuitwisseling, en dat de etnische achtergrond gezien de aard van gijzelaarschap niet volledig uit het oog verloren werd. De gijzelaars werden opgevoed in de hoogste sociale kringen en genoten hun opleiding samen met Romeinse kinderen⁴. De kans is dus reëel dat men zo tot (vrij beperkte) kennisoverdracht kwam. Die kon plaatsvinden in Rome, de standaard residentie voor gijzelaars, maar waarschijnlijker is dat een deel van de Keltische gijzelaars werd ondergebracht in Romeinse bolwerken in de Gallische provincies⁵. Dit soort reële ontmoetingen maakt het twijfelachtig dat de Romeinen werkelijk zo onkritisch naar alle Kelten keken als het stereotiepe stereotype ons wil laten geloven.

Conclusie

Oorlog bracht verschillende repercussies voor de beeldvorming met zich mee. De Romeinse soldaten waren zonder twijfel onder de indruk van het uiterlijke vertoon van de Keltische krijgers, maar het is natuurlijk niet zo dat de soldaten na elke veldslag verslag aan hun thuisfront konden gaan uitbrengen. Meestal ging het om jarenlange campagnes en missies in de verschillende delen van het rijk, en militaire confrontaties met Kelten konden al een tijdlang achter de rug zijn voor men naar huis terugkeerde. Het is onwaarschijnlijk te veronderstellen dat het eerste wat die soldaten dan deden het beschrijven van die ene specifieke veldslag, zoveel jaren geleden was. Eerder zal het zo geweest zijn dat de soldaat zijn ervaringen zou delen op momenten dat de Kelten reeds ter sprake kwamen, en dan zou zijn relaas positief of negatief zijn, afhankelijk van de context: hij kon het beeld van de wilde barbaarse tegenstander de wereld insturen, maar ook dat van de gewetenloze goudlievende huurling en de verdienstelijke dappere medestrijder. We mogen ook niet vergeten dat elke oorlog met een Keltische stam voor de andere, vredevolle stammen een bevestiging van hun vriendschap en loyaliteit aan Rome betekende⁶. De intensiteit van de contacten tussen Romeinse soldaten en hulptroepen mag ook niet volledig onderschat worden: wanneer men jarenlang samen optrekt en strijdt met een grote groep krijgers, zijn contacten en interacties onvermijdelijk. Laten we verder ook het (handels)contact met de lokale Keltische bevolking niet vergeten (cf. supra). Op een

¹ Noy 2000, p. 107-108.

² Noy 2000, p. 106.

³ Caesar, o.c.III.1, 9, IV.38.

⁴ Matthews 1989, p. 40.

⁵ Rome: Noy 2000, p. 81. Gallië: Caesar, o.c., VII.55-56.

⁶ Woolf 1998, p. 32.

hoger niveau waren intieme contacten zelfs onvermijdelijk: niet alleen werd strijd afgewisseld door diplomatieke gezantschappen tussen de elites van beide volkeren, maar ook zorgde de uitgebreide praktijk van gijzelaarschap voor een dagelijks dicht contact met de Keltische elites. Deze contacten gaven de Romeinen de mogelijkheid om hun stereotypes te toetsen, en om in te zien dat de Kelten uiteindelijk toch niet zo erg verschilden van zichzelf. Al deze contacten hadden een invloed op de beeldvorming naargelang van de context, en al deze contacten moeten dan ook beschouwd worden als men een correcte reconstructie van de Romeinse mentaliteit wil scheppen. Die was namelijk veel complexer en gelaagder dan het eenduidige stereotiepe stereotype ons wil laten geloven.

Vrede: Provincia

“Only when Gauls acquired cultural competence in Roman standards could these misunderstandings be avoided, and only when they were avoided could Gauls be depended on by Romans.” – Greg Woolf¹.

Een laatste belangrijke factor in de Romeinse beeldvorming over de Kelten is de vraag in hoeverre de Kelten van de provincies nog als “anders” werden gezien. Voor de veroveringen van Caesar waren er immers reeds twee Romeinse controlegebieden opgericht in Keltisch gebied (de precieze overgang naar “provincies” is omstreden²): Gallia Cisalpina rond 220 v.C. en Gallia Transalpina rond 118 v.C. De Galaten bleven een cliënt-koninkrijk tot ze vreedzaam als provincie geannexeerd werden in 25 v.C.³. We mogen hierbij echter niet vergeten dat na de stichting van deze controlegebieden de inwoners grotendeels dezelfde (Kelten) bleven: grootschalige burgerkolonisatie werd pas een fenomeen met Caesar en in feite was de Romeinse interesse en interventie in deze nieuwe provincies zeer beperkt⁴.

Het ontstaan van de provincies⁵

Gallia Cisalpina was de oudste “Keltische” provincie. Voor de oprichting ervan was dit gebied eerder een invloedssfeer van Galliërs, Etrusken, Romeinen en andere Italische volkeren⁶. Het gebied was het toneel van tal van militaire confrontaties tussen deze machten, zonder dat één van hen formeel het bezit ervan kon claimen (vb. Livius, *Ab Urbe Condita* X.10, 16, 18, 21, 26, 28)⁷. Vanaf 283 v.C. begon Rome moeizaam kolonies te stichten in het gebied, maar zijn hegemonie werd pas duidelijk met de verkaveling van de *Ager Gallicus* als *Ager Romanus* in 232 v.C.⁸. In 225 v.C. en 222 v.C. werden de rondzwervende Keltische legers verslagen in de slagen bij Telamon en Clastidium Gaius Flaminius⁹. De controle over het gebied was echter minimaal en een paar jaar later keerde een groot aantal Keltische stammen in Gallia Cisalpina zich tegen de Romeinen, aangemoedigd door Hannibal. Na de Romeinse overwinning op de Carthagers in 201 v.C. werd tot 190 v.C. een genadeloze campagne in het opstandige gebied gevoerd, waarna het gebied definitief onder Romeinse controle viel¹⁰. Vanaf dit moment staat het vast dat Gallia Cisalpina gezien werd als officiële provincie, hoewel het mogelijk is dat dit nominaal al het geval was sinds ca. 220 v.C.¹¹. Er werd een beperkt aantal Romeinse en Latijnse kolonies opgericht en in 173 v.C. werd er opnieuw een landconfiscatie en herverdeling gehouden¹², maar het grootste deel van de Gallische bevolking bleef in het gebied wonen¹³.

Gallia Transalpina heeft een andere ontwikkeling: niet strijd maar handel vormde de voornaamste bron van contacten tussen Romeinen en Kelten. Dit schept volledig andere mogelijkheden voor

¹ Woolf 1998, p. 63.

² Zie hiervoor de desbetreffende hoofdstukken in Brunt 1971 en Peyre 1979.

³ Haywood 2001, p. 40.

⁴ Drinkwater 1983, p. 7-8, Woolf 1998, p. 38. Voor schattingen van de bevolking van Gallia Cisalpina: zie Brunt 1971.

⁵ Zie fig. 54 en 55.

⁶ Van Katwijk 1997, p. 13 en Peyre 1979, p. 25-39.

⁷ Peyre 1979, p. 43.

⁸ Walbank 1957, p. 192, Brunt 1971, p. 160 en Peyre 1979, p. 44.

⁹ Koch 2006 p. 442 en Van Katwijk 1997, p. 13.

¹⁰ Koch 2006, p. 442 en Peyre 1979, p. 50-51.

¹¹ Peyre 1979, p. 51 en Van Katwijk 1997, p. 13.

¹² Brunt 1971, p. 168. Voor de kolonies van Gallia Cisalpina: zie Brunt 1971, p. 168 en 190-191.

¹³ Walbank 1957, p. 211 en Brunt 1971, p. 192.

culturele uitwisseling. Voornamelijk door de aanwezigheid en belangrijke mercantiele rol van Massilia nam de invloed van de Griekse cultuur vooral sinds de derde eeuw v.C. steeds meer toe. Belangrijk is hierin wel dat het eerder gaat om een permanente fysieke aanwezigheid van Grieken in Gallische oppida, niet zozeer om een Keltische overname van de Griekse cultuur¹. Natuurlijk had deze Griekse aanwezigheid wel haar invloed op uiterlijke vormen van het leven van de Kelten (vb. numismatiek, architectuur, keramiek), maar de opvallende afwezigheid van Griekse sculptuur en pertinentie van (al dan niet religieuze) sculptuur in de Keltische traditie geven aan dat dit niet noodzakelijk gepaard ging met een innerlijke hellenisering². Toch is het belangrijk om in te zien dat de Romeinen bij hun aankomst in het latere Gallia Transalpina een uiterlijk grotendeels gehelleniseerde maatschappij aantreffen, eerder dan een Keltische, en dat sommige Kelten zich wel degelijk actief verdiepten in en assimileerden met de Griekse cultuur en taal³. Daarnaast was Gallia Transalpina door haar mediterrane oriëntering veel gevoeliger voor culturele invloeden dan meer noordelijke delen van Gallië. De cultuur van Gallia Transalpina was dan ook reeds voor de verovering significant anders dan die van het Gallische binnenland⁴. Romeinse aanwezigheid in het gebied nam toe vanaf ca. 120 v.C. door militaire interventies ter wille van hun politieke en economische bondgenoot Massilia. In 154 v.C. waren de Romeinen Massilia al eens te hulp gekomen tegen Gallische stammen (Opimius Postumius), maar pas in 125 v.C. kwam er een blijvende Romeinse aanwezigheid (met Aquae Sextiae als militair bolwerk) na het verslaan van de Saluvii door Marcus Fulvius Flaccus. In 122 en 121 v.C. volgden succesvolle campagnes tegen de Allobrogen (door Domitius Ahenobarbus en de Arverni door Fabius Maximus. In 118 v.C. kwam de oprichting van de kolonie Narbo Martius en de aanleg van de Via Domitia⁵. Velen zien dit als de stichting van de provincie Gallia Narbonensis, maar Goudineau geeft aan dat het veeleer om een losse invloedssfeer gaat dan om een vaste provincie met een officiële administratie⁶.

De niet-romanisering van Gallia Cisalpina en Transalpina.

Ondanks deze vroegere incorporatie in het Romeinse Rijk, vond het cultureel transformatieproces dat "romanisering" wordt genoemd niet eerder plaats dan in de rest van Gallië (en bij uitbreiding dan in de rest van het Rijk). Tot de Caesarisch-Augusteïsche tijd liet de Romeinse overheid de provincies vrij ongemoeid en werden er geen officiële initiatieven ondernomen om te interfereren in de gewoontes en het dagelijks leven van de Keltische bevolking⁷. Dit passieve beleid, in combinatie met de uitschakeling van de traditionele elite, leidde tot opstanden bij de ontevreden stammen⁸. In feite was romanisering en assimilatie ook lang na Caesars veroveringen helemaal niet zo'n homogeen fenomeen als vaak gedacht wordt: dit bewijzen de aanhoudende sterke militaire aanwezigheid en de vele opstanden in de Gallische provincies. De incorporatie in het Rijk was een traumatisch proces van

¹ Kleiner 1973, p. 381, Drinkwater 1983, p. 5-6 en Goudineau 1998, p. 88 en 93.

² Kleiner 1973, p. 382, Goudineau 1998, p. 91 en Villard 1960, p. 138-139

³ Kleiner 1973, p. 379 en Momigliano 1975, p. 53-55.

⁴ Drinkwater 1983, p. 2 en Goudineau 1998, p. 99.

⁵ Drinkwater 1983, p. 6 en Goudineau 1998, p. 129-130.

⁶ Goudineau 1998, p. 136.

⁷ Woolf 1998, p. 38. Woolf 1995, p. 9, Whittaker 1995, p. 29-30, Ebel 1988, p. 572, Drinkwater 1988, p. 20. Dit is niet in tegenspraak met visies als die van Mommsen en Goudineau dat de Romeinen al voor 125 v.C. controle uitoefenden in Gallia Transalpina: het gaat hier immers over een passieve controle en twee gescheiden werelden (Goudineau 1998, p. 104-105).

⁸ Peyre 1979, p. 63, Woolf 1995, p. 11, Woolf 1998, p. 30-31 en Goudineau 1998, p. 133-135. Drinkwaters simplistische stelling "*from now on [118 v.C.] it is permissible to speak of the whole of southern Gaul as effectively Roman*" en zijn implicaties over de stabiliteit van het gebied zijn duidelijk te optimistisch (Drinkwater 1983, p. 6).

lange adem, en pas in de tweede helft van de eerste eeuw n.C. kwam hier verandering in door de actieve inschrijving van de lokale elites in het systeem¹.

In de periode en regio die wij bestuderen was er nog geen sprake van een rol van de lokale elite in het bestuur van de Romeinse provincie (in eerste instantie werden zij zelfs expliciet geweerd uit de ambten, kolonies en officialiteit)², charters die deze elite voorschreef hoe zich te handhaven in een Romeinse maatschappij, troepenrecruterende uit de lokale bevolking of Romeins onderwijs dat hun kinderen indoctrineerde in de Romeinse cultuur, allemaal essentiële aspecten van romanisering³. De Keltische culturele invloed bleef sterk en uitte zich in de voortzetting van *oppida*, aardewerk en crematie, metaalbewerking en kunst⁴. De afwezigheid van (opgegraven) Republikeinse inscripties in verhouding tot de vele epigrafische attestaties in Gallia Cis- en Transalpina in de Keizertijd wijst in dezelfde richting, hoewel epigrafie waarschijnlijk ook in de Republiek een beperkte rol zal gespeeld hebben⁵. Het ziet er naar uit dat de echte overgang van een Keltische cultuur naar een Gallo-Romeinse cultuur zich, ook voor de zuidelijke provincies, pas voordeed in parallelie met de overgang van Republiek naar Keizertijd⁶. Dit kan verklaard worden door een wijziging in het Romeinse provinciale beleid, dat zijn aanzet vond bij Caesar en werd vervolledigd door Augustus. Pas dan deed een diepgaande institutionalisering van de provincies zich voor, waar ook voor de lokale elites een plaats in het systeem was voorzien. Dit is voor socio-culturele verandering veel belangrijker dan elementen als handel en oorlog, die een veel beperktere invloed hebben⁷. Tot de Augusteïsche tijd bleven de Keltische provincies in Romeinse ogen dus voornamelijk Keltisch, wat ook duidelijk blijkt uit Cicero's *Pro Fonteio*⁸.

Vroege vormen van acculturatie met Rome

Het gebrek aan Romeins initiatief wil echter nog niet zeggen dat er geen enkele verandering optrad in het dagelijks leven of de identiteitsvorming van de Kelten. Uit archeologisch materiaal blijkt dat de Keltische elites van Gallië en Noricum (het huidige Oostenrijk) al lang voor de veroveringen verregaand geromaniseerd waren door hun overname van de mediterrane materiële luxecultuur via handel en diplomatieke contacten⁹. Ook waren er al bepaalde maatschappelijke zaken aanwezig in de Keltische cultuur (vb. *villae* en *oppida*) die een goede en gemakkelijke basis vormden voor meer ontwikkelde Romeinse varianten¹⁰. We zagen reeds dat onafhankelijk zuid-Gallië door mercantiele contacten in zekere mate gehelleniseerd was en dat de Galliërs reeds voor de veroveringen aan import van Romeinse luxegoederen deden. Gezien de vermeende passiviteit van het Romeinse bewind kunnen we stellen dat de handel in goederen gewoon verderging: de vraag ernaar kan allerminst zijn afgenomen. Natuurlijk is er een verschil tussen import van luxegoederen en effectieve (materiële en mentale) acculturatie met Rome: vaak werden deze goederen aangewend voor inheemse doeleinden, zonder dat hiervoor de levensstijl ingrijpend veranderde¹¹.

¹ Woolf 1998, p. 31-33.

² Peyre 1979, p. 63 en Ebel 1988, p. 582.

³ Woolf 1998, p. 72-73 en 244, Hanson 1997, p. 75-77, Hingley 1997, p. 90-91 en 2010, p. 58-60, Woolf 2001, p. 121-122, Drinkwater 1988, p. 18, Braund 2001, p. 12-13.

⁴ Brunt 1971, p. 192, Peyre 1979, p. 77 en Goudineau 1998, p. 139.

⁵ Woolf 1998, p. 82 en 91 en Ebel 1988, p. 574.

⁶ Peyre 1979, p. 52 en Revell, p. 24.

⁷ Woolf 1998, p. 238-239.

⁸ Ebel 1988, p. 572-573 en Revell, p. 24.

⁹ Woolf 1998, p. 36, MacMullen 2000, p. 86 en Haywood 2009, p. 19.

¹⁰ Roymans 1995, p. 48.

¹¹ Woolf 1995, p. 9, Ebel 1988, p. 575 en Goudineau 1998, p. 42, 99 en 106.

Toch zou het vreemd zijn als de Romeinse verovering en provincialisering helemaal zonder gevolgen bleef. Romeinse passiviteit is immers maar één helft van het verhaal: uiteraard heeft ook de inheemse bevolking een belangrijk aandeel in het proces van romanisering en acculturalisering. Volgens Wallace-Hadrill was actieve romanisering zelfs eerder een inheems dan Romeins proces: het Romeinse aandeel reikte tot de verovering zelf¹. Hiermee bedoelt hij niet zozeer dat de Romeinen geen initiatieven ondernamen om de Kelten in hun cultuur op te nemen, maar eerder dat het succes van het proces afhing van de bereidwilligheid van de inheemse bevolking. Er is immers geen reden om inheemse initiatieven uit te sluiten, ondanks het gebrek aan Romeinse interesse en zelfs het isolement uit de officialiteit. Al in de laatste eeuwen v.C. was er een systeem ontstaan van “*elite negotiation*”, waarbij steeds nauwere contacten de lokale elite steeds afhankelijker had gemaakt van Rome². Zeker gezien het reeds aanwezige mediterrane culturele klimaat in Gallia Transalpina en de verschillende parallellen tussen de Romeinse en de Keltische cultuur³ maken het meer dan mogelijk dat sommige leden van de elite uit eigen beweging en voor eigen gewin besloten om hun steun aan de nieuwe machthebber te uiten door een acculturatie met Rome. Ten slotte was Romeinse overheersing en inheemse tegemoetkoming hieraan niet vast of uniform, maar afhankelijk van de nabijheid van Romeinse vestigingen en de economische, sociale en politieke belangen/motivaties/noodzaken van de verschillende inheemse bevolkingsgroepen.

Vooreerst waren er de economische belangen. Ook op Sardinië voerden de Romeinen nog geen actief romaniseringsbeleid, maar hun fiscaal beleid zorgde ervoor dat de kleine landbouw instortte⁴. Hierdoor groeide de macht van de elite: zij kon standhouden tegen koloniale concurrentie en zelfs haar surplus verkopen. Op Sardinië was het gevolg dat de lokale elite de Romeinse elitaire levensstijl overnam terwijl de onfortuinlijke bevolking bleef vasthouden aan oudere (Punische) identiteitsvorming⁵. Een zelfde scenario van ondergang van de kleine landbouw ten voordele van de elite en ten koste van hun horigen kunnen we ook verwachten in Gallia Cis- en Transalpina, maar dan met oog op de specifieke politieke context. Na de opstand onder Hannibal deed zich een splitsing voor in het provinciaal beleid van Gallia Cisalpina. Gallia Cispadana (het deel van Gallia Cisalpina ten zuiden van de Po) had de grootste rol gehad in de vijandelikheden tijdens de Tweede Punische Oorlog en werd na de pacificatie van de regio een wingewest, waarbij veel gronden werden geconfisceerd voor de stichting van Romeinse kolonies en gefragmenteerde landbouw. De koloniale landbouw was gebaseerd op kleine bedrijfjes en sloot zich af van de inheemse bevolking⁶. Gallia Transpadana (ten noorden van de Po) was echter grotendeels gevrijwaard van represailles (veel Keltische stammen daar waren Rome trouw gebleven⁷), met als gevolg dat er minder koloniale confiscaties plaatsvonden en de grond veel minder gefragmenteerd was. Daarom waren hier minder kleine en meer grote kolonistenbedrijven. Ook was er veel meer mercantiele interactie tussen kolonisten en lokale oppida en elites⁸. Landbouwgrond was ook bij de Kelten voornamelijk in handen van de elite, die de grond verpachtte; men gaat er van uit dat dit na de verovering ongemoeid werd gelaten⁹. De opkomst van grote landbouwbedrijven in Gallia Transpadana lijkt daarom net als op Sardinië een gelijkaardige evolutie veroorzaakt, of beter: gestimuleerd te hebben¹⁰. Bovendien waren de percelen grond te groot voor de kolonisten om alleen te onderhouden, waardoor de lokale

¹ Wallace-Hadrill 2007, p. 372-373.

² Hingley 2010, p. 58-59.

³ Roymans 2001, p. 48 en Wallace-Hadrill 2007, p. 373.

⁴ Geconfisceerde gronden werden herverdeeld onder *publicani* en de lokale elite, wat de kleine boeren tot horigheid dwong en hen naast de algemene taks (*stipendium*) ook een grote huurrente oplegde. Hierdoor veranderden onafhankelijke kleine boeren in afhankelijke horigen. Van Dommelen 2001, p. 43.

⁵ Van Dommelen 2001, p. 42-43.

⁶ Peyre 1979, p. 72.

⁷ Williams 2001, p. 121.

⁸ Peyre 1979, p. 53 en 62.

⁹ Brunt 1971, p. 196, Peyre 1979, p. 72, Allen 2001, p. 12 en Woolf 2001, p. 117.

¹⁰ Peyre 1979, p. 72.

Keltische bevolking als pachters werd ingeschakeld¹. Het gevolg was dat de Romeinse cultuur in Gallia Transpadana veel verder was doorgedrongen in alle aspecten van de maatschappij dan in Gallia Cispadana, waar de lokale bevolking werd buitengesloten uit het Romeinse maatschappelijke leven². Voor Gallia Transalpina geldt grosso modo hetzelfde verhaal. Ook hier maakte de fysieke samenleving binnen eenzelfde gebied het quasi onmogelijk om niet met elkaar in contact te komen en zo op zijn minst de mogelijkheid tot culturele uitwisseling te bieden. De kolonies die in Gallia Transalpina werden gesticht, waren dan misschien niet speciaal op de inheemse bevolking gericht, maar deze eilandjes van *Romanitas* hadden ook hun plaats in de economische puzzel van de provincie en de eenvoudigste weg naar bevoorrading was die van het omliggende Keltische platteland (of zoals Goudineau het stelt: “*la commerce n’ a pas de patrie*”). Deze commerciële uitwisseling bracht onvermijdelijk ook culturele uitwisseling met zich mee en gezien de strategische spreiding van deze kolonies was dit een vrij wijdverspreid fenomeen³. Verder was de Romeinse landbouwtechnologie een extra stimulans voor de Keltische heren⁴.

Ook op sociaal niveau had de Keltische elite er belang bij om in meer of mindere mate aan te sluiten bij de Romeinse cultuur. In de gesegmenteerde Keltische maatschappij werden onderlinge machtsposities in belangrijke mate bepaald door concurrentie, verovering en strijd. De Romeinse verovering en pacificatie hadden dit echter onmogelijk gemaakt. Dit laat vermoeden dat veel Keltische stammen toenadering zochten tot Romeinse gebruiken, relaties en afzetmarkten als nieuwe en enige manier om hun interne machtspositie en status te handhaven⁵.

Ten slotte was ook het politieke luik van belang. Het is duidelijk dat de Gallische elite van Gallia Cisalpina (en vooral Transpadana) erop gebrand was om het Romeins burgerschap te verkrijgen⁶. Dit was echter niet naar de zin van veel Romeinen, en lange tijd maakten tal van verdragen het expliciet onmogelijk voor Galliërs om het Romeinse burgerschap te verwerven. Terwijl de aanwezigheid van Galliërs in Gallia Cispadana genegeerd werd, werden hun Transpadaanse tegenhangers net keer op keer gewezen op hun niet-Romeinse aard, ondanks hun verregaande romanisering⁷. In de tweede eeuw v.C. waren de Cisalpijnse Galliërs nog expliciet inferieure socii. Via de Lex Pompeia in 89 v.C. werden ze Latini, maar alle andere loyale Romeinse bondgenoten verkregen wel al volwaardig burgerschap, zelfs de Latijnen in Gallia Cisalpina. Het aanhoudend politieke belang van de kwestie van burgerschap tot in Caesars tijd, dat verschillende staatsmannen in zijn greep kreeg, bewijst dat de Galliërs hier geen genoegen mee namen en dat ze erg gefrustreerd waren om deze achteropstelling⁸. Caesar haalde zich een felle tegenstand op de hals toen hij de Cisalpijnse Galliërs aanspoorde om zichzelf te zien als Romeinse burgers⁹. Inderdaad speelde de impact van de literaire traditie, die de nadruk legde op militaire confrontaties met de Kelten, de Cisalpijnse Galliërs danig parten in hun streven naar burgerschap¹⁰. Cicero uit niets anders dan minachting en spot voor de Galliërs en zelfs voor Romeinen van de Cisalpijnse provincie en probeert in zijn redevoering *In Pisonem* in te spelen op zulke separatistische gevoelens bij zijn publiek (let er wel op dat Cicero hier net als in *Pro Fonteio* deze negativiteit uitvergroot omdat hij vindt dat ze op zich niet voldoet)¹¹. Dat

¹ Brunt 1971, p. 191.

² Peyre 1979, p. 52 en 63.

³ Woolf 2001, p. 119 en Goudineau 1998, p. 88 en Ebel 1988, p. 575 en 577.

⁴ MacMullen 2000, p. 100.

⁵ Woolf (G.) 1998, p. 35, 74 en Woolf (A.) 2001, p. 117-118 en 120-121 en Hingley 1997, p. 83 en 2010, p. 58. Cf. Caesar, o.c. VI.12.

⁶ Het staat vast dat de erg ruime term “Transpadani” ook Galliërs en Veneti omvatte.

⁷ Cicero, *Pro Balbo* 32 en Velleius Paterculus I.14-15. Brunt 1971, p. 168 en Peyre 1979, p. 52.

⁸ Brunt 1971, p. 168, Peyre 1979, p. 64 en Williams 2001, p. 121-122.

⁹ Cicero, *Epistula ad Atticum* 5.2.3.

¹⁰ Williams 2001, p. 123-124.

¹¹ Williams 2001, p. 125.

dit niet de enige visie was op de Galliërs van de provincies bewijzen auteurs als Caesar en Livius¹. Pas in 49 v.C. werden de Cisalpijnen volledig geïncorporeerd als burgers (waarna het senatorschap de inzet van de debatten werd, wat de nodige commotie veroorzaakte)². Ook in Gallia Transalpina streefde de Keltische elite gelijkaardige doelen na en is het duidelijk dat ze zo min mogelijk macht zou afstaan en dat ze zichzelf presenteerde als trouwe onderdaan van het Romeinse rijk wiens belangen verdedigd moesten worden (cf. de aanklagers van Fonteius)³. Etniciteit was dus wel degelijk een even centrale factor in identiteit als burgerschap, want die *bepaalde* dit burgerschap⁴. Ondanks het lang uitblijven van officieel burgerschap voor alle Cisalpijnen moeten we er echter rekening mee houden dat individuele Kelten wel burgerschap konden verkrijgen van de koloniesteden zelf, een de facto illegale maar geattesteerde praktijk. Voor Brunt lijkt het geen twijfel dat er ook vóór 49 v.C. talrijke Kelten hetzelfde territorium als de kolonisten bewoonden en zo integreerden in de Romeinse maatschappij⁵. Het hoeft geen betoog dat de Keltische elite beseftte dat burgerschap enorme sociale, juridische en dus economische voordelen met zich meebracht, en dat velen naar deze gunst streefden en zich zo een plaats probeerden te veroveren in de Romeinse koloniale maatschappij, hetzij via lokale ambten of huwelijken. De Kelten wisten dat de Romeinen zochten naar lokale heersers die hun zaak steunden, en dat deze vriendschap vroeg of laat haar vruchten afwierp⁶. Elitestatus was in Romeinse ogen veel belangrijker dan etniciteit om een plaats te verwerven in de Romeinse wereld⁷.

Men kan stellen dat deze Keltische elite niet representatief is voor de gehele Keltische maatschappij en dat klopt ook, maar we mogen niet vergeten dat de Romeinen helemaal niet op zoek waren naar een representatief beeld. De Romeinen hadden niet zoveel aandacht voor de Kelten die in “hun” provincie woonden, maar ze leefden er nu eenmaal mee samen en compleet isolement zonder enig contact is ondenkbaar. Het gebrek aan Romeinse interesse leidde ertoe dat deze contacten voornamelijk plaatsvonden met de elite, en dan specifiek met het deel van de elite dat zich had aangepast aan de Romeinse samenleving (ingroepfavoritisme). Met andere woorden: de contacten tussen Kelten en Romeinen in de provincies waren allerminst representatief. Dit fenomeen, dat erg recurrent is in koloniale contexten, wordt “contactculturen” genoemd⁸. Het is dan ook logisch te veronderstellen dat deze noodzakelijke contacten bij voorkeur verliepen met Kelten die door de overname van Romeinse gewoonten een vertrouwd gevoel gaven. Dit was op zich weer een extra stimulus voor de Keltische elite: wie zich schikte naar het nieuwe regime plukte er de vruchten van (daarom kan men ook veronderstellen dat Gallische handelaars in meer of mindere mate aan de Romeinse cultuur tegemoetkwamen). Toch kan assimilatie niet het hele verhaal zijn geweest. De grote interne homogeniteit van de Keltische cultuur was een rem (maar geen stop) op assimilatie⁹. De verhoogde intensiteit van de contacten tussen de koloniale en gekoloniseerde culturen leidt ook tot een soort “*clash of civilisations*” – zeker gezien de Romeinse passiviteit t.a.v. de inheemse

¹ Williams 2001, p. 121-122 en 126-127.

² Brunt 1971, p. 168 en 172, Peyre 1979, p. 64 en 66-68 en Williams 2001, p. 121. Zie Drinkwater 1983, p. 37 en Meijer 2011, p. 48 voor het senatorschap. Vermeldenswaardig is Suetonius’ verslag van de commotie na Caesars uitbreiding van het Senatorschap voor Transalpijnse Kelten: “*Upon the admission of foreigners into the senate, a hand-bill was posted up in these words: “A good deed! let no one shew a new senator the way to the house.” These verses were likewise currently repeated: “The Gauls he dragged in triumph through the town, Caesar has brought into the senate house, and changed their plaids for the patrician gown”*”. (Suetonius, *Divus Julius* 80).

³ Drinkwater 1983, p. 37 en Goudineau 1998, p. 138.

⁴ Dit als nuancering op de simplistische stelling van Ray Laurence dat burgerschap etniciteit overtreft in identiteitsvorming. Laurence 2001, p. 103.

⁵ Brunt 1971, p. 171, 172 en 192. Zie ILS 206 en 212.

⁶ Brunt 1971, 172, Hanson 1997, p. 77, Hingley 1997, p. 83, Woolf 1998, p. 63 en MacMullen 2000, p. 87.

⁷ Hodos 2010, p. 14.

⁸ Woolf 1998, p. 15 en Hingley 2010, p. 62.

⁹ Whittaker 1995, p. 27.

bevolking – en tot een verhoogd bewustzijn van de culturele grenzen tussen beiden, geuit in de opkomst van contra-hegemoniaal cultureel discours¹. Over het algemeen wordt er echter van uit gegaan dat de inheemse reactie op de provincialisering sociaal bepaald was: terwijl de elite assimileerde met het nieuwe regime om haar status te behouden, versterkten de lagere klassen hun band met hun eigen cultuur².

Uiteraard heeft dit gevolgen voor het beeld dat deze contacten op de kolonisten uitdragen en hun eigen contacten met Rome. Wat was bepalender: de meerderheid die was uitgesloten van uiterlijke participatie aan de Romeinse cultuur en dus de stereotiepen bevestigde of de toplaag die hier wel aan tegemoet kon komen? De passiviteit van de contacten impliceert dat zelfs uiterlijk Romaniserende eliteleden in Romeinse ogen nog steeds gezien werden als Kelten. De moderne kritieken op romanisering dat “Romeins” geen eenduidig begrip is laten we hier terzijde, gezien de Romeinen zichzelf in elk geval wel zagen als Romeinen, ongeacht de moderne invulling hiervan. Het is hun perceptie die telt, niet de betwiste realiteit van een Romeinse essentie³.

Toch betekent dit niet dat ze ook automatisch als “barbaren” werden gezien: proto-romanisering (en in Gallia Transalpina ook hellenisering) maakte dit problematisch. Beschaafdheid en barbaarsheid waren voor de Romeinen, veel meer dan voor de Grieken, geen enkelvoudige exclusieve begrippen maar stonden met elkaar in verbinding via een piramide van gradaties, waardoor relatieve vooruitgang ook mogelijk was. Etniciteit was niet langer a priori determinerend⁴. Het is duidelijk dat de Romeinen niet dusdanig door stereotypes verblind waren dat ze de individuele beschaafdheid van Keltische eliteleden niet erkenden, net zoals ze ook erkenden dat Romeinen (bij voorkeur van lage afkomst) zich individueel ook barbaars konden gedragen⁵. De ongeciviliseerde Kelten van de provincie waren in Romeinse ogen even ongeciviliseerd, on-Romeins en barbaars als het gepeupel in elke provincie, inclusief Italië en Rome zelf⁶.

De Kelten van de provincies moesten een evenwicht zoeken tussen de twee grote krachten die hun leven bepaalden: enerzijds was er hun traditionele Keltische cultuur, anderzijds de steeds dominantere Romeinse maatschappij. Meer nog dan in de post-Caesarische periode waren beide identiteiten cruciaal. De “*multiple identity*” die vaak optreedt bij geromaniseerde bevolkingsgroepen kan bij de Kelten dan ook niet afwezig geweest zijn. Afhankelijk van de context en de communicatiepartners uitte men zich al dan niet bewust of opportunistisch als houder van de Keltische of de Romeinse identiteit⁷. Butlers theorie van performativiteit houdt in dat identiteit wordt vormgegeven door de bewuste herhaling in een sociaal kader van handelingen die net door herhaling doorheen de tijd normatief werden. Identiteit wordt zo niet passief en expressief maar actief en performatief. Daarom moeten we er ons ook bewust van zijn dat een Keltische edelman het beeld over hem kon sturen via zijn performance: naargelang zijn belangen in een specifieke sociale (Romeinse of Keltische) context kon hij er verschillende boodschappen in leggen (zonder dat dit betekent dat er een intentie was om de Romeinen te bedriegen, zoals Woolf lijkt te denken: het gaat

¹ Hodos 2010, p. 23 en Van Dommelen 2001, p. 42.

² Woolf 1995, p. 10, Woolf 1998, p. 55, Van Dommelen 2001, p. 42-43, Hingley 1997, p. 84 en 2010, p. 60. Zie vooral Hingley 1997 voor een kritiek op de “progressieve” traditie van romaniseringstheorie.

³ Zie Barrett 1997, p. 51 en 53.

⁴ Woolf 1998, p. 58-60, Hodos 2010, p. 14 en Bonfante 2011, p. 8.

⁵ Dauge 1981, p. 100.

⁶ Dauge 1981, p. 124-125, Whittaker 1995, p. 22 en Woolf 1998, p. 60 en 241.

⁷ Woolf 1998, p. 12-13 en 22, Gaertner en Dovidio 2005, p. 80, Wallace-Hadrill 2007, p. 375 en Isayev 2010, p. 223-224. Woolf (p. 246) heeft een probleem met het opportunisme dat volgens hem met een *multiple identity* gepaard gaat ten nadele van diepgaande, “oprechte” internalisatie van Romeinse waarden. Ik ben echter van mening dat het ene het andere niet moet uitsluiten en dat het Woolf zelf is die de aandacht vestigt op bewuste selectie.

hier om intuïtief rationeel gedrag dat eigen is aan de menselijke identiteitsvorming en psychologie¹. Het archeologische feit dat romanisering vooral een publieke zaak is bewijst dit: terwijl de uiterlijke publiek zichtbare vormen van het dagelijks leven in toenemende mate assimileerden met de Romeinse cultuur bleven zaken die voor buitenstaanders minder zichtbaar waren veel meer aansluiten bij lokale tradities². Wat we ons hierbij wel moeten afvragen, is natuurlijk of een Kelt die zichzelf als Romein presenteerde, ook voor “echte” Romeinen herkend werd als Romein.

Keltische immigranten in Rome

Kort moet iets gezegd worden over Keltische migratie naar Rome en andere grote Romeinse (provincie)steden. Helaas is dit fenomeen enkel voor de Keizertijd en Gallië als deel van het rijk geattesteerd, omdat pas door dit wegvallen van de grenzen de (sociale) mobiliteit van verschillende Keltische groepen aanzienlijk steeg en men veel eenvoudiger doorheen het rijk kon reizen³. Bovendien werd de Romeinse epigrafische traditie dan pas overgenomen door de Kelten, zodat bewijzen voor de Republiek erg zeldzaam zijn. Vanaf de eerste eeuw n.C. zagen de Romeinen ook steeds meer in dat de breuk tussen een Romeinse “ons” en een niet-Romeinse “zij” enkel leidde tot spanningen en instabiliteit, en gingen ze meer inzetten op integratie⁴.

De Keltische elite werd in de keizertijd dus in toenemende mate geromaniseerd en gestimuleerd om te integreren in de Romeinse maatschappij. Het besef groeide dan ook dat Italië, Rome en het centrum dé plaats bij uitstek waren om op te klimmen op de sociale, economische en politieke ladder. Als logisch gevolg migreerden een aantal van hen naar Rome als politicus (we herinneren ons het senatorschap dat Galliërs verkregen onder Claudius, en de hoge aristocraat Valerius Asiaticus) of om connecties met het thuisland op te bouwen⁵. Tijdens de republiek konden de Kelten echter bitter weinig uitrichten in Rome: ze waren geen senatoren of zelfs burgers, en golden als “achterlijke provincialen”⁶. Het was voor hen veel interessanter om in hun thuisland hun machtsbasis te onderhouden en uit te breiden. Ook voor handelaars en ambachtslui was Rome een grote trekpleister in de keizertijd⁷. Tot ons geluk lieten een aantal onder hen een grafinscriptie na, waaronder een paar waarin handel expliciet of impliciet vermeld wordt⁸. Dit kan ons iets leren over de aard van Gallische handel naar Rome. Marcus Licinius Laelius was bijvoorbeeld een vrijgelaten slaaf afkomstig uit het Gallia Narbonensis van de eerste eeuw n.C., die zich na zijn vrijlating toelegde op de handel van zeer gegeerde Gallische mantels naar Rome. Zoals Marcus waren er ongetwijfeld nog (en niet alleen naar Rome maar naar het gehele rijk), gezien de populariteit van het product⁹. Een ander voorbeeld is Proxumus Dannadinnis, een marmerhandelaar uit Aquitanië in de eerste eeuw n.c. die begraven is in Rome¹⁰. Het meest sprekend is echter het grafmonument van Sentius Regulianus, een tweede eeuwse inheemse Galliër uit Lugdunum die waarschijnlijk eerst interregionaal wijnhandelaar was, maar het tot Romeins ridder en voorzitter van de handelaars in Baetische olie schopte in Rome¹¹. Andere voorbeelden zijn minder expliciet en behoeven enige interpretatie. We volgen hierin Wierschowski. Er zijn verschillende inscripties van Galliërs gevonden

¹ Butler 1999, p. xiv-xv, Laurence 2001, p. 2 en Hodos 2010, p. 18. Zie ook Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 107

² Woolf 1995, p. 13.

³ David Noys excellente *Foreigners at Rome* uit 2000 is hier dus maar matig bruikbaar.

⁴ Meijer 2011, p. 24.

⁵ Noy 2000, p. 207 en Wierschowski 2001, p. 383-384.

⁶ Zie Noy 2000, p. xii.

⁷ Meijer 2011, p. 42-43.

⁸ Gezien de beperkte omvang van deze paper geven we slechts een paar voorbeelden. Voor een vollediger aanbod, zie West 1936, p. 167 en Wierschowski 2001.

⁹ AE.1979.75, Wierschowski 2001, p. 42.

¹⁰ CIL XIII 260, Wierschowski 2001, p. 261.

¹¹ CIL VI 29722, Wierschowski 2001, p. 84-86 en Verboven 2011, p. 345.

in Ostia in de eerste twee eeuwen van het Keizerrijk. Wierschowski suggereert dat velen onder hen handelaars waren die via Ostia handel dreven met Rome¹. Daarnaast waren er ook handelaars in de populaire Allobrogische wijn (een agricultureel gevolg van de contacten met de Romeinse wereld) naar Rome, zoals vermoedelijk Sextus Vinicius Iulianus². Voor de republiek zijn er echter geen aanwijzingen dat Gallische handelaars hun onafhankelijke gebieden verlieten en naar Rome trokken. Voor het gebrek aan referenties naar Gallische handelaars naar Italië is een logische verklaring te bedenken: Gallië had het Romeinse Rijk nu eenmaal niet veel te bieden buiten slaven en metaal, die geruild werden voor populaire Romeinse wijn (cf. supra). Daarnaast hadden de Kelten er ook geen nood aan om handel te drijven met Rome; wapens en levensmiddelen circuleerden binnen hun eigen territorium. Het zou daarom zinloos zijn om de eigen veilige gekende wereld te verlaten om amper meer winst te maken dan in het eigen thuisland (hoewel er waarschijnlijk wel een paar gevallen zullen geweest zijn). Ook de vele Galliërs die zich als veteranen van het Romeinse leger met hun families en slaven in Rome en andere grote steden vestigden³ zijn hoofdzakelijk een keizerlijk fenomeen, omdat systematische inlijving pas plaatsvond vanaf Augustus. Dit was echter nooit het grootste aandeel van de vrije Galliërs die naar Rome migreerden⁴. Het merendeel van de Keltische immigranten in Rome en andere grote steden waren slaven die daar ofwel hun meesters dienden in diens eigen huis, ofwel uitgezonden waren door hun meesters om diens belangen te verdedigen⁵. Ook als vrijgelatene bleven ze meestal in Rome; hun toekomst lag nu in de Romeinse wereld (cf. supra).

Toch kunnen we niet uitsluiten dat een aantal Keltische gelukszoekers – alleen, maar ook met hele gezinnen⁶ – reeds in de republiek naar Rome trokken. Provinciale emigratie naar Rome van buiten Italië begon reeds druppelgewijs in het midden van de tweede eeuw v.C.⁷, en gezien de hoge graad van proto-romanisering van de Gallische provincies is het erg waarschijnlijk dat een aanzienlijk aantal doorheen de jaren naar Rome migreerde⁸. De vraag is dan ook of deze enkelingen een invloed konden hebben op de beeldvorming over Kelten. Om hier een antwoord op te kunnen geven moeten we hun sociale status, hun authenticiteit en hun integratie onderzoeken.

Het sociaal profiel voor deze mannen is gevarieerd. De politieke elite behoorde uiteraard tot de hoge klassen. Sommigen handelaars waren vrijgelatenen, maar anderen hadden dienaren. Bovendien lijkt geen van hen expliciet tot een corporatie te horen; in elk geval zijn de grafstenen door naaste familie opgericht en niet door collega's, zoals Pleket beweert⁹. De meeste inscripties zijn vrij bescheiden, wat erop wijst dat de doden (en hun familie) tot de gegoede middenklasse behoorden. Dat er echter ook figuren uit de nog hogere klassen in deze handel verwickeld waren, bewijst de inscriptie en persoon van Sentius Regulianus. Volgens Verboven was het juist deze hoogste klasse van uitheemse (dus ook Gallische) handelaars die zorgde dat handelsgenootschappen uit het hele rijk (dus ook uit Gallië) zich een waardevolle plaats binnen de lokale sociale systemen (van vb. Rome) konden verwerven¹⁰. Veteranen genoten in tegenstelling tot de onafhankelijke handelaars (die *peregrini* bleven) bugerschap en hadden daarenboven nog een aantal privileges, maar wie oneervol ontslagen was

¹ Vb. C. Annaeus Atticus en de vrijgelatene Lucius Squeillanius, AE.1947.184 en CIL XII 5972, Wierschowski 2001, p. 15 en 252.

² CIL XII 2298, Wierschowski 2001, p. 161. Zie ook Charlesworth 1926, p. 191 en Columella, *De Re Rustica* III.2.16.

³ Wierschowski 2001, p. 68 en 262 (CIL VI 2497).

⁴ Noy 2000, p. 58-59.

⁵ Vb. Wierschowski 2001, p. 81 (CIL VI 29687) en 416 (CIL XIV 327).

⁶ Noy 2000, p. 67. Zie CIL VI 1625a voor een voorbeeld van een Gallisch koppel.

⁷ Meijer 2011, p. 29.

⁸ Noy 2000, p. 205.

⁹ Pleket 2008, p. 536.

¹⁰ Verboven 2011, p. 337 en 345.

(*missio ignominiosa*) mocht niet in Rome zelf wonen¹. Officier of niet, als burgers behoorden ze tot de onderste en middelste regionen. Voor Galliërs zijn alle gradaties van (niet-)burgerschap geattesteerd, met een meerderheid aan vrijgeborenen². De status van vrijgelatenen varieerde van geval tot geval (cf. supra). De meeste migranten waren vrij jong³. Meijer vermoedt dat de meeste immigranten van erg lage sociale status waren en in dezelfde erbarmelijke omstandigheden als de bewoners van de *insulae* leefden⁴. Noy wijst er echter op dat de kosten die migratie naar de hoofdstad met zich meebracht impliceren dat het toch voornamelijk mensen uit de midden- en de goedgevoerde klasse waren die de reis maakten⁵. De authenticiteit van deze immigranten is een ander verhaal. Zoals te verwachten is, kwam de overgrote meerderheid uit geromaniseerde provinciesteden⁶. Uiterlijke aangevers voor hun Keltische etniciteit zullen daarom tot hun fysieke verschijning en tongval beperkt geweest zijn (hoewel de meesten waarschijnlijk al vlot Latijn konden spreken in hun thuisstad⁷). Keltisch werd zeker ook gesproken in Rome, maar was beperkt tot private ingroep-conversaties⁸. Tot slot moeten we nog kijken hoe de Keltische immigranten met het Romeinse volk in contact kwamen. Ten eerste is het belangrijk te weten dat Keltische immigranten, in tegenstelling tot Joden, geen geïsoleerde wijken vormden en gewoon tussen de inheemse bevolking leefde⁹. Afgezien van de gewone dagdagelijkse contacten die dit met zich meebracht, waren vooral de thermen en spektakels als gladiatorenspelen en wagenrennen¹⁰. Bij de Romeinse elite konden de immigranten op bijzonder weinig sympathie rekenen, hoewel sommige auteurs het idee van Rome als culturele smeltkroes op zich wel idealiseren¹¹.

Alles bij elkaar genomen moeten we vaststellen dat Keltische immigranten in Rome geen significante invloed uitoefenden op de Romeinse beeldvorming over de Kelten. In tegenstelling tot de provinciale Kelten hadden ze geen enkele motivatie om vast te houden aan hun originele etnische identiteit, want hun hele omgeving werd gedetermineerd door Romeinse impulsen¹². Ook in het dagelijks leven waren er geen redenen om hun oorsprong wereldkundig te maken. Bovendien maakte de fundamentele culturele openheid van Rome het, ironisch genoeg, misschien wel moeilijker voor Kelten om herkend te worden aan hun etniciteit: in tegenstelling tot bij hun slaven hadden Romeinse omstaanders immers geen belang bij deze informatie. Noy houdt het ook voor mogelijk dat Keltische immigranten eerder naar hun specifieke regio of stad verwezen dan naar hun algemene “Gallische” identiteit, omwille van de potentiële negatieve lading van de term¹³.

Conclusie: de provinciale contacten en hun repercussies

Om te weten wat nu de ruimere impact van de ontmoetingen was, moeten we de sociale identiteit van de Romeinse kolonisten proberen te achterhalen. Een eerste belangrijke inzicht is dat kolonisatie in Gallia Cis- en Transalpina amper gebeurde op individueel initiatief. Het gevaarlijke, afgelegen en

¹ Fields 2006, p. 52-53.

² Noy 2000, p. 76-77. Dit zegt natuurlijk niet dat de realiteit van niet-geattesteerde Gallische slaven groter was.

³ Noy 2000, p. 66 en Meijer 2011, p. 34.

⁴ Meijer 2011, p. 36.

⁵ Noy 2000, p. 57.

⁶ Meijer 2011, p. 90.

⁷ Noy 2000, p. 169-170.

⁸ Noy 2000, p. 177.

⁹ Noy 2000, p. 212 en Meijer 2011, p. 61.

¹⁰ Meijer 2011, p. 37-39.

¹¹ Meijer 2011, p. 50-52. Zie Cicero, *Epistula ad Atticum* I.19.4, Lucanus, *Pharsalia* VII.340, Seneca, *Ad Helviam matrem de consolatione* VI.2-3, Juvenalis *Satires* III.58-80 en Athenaeus, *Deipnosophistai* I.36. Zie verder Noy 2000, p. 31-52.

¹² Noy 2000, p. 157.

¹³ Noy 2000, p. 211.

onbekende Gallia Transalpina had immers niet veel te bieden en Romeinse boeren waren hier dan ook niet door aangetrokken¹. De Romeinse kolonisten die we hier aantreffen waren voornamelijk zakenlieden, hun entourage van slaven en vrijgelatenen en (ex-)soldaten, met een collectieve organisatie en bescherming van hogerhand. Als er al individuele kolonisten waren, ging het voornamelijk om ballingen en boeren die echt geen andere oplossing zagen, niet om een vrijwillige migratie². Gallia Cisalpina was bekender terrein en de reeds aanwezige kolonisten stimuleerden de achterblijvers meer om hun voorbeeld te volgen (volgens Brunt), maar ook hier gaat het zeker niet om massamigratie van individuen; ook hier controleerde de Romeinse overheid de emigratie³. Het gevolg hiervan was tweevoudig. De confiscaties en herverdelingen van Keltische grond waren zeer voordelig voor de Romeinse elite die hen organiseerde; alleen zij hadden immers de middelen om grond van deze omvang te onderhouden. Het was echter niet de elite die effectief naar Gallia Cisalpina emigreerde: voor het bewerken van hun uitgestrekte gronden werden pachters ingeschakeld, zowel Romeinse emigranten van bescheiden komaf als Kelten van de lokale bevolking. Beiden hadden daarnaast ook eigen, veel kleinere stukken grond om te bewerken⁴. De kolonisten van Gallia Cisalpina hadden dus nog regelmatig contact met de achterblijvers, hetzij hun pachtheren, hetzij familie en vrienden. De professionele communicatie met hun pachtheren zal waarschijnlijk niet veel hebben bijgedragen tot de beeldvorming over de Kelten, aangezien het hier eerder ging om rapporten van de landbouwproductie en activiteiten. Interessanter is de communicatie van vroege Romeinse kolonisten naar familie en vrienden toe. Nieuwsgierigheid naar het wedervaren van de kolonisten moet vragen omtrent die vreemde, Keltische burens omvat hebben, alsook de verslagen van de kolonisten zelf. Gezien de vrij grote afstand tot Rome en de beperkte geletterdheid van veel kolonisten moet deze vorm van correspondentie met het centrum echter eerder gezien worden als uitzondering dan als regel. De belangrijkste contacten met het centrum, essentieel voor elke kolonie, werden echter geleverd door de sterke, maar symbiotische band met Rome die voornamelijk door handel werd onderhouden⁵. Zo konden de Romeinen van de kolonies en provincies toch hun ervaringen met de Kelten doorgeven.

De contacten die hen van zulke ervaringen konden voorzien, waren van verschillende aard. In het begin van de Romeinse kolonisatie waren de relaties zoals we hebben gezien erg vijandig en separatistisch⁶. Zwaar in de minderheid en middenin een vijandige, wrokkige omgeving legden de nieuwkomers (net als de autochtonen) steeds meer de nadruk op de Romeinse identiteit van de kolonisten en groeide er dus een benadrukte dichotomie tussen Romeins en Anders⁷. Toch kan de scheiding niet absoluut geweest zijn en ook in de vroege kolonisatie werden talrijke Keltische autochtonen gaandeweg geïncorporeerd in de burgerij van de kolonies⁸. Later heelde de tijd vele wonden en tegen het einde van de tweede eeuw v.C. was de relatie tussen Kelten en Romeinen een stuk vriendschappelijker. Kelten en Romeinen werkten samen voor dezelfde pachtheer en huwelijken tussen Romeinen, Latijnen en Kelten brachten de groepen dichter tot elkaar, wat de reeds aanwezige handel nog verder bevorderde⁹. Verder was er ook nog de toenadering die de Keltische elite zocht tot de Romeinen van stand in de kolonies, ongetwijfeld met de nodige banketten, en was ook de officiële Romeinse interesse in de Kelten en hun leiders aanzienlijk bevorderd door de verdere uitbouw van de kolonies en provinciale structuren, omdat men beseftte dat men op één of andere

¹ Brunt 1971, p. 160-161.

² Brunt 1971, p. 160 en 163.

³ Brunt 1971, p. 162, 165 en 197.

⁴ Brunt 1971, p. 195-196.

⁵ Sweetman 2011, p. 4. Zoals reeds gezegd waren handelaars een van de belangrijkste bronnen voor de etnografie van de Kelten.

⁶ Daarom ook was de Romeinse bevolking erg geconcentreerd in de steden en allesbehalve verspreid over het land, Brunt 1971, p. 200.

⁷ Brunt 1971, p. 163 en Bowden 2011, p. 101 en 113.

⁸ Brunt 1971, p. 170.

⁹ Brunt 1971, p. 196.

manier samen zou moeten overleven¹. Hierbij herinneren we ons ook de sociale identiteitstheorie die stelt dat identiteitsvorming vaak gebeurt door de ophemeling van zichzelf en de ingroep via het denigreren van de uitgroep en haar leden. Op zich impliceert dit dat stereotypes pas kunnen verdwijnen wanneer de in- en de uitgroep samensmelten in één groep. Dit was in deze vroege fase van provincialisering zeker nog niet het geval, maar de toenaderingen zorgden er wel voor dat de scherpe kant van de contacten afgebot werd. Ingroep en uitgroep *smolten* niet samen, maar *leefden* samen in (relatieve) harmonie. Stereotypes *verdwenen* niet, ze *vermilderden* dankzij de veranderde machtsverhouding, die een einde maakte aan de Romeinse relatieve deprivatie die de Kelten voorstelde als gevaarlijke concurrenten (cf. supra, p. 16).

De Romeinse kolonisten hadden dus wel degelijk oog voor etniciteit en konden deze ervaringen enigszins uitdragen naar het centrum, maar deze informatie was allerm minst enkel negatief. Waar de Kelten in oorlogscontext nog een bedreiging vormden voor het Romeinse superieure zelfbeeld, herinnerde de provinciale context de Romeinen constant aan hun bereikte overwinning. Zoals we gezien hebben leidt een voordelige invloed van een uitgroep op het zelfbeeld van een ingroep tot positieve, paternalistische modellen. Ongetwijfeld zullen er ook minder prettige contacten hebben plaatsgevonden, maar het lijkt erop dat ook hier de positiviteit of negativiteit van het beeld over de Kelten afhangt van de context van de uitwisseling van informatie. Ervaringen uit de koloniale en provinciale contexten konden daarom een zeer belangrijke nuancering vormen op andere negatieve impulsen, zeker gezien de expliciete maatregelen van veel Keltische aristocraten om zo Romeins mogelijk over te komen. De contacten in de provincies riepen een beeld op van de Kelten dat incompatibel was met de negatieve stereotypes van voordien, en zorgden ervoor dat die gradueel steeds meer werden verlaten. Dit proces, dat imagologische adaptatie wordt genoemd, is onvermijdelijk bij de intensivering van contacten tussen twee groepen². Dat de Kelten van de provincie een positiever imago kregen, zegt echter nog niets over het beeld over Kelten van buiten de provincies³.

¹ Momigliano 1975, p. 64.

² Lampinen 2011, p. 199-200.

³ Cf. Dauge 1981, p. 78.

Fig. 54: De regio's waar Romeinen en Kelten elkaar ontmoetten waren Gallia Transalpina/Narbonensis, Gallia Transpadana, Gallia Cisalpina, Liguria, Venetia en Umbria.

Fig. 55. De Romeinse en Latijnse kolonies in voormalig Gallisch gebied omstreeks 130 v.C.. Sena Gallica is de enige Romeinse kolonie voor de Tweede Punische Oorlog, erna volgden Parma, Mutina, Luna en Pisaurum. Cremona, Placentia en Ariminum zijn Latijnse kolonies voor 218 v.C., na de Tweede Punische Oorlog volgden Luca en Bononia. Bron: Wittke, Olshausen en Szydlak 2007, p. 109.

Conclusie: de sociaal-psychologische betekenis van de contacten

"See that man over there?"

"Yes."

"Well, I hate him".

"But you don't know him!"

"That's why I hate him."

–

Gordon Allport¹

In de vorige hoofdstukken hebben we geprobeerd te achterhalen wat de diverse relevante contacten waren tussen Kelten en Romeinen in de laatste eeuwen van de Republiek (ter herinnering: handelaars, diplomaten, gijzelaars, hulptroepen, vijandige troepen, provinciale elite, provinciale boeren en slaven), en argumenteerden we dat sommige van deze contacten negatieve stereotypes bevestigden terwijl anderen hen tegenspraken en een meer positief beeld creëerden (wat door veel moderne auteurs genegeerd wordt ten voordele van het stereotiepe stereotype). Zoals gezegd in de inleiding op dit deel blijft het bij de meeste auteurs bij dit soort plausibele veronderstellingen en waarschijnlijkheidsredeneringen. Wij geloven echter dat het mogelijk is om deze veronderstellingen meer academische kracht en ondersteuning te geven door gebruik te maken van theorieën uit de sociale psychologie. In dit besluit over de Keltische contacten rest ons dus nog om voor elk van hen te bepalen of moderne sociaal-psychologische theorieën op hen van toepassing zijn.

Het theoretisch kader

Het ideale theoretisch kader voor het bovengenoemde onderzoek is de "contact-hypothese" van Gordon Allport. Sinds haar publicatie in 1954 was deze hypothese de basis voor talloze waardevolle vervolgstudies over groepsrelaties en stereotypereductie, die elk hun eigen bevestigingen, nuanceringen en ontkrachtingen van Allports theorie aanbrachten. Een belangrijke verdienste is onder andere dat de nadruk steeds meer verschoof van stereotypes en stereotypereductie als individueel fenomeen naar een collectief fenomeen, wat natuurlijk erg interessant is voor onze studie. De oorspronkelijke hypothese luidde als volgt: *"Prejudice [...] may be reduced by equal status contact between majority and minority groups in the pursuit of common goals. The effect is greatly enhanced if this contact is sanctioned by institutional supports (i.e., by law, custom or local atmosphere), and provided it is of a sort that leads to the perception of common interests and common humanity between members of the two groups."*². Allport onderscheidt dus vier criteria: gelijke status, gemeenschappelijke doelen, institutionele ondersteuning en de perceptie van een gedeelde menselijkheid.

Omdat de studie van de menselijke processen van stereotypevorming en reductie een zeer ingewikkelde materie vormt (men kan het vergelijken met een web dat bij elk punt nieuwe vertakkingen krijgt die het punt versterken of ontkrachten), voelen we ons genoodzaakt om eerst een aantal van deze vertakkingen te bespreken voor we Allports criteria toetsen aan onze Keltische casus, zodat we daarna een heldere uiteenzetting kunnen geven, zonder de theorieën in onze gevalstudie zelf uiteen te moeten zetten.

Om een impact te hebben op stereotypes moet het groepslidmaatschap tijdens de contacten dus saillant blijven en moet het opgemerkt worden vóór het lid van de uitgroep gezien wordt als

¹ Allport 1954, p. 265.

² Allport 1954, p. 281.

atypisch. Te veel groepssaillantie is echter ook nefast want dit kan leiden tot bevestiging van de stereotypes en het vermijden van verdere contacten¹. Met andere woorden: zowel fysiek als in mentaliteit moesten de Kelten enigszins overeenkomen met het Romeinse stereotype, maar doorheen de contacten moesten er ook ontkrachtingen van delen van dit stereotype plaatsvinden. Volgens Pettigrew was een ideale ontwikkeling van de contacten dat een (i.c. Romeins) ingroeps lid eerst werd gedecategoriseerd omwille van zijn positieve impressie en dat zijn groeps lidmaatschap dan pas saillant werd, zodat men inzag dat uitgroeps leden ook sympathiek konden zijn en men deze sympathie generaliseerde en categorisch maakte. Dit zou gevolgd worden door recategorisering: de positieve uitgroep werd geïntegreerd in de ingroep². Dit wankel evenwicht tussen groeps- en persoonlijkheidsaillantie was de enige manier waarop het Keltische stereotype kon worden gereduceerd. Contact met een lid van de Keltische uitgroep, waarbij de Romeinse observator gewezen wordt op zowel diens persoonlijke identiteit als zijn lidmaatschap van zijn etnische groep, had een gecombineerde, stereotypereducerende impact³. Dit wankel evenwicht in de provincies heeft alles te maken met de zogenaamde “optimale distinctiviteitstheorie” van Brewer in haar toepassing op “*nested categories*” door Leonardelli en collega’s⁴. “*Nested categories*” houdt in dat er twee categorieën saillant zijn, maar dat de ene wordt gezien als een subset van de andere⁵. De visies op deze categorieën worden bepaald door twee elementaire menselijke noden: de nood tot inclusie in een sociale groep en de nood tot distinctiviteit ten opzichte van anderen. Dit houdt in dat, wanneer de inclusiviteit van de overkoepelende groep stijgt, slechts aan één van de noden beantwoordt, waardoor subgroepen meer distinctiviteit tot andere subgroepen zoeken (en vice versa). Deze noden houden elkaar zo in evenwicht⁶.

Een nuancering die reeds door Allport zelf werd aangebracht was dat oppervlakkige contacten tussen leden van verschillende groepen geen reducerende, maar net versterkende effecten hadden op stereotypes, omdat er geen reducerende informatie kon worden gewonnen en men dus enkel zag wat overeenkwam met het stereotype, of omdat het zorgvuldig vermijden van intiem contact aan beide zijden werd geïnterpreteerd als wantrouwen of afkeer⁷. Het was dan ook essentieel dat de contacten frequent en intens waren, zeker gezien de anciënniteit van het stereotype⁸.

Zowat de grootste belemmering voor de verandering en reductie van stereotypes is het probleem van subcategorisering. Intiem interpersoonlijk contact tussen een Kelt en een Romein zorgde er misschien wel voor dat de etnische achtergronden vergeten werden en hierdoor werd de Kelt in kwestie als individu ontheven van stereotiepe labels, maar dit had niet noodzakelijk gevolgen voor de Kelten als groep. Kelten die een positieve indruk nalieten werden gerecategoriseerd in een aparte categorie van niet-representatieve, uitzonderlijke Kelten. Dit probleem stelt zich vooral wanneer de ontkrachtende informatie in een kleine en afzonderlijke subgroep van de uitgroep wordt geattesteerd en vooral wanneer het gaat om leidende figuren⁹. Deze specialiserende subcategorisering verdeelt de overkoepelende groep van Kelten in subtypes van Keltische handelaars, Keltische soldaten, Keltische slaven, provinciale Keltische elite en boeren enzovoort, elk met hun eigen stereotype, waardoor verandering in het overkoepelende Keltische stereotype

¹ Kenworthy, Turner e.a. 2005, p. 280-281.

² Kenworthy, Turner e.a. 2005, p. 283-285 en Schmid en Hewstone 2011, p. 88.

³ Kenworthy, Turner e.a. 2005, p. 282 en Schmid en Hewstone 2011, p. 88.

⁴ Leonardelli, Pickett e.a. 2011.

⁵ Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 103.

⁶ Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 105 en 107.

⁷ Allport 1954, p. 269. Cf. “*The casual contact has left matters worse than before*”. Zie ook Moscovitz 2005, p. 483.

⁸ Moscovitz 2005, p. 482-483 en Schmid en Hewstone 2011, p. 88.

⁹ Kunda 1999, p. 384-385 en 389, Gaertner en Dovidio 2005, p. 76, Fiske 2005, p. 39-40, Moscovitz 2005, p. 473 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 144.

verhinderd wordt ondanks alle positieve ervaringen met deze verschillende groepen¹. In principe staat dit gelijk aan het sociale onderscheid, waar de Romeinen zich ook binnen hun eigen gemeenschap bewust van waren. Omstandigheden zijn hierin zeer belangrijk. Een beroemd voorbeeld is dat van de zwarte brandweerman. Wanneer door eerdere impulsen de cognitieve schema's geassocieerd met "vuur" zijn geactiveerd, ziet men de man voornamelijk als brandweerman en niet als zwarte. Wanneer echter de schema's voor "zwarte" geactiveerd worden ziet men de man eerder als zwarte dan als brandweerman².

Aansluitend bij het probleem van subcategorisering is het feit dat de mens een aantal strategieën ontwikkelde om stereotype-inconsistent gedrag te verklaren en toch het stereotype te onderhouden, omdat de nood aan een consistent schema zo belangrijk is (cf. supra). Bij alle relevante contacten moeten deze strategieën (en de nuanceringen erop) dus in min of meerdere mate een rol hebben gespeeld. Ten eerste wordt stereotype-consistent gedrag toegeschreven aan de persoonlijkheid van een uitgroepslid, terwijl ontkrachtingen eerder aan externe, situationele omstandigheden worden toegeschreven. Dit is de "ultieme attributionele fout"³. Ook gaat men via interpolaties en ongefundeerde causale verbanden proberen het inconsistente gedrag aan hun consistente beeld te linken. Een andere strategie is "dieptedimensie": uiterlijk positief gedrag wordt gedistantieerd van innerlijke intenties. Een andere vorm van zelfbedrog is de defensieve rationalisatie die we bij de auteurs reeds zagen: men maakt zichzelf wijs dat de stereotypes geen foute constructies zijn maar terechte opmerkingen en vaststellingen van "de waarheid"⁴. Dit hangt samen met "symbolisch racisme": men ontkent categorisch discriminerend gedrag, maar verwerpt en veroordeelt tegelijk elke vorm van eisen of voordelen van de uitgroep als onrechtvaardig⁵. "Aversief racisme" is nog een groter probleem: zelfs wanneer men ten volle bewust is van de bedrieglijkheid van stereotypes (met andere woorden, wanneer je cognitie zich heeft aangepast aan positieve impulsen van de uitgroep) en veel goede contacten en zelfs vriendschappen heeft met uitgroepsleden, blijft de mogelijkheid dat er subtiele, onbewust negatieve affectieve implicaties verder bestaan over de Kelten als groep. Dit houdt verband met het zogenaamde "*priming effect*": zelfs wanneer men een stereotype bewust niet ondersteunt kan het onbewust toch geactiveerd worden omdat men het *kent*, waardoor er toch enige affectieve vertekening kan optreden⁶. Dit is één van de redenen waarom stereotypes zo halsstarrig blijven bestaan. Het is wel mogelijk om deze stereotyperende gewoonte te elimineren, maar dit is een zeer moeizaam en langdurig proces dat slechts weinigen tot voltooiing volhouden (dit neemt natuurlijk niet weg dat stereotypes wel konden *milderen* en veroordelen konden worden *ingeperkt*)⁷. De "confirmatievertekening" zorgt er enerzijds voor dat neutraal en ambigu gedrag wordt geïnterpreteerd als conform aan het stereotype, en anderzijds dat stereotypebevestigend contact meer aandacht krijgt en beter herinnerd wordt, terwijl ontkrachtingen vaak niet opgemerkt of verdrongen worden⁸. Hieraan gelieerd is er ten slotte ook het "contrasteffect": wanneer uitgroepsleden gedrag stellen dat voor een ingroepslid compleet normaal of positief is maar niet in het stereotype over die uitgroep past, percipieert men dit gedrag als extreem en overdreven. Gedrag wordt dus volledig anders geïnterpreteerd naargelang van de identiteit van de steller ervan⁹. Voorbeelden hiervan hebben we gezien bij Poseidonius' beschrijving van de uitzonderlijk nette eetgewoontes van de barbaarse Kelten en bij Polybius' onderscheid in de definitie van verraderlijke oorlogsdaden, afhankelijk van de Romeinse of Keltische identiteit van de steller van het gedrag.

¹ Kunda 1999, p. 315.

² O.a. Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 139.

³ Fiske 2005, p. 40.

⁴ Devine 2005, p. 331.

⁵ Sears 2005, p. 349.

⁶ Kunda 1999, p. 318-319, Devine 2005, p. 330, Sears 2005, p. 347 en Moskowitz 2005, p. 448 en 451-452.

⁷ Devine 2005, p. 333 en 336 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 143.

⁸ Kunda 1999, p. 346-347, 353 en 383, Fiske 2005, p. 41 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 145.

⁹ Kunda 1999, p. 346-347 en 386, Moskowitz 2005, p. 486-487 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 143-144.

Daar staat dan weer tegenover dat het vasthouden aan stereotypes, terwijl frequent contact blijft wijzen op de inconsistentie ervan, zorgt voor een gevoel van schuld en een drang naar compensatie van de negatieve attitude. Hierdoor gaat men meer nadenken over stereotypes en probeert men hen bewuster te controleren en onderdrukken om ervaring en beelden weer in overeenstemming te brengen¹. Daarom staat het vast dat het langdurige contact dat de provincies opleverden op lange termijn veranderingen en milderingen in het stereotype moeten hebben veroorzaakt. Interessant is dat overdreven, geforceerde pogingen om een stereotype te onderdrukken tijdens contact met een uitgroepslid de zaken in feite erger maken door het duidelijke ongemak waarmee dit gepaard gaat. In onze Romeinse casus kan dit echter geen grote rol spelen, omdat in het Romeinse Rijk geen expliciete raciale problematiek bestond, in tegenstelling tot het Amerika van de twintigste eeuw². Wat wel een beperking is voor de impact van dit innerlijk conflict is dat het vooral actief is tijdens het feitelijke contact met een uitgroepslid zelf, en zich daarbuiten zonder externe expliciete herinneringen niet veel manifesteert³. Ook zorgt het ongemak van het bewustzijn van stereotypes voor een spanning in de interactie; voor het ingroepslid heeft dit het gevolg dat hij negatieve emoties voelt en misschien sneller geneigd zal zijn om toekomstig contact te mijden; voor het uitgroepslid heeft dit het gevolg dat hij zich negatief benaderd voelt, met als resultaat dat hij zich ook negatiever gedraagt, waardoor het stereotype van het ingroepslid bevestigd lijkt. Met andere woorden: het gedrag van de gediscrimineerde wordt gezien als een bevestiging van het stereotype in plaats van een gevolg ervan⁴. Ten slotte is het ook problematisch dat bepaalde stereotype-ontkrachtende handelingen van een uitgroepslid niet noodzakelijk gevolgen hebben voor het beeld over het *volledige* gedrag van het uitgroepslid en zijn groep. Omgekeerd is het helaas wel zo dat *negatieve* handelingen *wel* alle andere negatieve aspecten van het stereotype activeren⁵. Deze tendens wordt enigszins tegengegaan door het feit dat mensen als reactie op stereotypes vaak actief op zoek gaan naar ontkrachtelingen van het stereotype en dat er dus ook invloed is in de andere richting⁶. Hiervan is Poseidonios ons beste voorbeeld, maar ongetwijfeld was hij hier niet alleen in.

De Keltische casus

Met deze kennis in het achterhoofd kunnen we terugkeren naar de contact-hypothese van Allport. Inzake het criterium van gelijke status is er in feite een onderscheid te maken tussen onafhankelijke Kelten en Kelten binnen het Romeinse Rijk, omdat statusverschillen per definitie enkel gelden binnen de maatschappijen die de status bepalen. De Keltische handelaars en diplomaten behoorden tot onafhankelijke stammen (met uitzondering van de Galaten is ons geen cliënt-koningschap bekend voor de Kelten) en waren dus van gelijke status. Vijandige legers en huurlingen komen uiteraard niet in aanmerking om een positiever beeld te bevorderen, maar de Keltische troepen die aan Romeinse zijde meevochten wel. We hebben gezien dat regimenten hulpstroepen in de republiek vrij onafhankelijk werden aangevoerd door Keltische leiders. Daarnaast waren de Keltische soldaten dan wel inferieur aan Romeinse officieren, maar niet aan de gewone soldaten. Hiermee zijn we aangekomen bij de Kelten die onder Romeinse auspiciën leefden. De Keltische gijzelaars zijn een problematische categorie. Enerzijds lijken ze als gijzelaars natuurlijk per definitie inferieur aan hun Romeinse gastheren en was hun semi-vrije en etnische status waarschijnlijk nogal saillant, maar anderzijds waren deze gijzelaars allemaal van aristocratische afkomst en werden ze ook

¹ Devine 2005, p. 329 en Moscowitz 2005, p. 494-496.

² Kunda 1999, p. 343-346, Moscowitz 2005, p. 499 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 174-175.

³ Sears 2005, p. 344.

⁴ Kunda 1999, p. 323-324, Fiske 2005, p. 47, Jones 2005, p. 157, en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 142-143, 146 en 174-175.

⁵ Kunda 1999, p. 320 en 353-357.

⁶ Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 151.

geïncorporeerd in de Romeinse elite. Sowieso waren ze dus van hogere status dan het gewone volk van Rome en andere Romeinse steden en na verloop van tijd zullen ook de distincties met de Romeinse elite vervaagd zijn. In het geval van Keltische slaven is het echter heel duidelijk dat hun sociale status inferieur was in de Romeinse maatschappij. De belangrijkste groep was (zoals steeds) de Keltische elite van de provincies. Juridisch gezien waren enkel de Kelten van Gallia Cisalpina burgers, en dit pas in de periode die volgde op Caesars verovering van Gallia Comata. Individuele Kelten konden wel burgerschap verkrijgen, maar de meeste Kelten in de door ons besproken periode waren *latini* (pas vanaf 90 v.C.) en *peregrini*. Het moet echter gezegd worden dat de meeste kolonisten ook *latini* waren. Bovendien gold voor juridische interacties tussen Romeinen en niet-Romeinen het *ius gentium*, waarbij beide partijen in principe gelijk waren. De Romeinen hadden dan wel grond geconfisceerd voor de kolonisten, maar daarna was het voor individuen verboden om Keltisch eigendom onrechtmatig toe te eigenen. Bovendien heeft deze juridische orde geen impact op niet-juridische contacten in het dagelijks leven, waarbij rechten of plichten niet relevant zijn. De Keltische en Romeinse elites die elkaar ontmoetten, waren dus van gelijke status, maar de Kelten die voor deze elites op hun velden werkten waren dat niet. Hetzelfde kan echter gezegd worden van de Romeinse en Latijnse boeren die op de velden van de aristocratie werkten, en zij waren wel van gelijke status met hun Keltische tegenhangers. Het onderscheid dat hier door de Romeinen gemaakt werd, was van een sociale orde die etnische categorieën oversteeg.

Het nastreven van gemeenschappelijke doelen en de perceptie van gezamenlijke belangen en menselijkheid waren twee andere vereisten voor stereotypereductie. Onafhankelijke handelaars en diplomaten lijken hier niet echt aan te voldoen: hoewel allianties en overeenkomsten van die aard waren dat ze beide zijdes tevreden stelden, werden natuurlijk in de eerste plaats de eigen belangen nagestreefd. Ook slavernij en militaire conflicten beantwoorden niet aan dit criterium, maar zoals we gezien hebben was ook militaire coöperatie een belangrijk onderdeel van de contacten tussen Kelten en Romeinen. Deze specifieke vorm van coöperatie wordt algemeen gezien als heel efficiënt in stereotypereductie¹, maar samenwerking van die aard was slechts tijdelijk. Ook voor de perceptie van gemeenschappelijke doelen en categorieën is het provinciale contact dus het belangrijkste. We wezen al op de “*multiple identities*” die de Kelten in de provincie ontwikkelden. De elite wilde zowel haar originele etnische identiteit behouden als zich identificeren met de referentiegroep van de nieuwe Romeinse cultuur, wat erg bevorderlijk was voor integratie (maar geen assimilatie, waarbij de oorspronkelijke identiteit wordt opgegeven). Het gewone volk hernieuwde echter de focus op zijn oorspronkelijke Keltische identiteit en distantieerde zich van de Romeinse identiteit (dit is echter geen marginalisering, waarbij noch de oorspronkelijke noch de nieuwe identiteit wordt ondersteund)². Dit is zeer belangrijk in stereotypereductie. Enerzijds bleven de Keltische aristocraten vasthouden aan hun exclusieve Keltische identiteit, maar anderzijds identificeerden ze zich ook met de overkoepelende identiteit van “*inwoner van het Romeinse rijk*”, want die bood de optimale distinctiviteit³. Omdat deze link met de originele uitgroep bleef bestaan, konden positieve ervaringen met Keltische “inwoners van het rijk” wel worden gegeneraliseerd naar de rest van de Kelten en werd subcategorisering tegengegaan. Door de situatie van verschillende etnische groepen die samen in de provincie moesten overleven, steeg de sociale complexiteit (ook die van de Romeinse kolonisten) en werden ingroepsleden eraan herinnerd dat hun visie niet de enige zaligmakende was. Beide groepen moesten ervoor zorgen dat het evenwicht tussen de drang tot inclusie en de drang tot distinctie werd hersteld en daardoor ging men zich identificeren met distinctieve subgroepen (Kelten en Romeinen) én met een overkoepelende inclusieve groep van Inwoners van de provincie⁴. Zo werd een beeld gecreëerd van verschillende groepen die dezelfde overkoepelende groep deelden en “voor hetzelfde team speelden”, wat zeer bevorderlijk was voor de relatie tussen de Kelten en de

¹ Esses, Jackson e.a. 2005, p. 227 en Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 118.

² Brown en Zagefka 2005, p. 63 en Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 120.

³ Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 113.

⁴ Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 106-107.

Romeinen omdat de voordelen van (overkoepelend) ingroepfavoritisme nu werden uitgebreid naar voormalige uitgroepsleden¹. Bovendien was de Romeinse ingroep nu deels afhankelijk van de Keltische uitgroep (een noodwendig gevolg van het delen van hetzelfde territorium). Hierdoor steeg de pragmatische motivatie om een accuraat beeld te vormen van deze Kelten, waardoor ook contra-stereotiepe informatie aandacht krijgt². De neiging om de Kelten te recategoriseren binnen dezelfde overkoepelende groep werd verder versterkt omdat leiders aan beide zijden (met Caesar en Crassus als Romeinse voorbeelden) op deze overkoepelende identiteit wezen en omdat de overkoepelende provinciale identiteit nog steeds exclusiever was dan de andere, rivaliserende overkoepelende barbaarse identiteit. Onder zulke omstandigheden is men eerder geneigd om rivaliserende subgroepen tot dezelfde overkoepelende groep te recategoriseren, omdat de drang tot inclusie niet werd bevredigd³. Dat heeft dan weer grote gevolgen voor de relatie tussen beide groepen: niet alleen heeft dit een positieve invloed op cognitieve factoren (stereotypes), maar dit zorgt ook voor een grotere affectieve toenadering en positiviteit⁴. Net dit is zeer belangrijk, want op de lange termijn heeft het affect een grotere invloed op relaties tussen groepen dan cognitie en stereotypes⁵.

Institutionele ondersteuning is het laatste criterium van Allports hypothese. Ook hier valt slavernij af, gezien dit instituut net de ondergeschiktheid van de Kelten bevorderde. Handel werd wel deels institutioneel ondersteund, net als diplomatieke contacten en gijzelaarschap. Bij de hulptroepen van de republiek was institutionele ondersteuning nog niet expliciet ontwikkeld, maar wel noodwendig aanwezig. Het belangrijkste is, opnieuw, het contact in de provincies. Zoals gezegd was er van echte institutionele ondersteuning van Keltische integratie in de Romeinse maatschappij pas sprake in de Keizertijd (net als de integratie van Keltische *auxilia* in het leger). Toch kunnen we zeker spreken van een “*local atmosphere*” die bevorderlijk was voor de contacten en de reductie van stereotypes (met name de noodzaak om hetzelfde territorium te delen).

Terwijl coöperatieve relaties zorgden voor integratie en stereotypereductie, waren het de competitieve relaties die stereotypes veroorzaakten en hen in stand hielden. De inzet van deze competitie waren materiële en ideologische kwesties, omdat beide de integriteit van de ingroep bedreigden. In het geval van de Kelten werden stereotypes bevorderd (of in elk geval gemakkelijker gemaakt) wegens de duidelijke uiterlijke verschillen, die de Kelten zichtbaar afzonderden als de uitgroep, de Ander: hoe saillant de uitgroep, hoe meer aversie hij opwekt⁶. Competitieve contacten vinden we uiteraard in de eerste plaats in de vele militaire confrontaties tussen Kelten en Romeinen. Slavernij en handel komen niet in aanmerking: slaven hadden geen mogelijkheid om concurrentie te bieden en we hebben gezien dat Keltische en Romeinse handelaars dan wel elk voor eigen gewin werkten, maar niet in elkaars vaarwater kwamen; ze waren eerder elkaars enthousiaste afnemers dan elkaars concurrenten. Gezien hun grote onafhankelijkheid en dus scheiding van actieterrein boden hulptroepen ook niet echt concurrentie voor de Romeinse soldaten. Diplomatieke gesprekken kwamen wel in aanmerking voor een verhoogd bewustzijn van mogelijke concurrentie, omdat hier op de onafhankelijkheid en bewegingsvrijheid van de bondgenoot (en dus de potentiële toekomstige vijand) werd gewezen. De provincies zijn een moeilijkere kwestie. We kunnen zeker niet spreken van een geslaagde segregatie, maar in het begin was er zeker een tendens om Kelten en Romeinen apart te houden, wat de mentale grens tussen in- en uitgroep versterkt⁷. Dit werd wel geneutraliseerd door elitaire contacten tussen beide groepen, maar het is mogelijk dat sommige Romeinse burgers hun

¹ Gaertner en Dovidio 2005, p. 79-80, Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 117 en Schmid en Hewstone 2011, p. 81-83 en 89.

² Fiske 2005, p. 44.

³ Leonardelli, Pickett e.a. 2011, p. 118-119.

⁴ Gaertner en Dovidio 2005, p. 77.

⁵ Zie vb. Moscowitz 2005, p. 444.

⁶ Esses, Jackson e.a. 2005, p. 227-228.

⁷ Esses, Jackson e.a. 2005, p. 228-229.

Keltische tegenhangers inderdaad als concurrenten zagen. Zoals gezegd waren de Kelten er erg op gebrand om burgerschap te krijgen. Zo zouden ze inderdaad een concurrentie vormen voor de Romeinse burgers van de provincies, met dezelfde rechten. Hun toelating tot de Senaat werd onthaald door erg honende opmerkingen¹; dit wijst erop dat het stereotype inderdaad werd opgewekt door deze nieuwe concurrentie en ook voor de verwerving van het burgerschap kunnen we gelijkaardige, misschien kleinschaliger effecten verwachten. Uiteraard speelt ook economische concurrentie een rol in de provincies.

Rest ons nog de bovengenoemde algemene belemmeringen voor stereotypereductie toe te passen op de diverse vormen van contact tussen de Kelten en de Romeinen. Subcategorisering is een neiging die op alle contacten van toepassing is (en net daarom is het van kapitaal belang dat we voor elke vorm van contact afzonderlijk de balans opmaken). De vele strategieën om stereotypes in stand te houden spelen enkel op individueel vlak een rol en kunnen dus niet worden nagetrokken. Men moet er rekening mee houden dat zij in sommige gevallen wel werden ingezet, en in andere niet. We geven het voorbeeld van de “self-fulfilling prophecy”: volgens Drinkwater werd de Romeinse elitaire aversie voor de Keltische elite in de keizertijd verder versterkt door het feit dat de Kelten voelden dat ze niet welkom waren, waardoor ze zich meer gingen afwenden en negatiever gedroegen ten opzichte van Romeinse aristocraten². Ook vijandige Kelten worden niet in detail besproken, omdat we er van kunnen uitgaan dat alle positieve impulsen niet actief waren en alle negatieve impulsen wel.

Groepssaillantie was een eerste vereiste om persoonlijke positieve impressies over een Keltisch uitgroepslid te extrapoleren naar de volledige uitgroep. Bij Keltische *handelaars* moet dit aanwezig geweest zijn; het ging immers om onafhankelijke (en dus uiterlijk niet erg geromaniseerde, voor Romeinen vreemd uitziende) handelaars in een specifieke en zeer begeerde handelswaar. De politieke spanning die gepaard gaat met *diplomatieke contacten* garandeert ook veel groepssaillantie, net als bij *gijzelaars* (hoewel het effect bij deze laatsten gaandeweg moet zijn vervaagd). Het feit dat *hulptroepen* uiterlijk nog niet werden gestroomlijnd maar onafhankelijk bleven fungeren naar inheemse modellen, *plus* het feit dat ze in onafhankelijke vleugels vochten, verleent Keltische hulptroepen ook een hoge groepssaillantie. *Slaven* hadden als enigen een uitgesproken lage groepssaillantie, hoewel ook bij hen hun etnische achtergrond af en toe een rol zal hebben gespeeld. *De Keltische boeren van de provincie* leefden in eerste instantie betrekkelijk gesegregeerd van de Romeinse kolonisten en hadden dus een hoge groepssaillantie, die na verloop van tijd echter steeds meer vervaagde naarmate men integreerde in de stabiele provinciale situatie.

Optimale distinctiviteit en duale identiteit hangen samen met deze groepssaillantie. *Handelaars* hadden een betrekkelijke optimale distinctiviteit: enerzijds waren ze Kelten, maar in hun professionele contacten presenteerden ze zichzelf vooral als handelaars, net als hun Romeinse collega's. *Diplomaten* hadden erg weinig optimale distinctiviteit want profileerden zich expliciet als vertegenwoordigers van de Keltische uitgroep. Van *slaven* veronderstellen we dat ze weinig relevante optimale distinctiviteit hadden: zelfs als ze zich zowel met de Keltische subgroep en de Romeinse overkoepelende groep identificeerden, deden hun meesters dat nog niet noodzakelijk. *De Keltische boeren van de provincie* hadden geen optimale distinctiviteit, want ze keerden zich exclusief naar hun oorspronkelijke etnische identiteit. De optimale distinctiviteit van Keltische *hulptroepen* valt uiteen in een tweedeling die gelijk loopt met het sociale onderscheid tussen elite en voetvolk. De interessantste optimale distinctiviteit en groepssaillantie is die van *de provinciale Keltische elite* (en met hen de *gijzelaars*). Groepssaillantie gepaard met persoonlijke positieve impressies vonden hier zeker plaats, omdat romanisering allerm minst compleet was maar wel spontaan werd ontwikkeld door de Keltische elite, die bewust streefde naar persoonlijke contacten met Romeinen. Het is vooral de

¹ Zie Suetonius, *Divus Julius* 80.

² Drinkwater 1983, p. 50.

bewuste wens van de Keltische elite om toenadering te zoeken tot de Romeinen die belangrijk is in stereotypereductie. Dit impliceert dat men streefde naar vriendschapsbanden, dat men zichzelf open naar de ander opstelde en dat men niet veel twijfels liet bestaan over zijn positieve bedoelingen. Vriendschap, “*self-disclosure*” en duidelijk (niet ambigu), bijna ostentatief positief gedrag zijn beide belangrijke vereisten van succesvolle contacten tussen groepen en reductie van oude stereotypes, omdat ze leiden tot veralgemeningen van positieve nieuwe eigenschappen van uitgroepsleden naar de hele uitgroep, met meer positieve uitgroepsattitudes tot gevolg. Bovendien waren deze Keltische toenaderingen bevorderlijk voor het zelfbeeld van de Romeinen in kwestie, waardoor de motivatie om in negatieve stereotypes over hen te denken sterk ondermijnd werd en men eerder overschakelde op positieve, paternalistische modellen¹. Het was dan ook eerder kennis over individuele Kelten dan kennis over de Kelten als groep die zorgde voor de reductie van stereotypes. Ook indirect contact had positieve effecten: het volstond dat een lid van de Romeinse ingroep een ander ingroepslid (familie, vrienden...) kende dat bevriend was met uitgroepsleden².

Ook het wankel evenwicht tussen de Romeinse drangen tot inclusie en distinctie van de Keltische uitgroep had een gevarieerd effect. Deze neiging deed zich enkel voor in situaties waarbij men samen hetzelfde territorium deelde in hoge groepssaillantie (gezien de vereiste van “*nested categories*”), dus Keltische *slaven*, *handelaars* en *diplomaten* worden buiten beschouwing gelaten. Keltische *hulptroepen* en *provinciale boeren* leefden vrij afgezonderd van de Romeinse bevolking, wat volgens de theorie van Leonardelli betekende dat de Romeinen een inkluderende neiging naar deze groepen vertoonden. De *provinciale Keltische elite* en *gijzelaars* streefden naar een hoge inclusiviteit, wat als neveneffect een omgekeerde Romeinse tendens naar distinctie teweegbracht. Dit is echter geen bezwaar voor een positieve benadering, omdat dit de nodige groepssaillantie in leven houdt.

Tot slot is er Allports waarschuwing dat oppervlakkige contacten stereotypes en negatieve relaties net versterkten in plaats van reduceerden. Dit moet in veel contacten in onze casi het geval geweest zijn. Het contact met *Keltische slaven*, *handelaars*, *gezanten* en *hulptroepen* bleef in het merendeel van de gevallen beperkt tot het noodzakelijke en was zeker niet continu. Enkel in de provincies, waar de contacten met vrije Kelten permanenter waren, werden intieme banden tussen Romeinse en *Keltische elites* opgebouwd (bij de *provinciale boeren* moeten zowel intens als oppervlakkig contact zich doorheen de jaren hebben ontwikkeld). Ook de vele Keltische *gijzelaars* mogen niet vergeten worden. Het is dan ook door deze contacten dat uitgroepshomogeniteit steeds verder ondermijnd werd³. Zelfs de oppervlakkige contacten met de Keltische slaven, handelaars, gezanten en hulptroepen konden echter interessant zijn door de uitzonderingen op deze regel. We herinneren ons immers dat stereotypes zich verspreiden via communicaties tussen mensen van dezelfde sociale categorieën (de sociale impacttheorie)⁴. Dit maakt het ook mogelijk dat zelfs één enkele positieve opmerking die in het circuit terechtkomt, een invloed kan hebben op de attitudes over de Kelten; als dit een nieuwe norm wordt, zullen mensen hier ook aan conformeren⁵. Dit is bijzonder interessant wanneer we denken aan de handelaars die geregeld handel dreven tussen Romeins en Keltisch gebied (en dus meer contacten hadden met zowel inwoners van Rome (en andere steden die niet in de Keltische provincies lagen) als Kelten, dan de eerder permanent afwezige kolonisten van de provincies). Ook konden sommige meesters zich uitspreken ter verdediging tegen stereotypes over geliefde Keltische slaven. Uiteraard is het niet zo dat alle handelscontacten tussen Keltische en Romeinse handelaars positieve impressies achterlieten en dat alle Keltische slaven favorieten van hun meesters waren, gezien stereotype-gegenereerde vertekeningen ook deze handelaars en meesters afleidden van ontkrachtingen ervan. Bovendien is het mogelijk dat mensen hun positieve

¹ Kunda 1999, p. 342.

² Moscovitz 2005, p. 484, Kenworthy, Turner e.a. 2005, p. 284-286 en Schmid en Hewstone 2011, p. 88.

³ Moscovitz 2005, p. 459.

⁴ Zie de inleiding op het hoofdstuk over de Keltische contacten.

⁵ Crandall en Stangor 2005, p. 296, 301 en 303.

ervaringen met de Kelten voor zich hielden om niet met de norm te moeten breken¹. Toch moeten we er rekening mee houden dat dit meermaals gebeurde, zeker gezien het zeer lucratieve karakter van de slavenhandel met de Kelten. Wanneer Romeinen geconfronteerd werden met gedrag dat hun verwachtingen doorbreekt en hun cognitief systeem dus faalt, is het bijzonder gevoelig voor aanpassingen om het evenwicht te herstellen. Een (Keltisch) uitgroepslid dat dit bewerkstelligt, wordt daarom automatisch beschouwd als positiever dan iemand die conform aan de verwachtingen handelt. Dit veroorzaakt de activering van een reeks systematische processen, waardoor zelfs minderheden binnen de uitgroep positieve beelden over de gehele uitgroep kunnen bewerkstelligen². De sociale impacttheorie maakt het ook mogelijk dat deze veranderende stereotypes bij de lagere klassen geen invloed had op de beeldvorming die in de elitaire bronnen gehandhaafd bleef. Binnen de lagere klassen gold dan misschien een positiever beeld over de Kelten, maar wanneer zij in contact kwamen met de hogere Romeinse klassen, hadden ze er zelf alle belang bij om de Keltische uitgroep te blijven stigmatiseren, om aan te tonen dat zij zelf niet helemaal onderaan de sociale ladder stonden³.

Wanneer we de balans opmaken, blijkt dat handel, militaire samenwerking en vooral het samenleven in de provincies zorgden voor de reductie van negatieve stereotypes en groepsrelaties, dat oorlog zorgt voor versterkingen van negatieve stereotypes (door de confirmatievertekening) en dat diplomatieke contacten en slavernij in feite weinig invloed hadden (behalve gladiators: zij bevestigden het stereotype, maar veroorzaakten een positief affect *als* ze binnen de context van de arena geplaatst werden)⁴. Het interessante hieraan is dat, naarmate de republikeinse tijd vorderde, oorlog met de Galliërs steeds minder frequent werd en handel en provinciale samenleving steeds meer (cf. supra). Dit bevestigt onze eerdere these dat het negatieve stereotype over de Kelten uit de derde eeuw v.C. aan het begin van de eerste eeuw v.C. al grotendeels vervangen moest zijn door een veel positiever beeld, en dat het stereotiepe stereotype allesbehalve representatief is. Wel moeten we er rekening mee houden dat positieve beelden over provinciale Kelten *niet* noodzakelijk ook afbreuk deden aan negatieve stereotypes over onafhankelijke Kelten. Veranderingen bleven beperkt binnen de grenzen van coherente sociale eenheden⁵, wat niet kan gezegd worden over de Kelten: zij werden door de Romeinse observator onderverdeeld in professionele, sociale en tribale categorieën.

De snelheid van de veranderingen

We weten dat intergroep contact onder bepaalde (in onze casus grotendeels voldane) voorwaarden inderdaad leidde tot betere impressies en de vermindering van stereotypes⁶. De vraag is dan hoeveel tijd dit proces vergt. Om hierop een antwoord te formuleren, kunnen we gebruik maken van de studie van Madon, Guyll en collega's. Zij ondernamen in 2001 een vervolgstudie van de "Princeton

¹ Crandall en Stangor 2005, p. 300 en Fiske 2005, p. 44.

² Moscovitz 2005, p. 488-490.

³ Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 158.

⁴ Zie de schematische weergave aan het einde van dit hoofdstuk, met de dominante eigenschappen in vet.

⁵ Moscovitz 2005, p. 485.

⁶ Ziva Kunda (1999, p. 383) is als een van de weinigen erg sceptisch en pessimistisch over de positieve invloed van contacten. Ze wijst vooral op een beroemd experiment van Muzafer Sherif, waarbij kinderen op "zomerkamp" eerst in twee groepen werden onderverdeeld en grote aversie ontwikkelden voor de andere groep, waarna men probeerde om de groepen met elkaar te verzoenen. Kunda wijst erop dat gewoon contact de zaken erger maakte en dat zelfs coöperatieve contacten in eerste instantie niet hielpen. Het is inderdaad zo dat die kinderen geen eeuwenoud stereotype van de uitgroep met zich meedroegen, maar het is natuurlijk ook zo dat de Kelten veel langer dan de twee weken van het "zomerkamp" de tijd hadden om het stereotype te veranderen. Gezien de onvermijdelijke noodzaak om inaccurate stereotypes naar verloop van tijd aan te passen en het feit dat de condities voor de Kelten meestal vrij positief waren, volgen wij de meerderheid die wel gelooft in intergroep contact als bron voor stereotypereductie.

Trilogy” gestart door Katz en Braly in 1933, een zeer ruime studie over Amerikaanse stereotypes over tien etnische groepen (blanke Amerikanen, Afro-Amerikanen Britten, Ieren, Chinezen, Japanners, Duitsers, Italianen, Turken en Joden,). Het doel van de vervolgstudie was om na te gaan of de stereotypes waren veranderd qua inhoud, consensus en positiviteit¹. Het resultaat was dat de inhoud van alle stereotypes (behalve dat over Ieren) op zestig jaar opmerkelijk veel veranderd was². Ook de consensus van stereotypes is veranderlijk (in de studie van Madon en Gyll was de consensus over de meeste stereotypes vermeerderd)³. Opmerkelijk was dat de positiviteit gestegen was voor uitgroepen en gedaald voor ingroepen en cultureel verwante groepen⁴. De conclusie luidde dat wanneer de rollen van sociale groepen in de maatschappij en de structuur van de relaties tussen deze groepen veranderden, ook de stereotypes mee evolueerden, en dat het oude paradigma van stabiele en resistente stereotypes niet klopt⁵. Patricia Devines conclusie van haar eigen herneming van de Princeton Trilogie was dat sterke negatieve stereotypes lange tijd intact blijven, maar dat er *daarnaast* een even sterk positief stereotype kan ontstaan⁶. Deze evoluties na langdurige blootstelling aan contra-stereotiepe informatie door veranderde historische en maatschappelijke condities zijn een algemeen kenmerk van stereotypes. Daarom kunnen we dit voorzichtig extrapoleren naar de Keltische provincies van het Romeinse rijk⁷. Het staat in elk geval vast dat de rollen en relaties van Kelten en Romeinen aanzienlijk veranderd waren door de oprichting van de provincies. Er zijn redenen om te vermoeden dat de positiviteit van het stereotype steeg door de langdurige contacten met de Keltische elite. Dat de Romeinse kolonisten in een bevooroordeelde positie verkeerden op economisch, juridisch en intellectueel vlak, ontnemt hen grotendeels de motivatie om de Kelten negatief te benaderen en vergroot de kans tot positief paternalisme (in allegorie met blanke Amerikanen)⁸. Naar de graad van consensus hebben we echter het raden. Als zowel de consensus als de positiviteit groot waren, waren de stereotypeveranderingen van grote invloed. Als de consensus klein was, moet deze invloed echter beperkt zijn geweest. Dat er in Madons studie een tendens was om minder positief over de eigen ingroep en positiever over de uitgroep te denken, lijkt conform aan de eerder geziene these, dat langdurig contact de legitimiteit van de visie dat de eigen ingroep a priori superieur is, ondergraaft en aanspoort tot reflectie over andere groepen. We kunnen dus voorzichtig stellen dat ook in de provincies een dergelijke tendens zich voordeed. Men zou verwachten dat de contacten en reflecties zouden leiden tot een meer heterogeen beeld op uitgroepen, maar de studie van Madon en collega’s bewijst dat dit niet noodzakelijk het geval is. In onze Keltische casus is het mogelijk dat zich een gelijkaardige homogeniserende tendens voordeed: terwijl de contacten vóór de oprichting van de provincies veel diverser en sporadischer waren, vormden de provincies een vastere toetssteen voor veralgemeningen over de Kelten. Zoals gezegd was de Romeinse maatschappij autoritair van aard, en net bij sterk autoritaire groepen zijn contacten tussen groepen snel en sterk bevorderlijk voor stereotypereductie. De hoge “*need for closure*” van autoritaire groepen eist duidelijke antwoorden waarin geen tegenstrijdige informatie mag voorkomen, waardoor men sneller stereotypes aanpast⁹. We kunnen er dus voorzichtig van uitgaan dat een veranderd, positiever en meer homogeen beeld van de Kelten werd geconstrueerd dankzij de provincies, en dat deze positieve evolutie zich binnen de eeuw voordeed. Dit houdt in dat er ca. 100 v.C. al een veel milder stereotype over de Kelten de ronde deed in Romeinse kringen.

¹ Madon, Gyll e.a. 2001, p. 996.

² Madon, Gyll e.a. 2001, p. 1004-1005.

³ Madon, Gyll e.a. 2001, p. 1004.

⁴ Madon, Gyll e.a. 2001, p. 1006.

⁵ Madon, Gyll e.a. 2001, p. 1007-1008. Zie ook Kunda 1999, p. 391.

⁶ Devine 1995, p. 1146.

⁷ Kunda 1999, p. 391, Madon, Gyll e.a. 2001, p. 1008 en Brehm, Kassin en Fein 2006, p. 141-142.

⁸ Madon, Gyll e.a. 2001, p. 1007 en Newman en Caldwell 2005, p. 386.

⁹ Roets en Van Hiel 2011, p. 353.

	<i>Ontkrachttingen van het stereotype</i>	<i>Bevestigingen van het stereotype</i>
<i>Handelaars</i>	Gelijke status Institutionele ondersteuning Geen concurrentie Groepssailantie Betrekkelijke optimale distinctiviteit	Niet echt gemeenschappelijke doelen Oppervlakkig contact (- uitzonderingen)
<i>Diplomaten</i>	Gelijke status Institutionele ondersteuning Veel groepssailantie	Niet echt gemeenschappelijke doelen Oppervlakkig contact Concurrentie Geen optimale distinctiviteit
<i>Gijzelaars</i>	Vrij gelijke status Institutionele ondersteuning Intens permanent contact Optimale distinctiviteit Veel groepssailantie	Distinctie door hoge inclusiviteit
<i>Hulptroepen</i>	Gelijke status Gemeenschappelijke doelen Beperkte institutionele ondersteuning. Geen concurrentie Veel groepssailantie Drang tot inclusie door afzondering	Oppervlakkig contact
<i>Vijanden</i>	Niets	Alles
<i>Provinciale elite</i>	Gelijke status met Romeinse peers. Gemeenschappelijke doelen en superidentiteit met Romeinse elite Lokale atmosfeer van samenwerking door de nood om een territorium te delen Intens permanent contact Optimale distinctiviteit door duale identiteit (groepssailantie) Bewuste beïnvloeding	Concurrentie Distinctie door hoge inclusiviteit
<i>Provinciale boeren</i>	Gelijke status met Romeinse peers Gemeenschappelijke doelen met Romeinse peers Lokale atmosfeer van samenwerking door de nood om een territorium te delen Mengvorm van intense en oppervlakkige contacten. Drang tot inclusie door afzondering	Geen gemeenschappelijke superidentiteit Geen optimale distinctiviteit Relatieve segregatie Concurrentie
<i>Slaven</i>	Geen concurrentie Weinig groepssailantie	Ongelijke status Geen gemeenschappelijke doelen Versterkende institutionele ondersteuning Oppervlakkig contact (-uitzonderingen) Weinig groepssailantie Geen optimale distinctiviteit

Schematische voorstelling van de positieve en negatieve aspecten van contacten tussen Kelten en Romeinen voor stereotypereductie.

Algemene Conclusie

“Dirt is matter out of place.” – Mary Douglas¹.

Het is tijd om een sluitend antwoord te formuleren op de vragen die we ons in het begin van dit werk gesteld hebben. De eerste vraag was of de Romeinen zich bewust waren van enerzijds de overkoepelende Keltische etniciteit van Galliërs, Keltiberiërs en Galaten en anderzijds de grote interne diversiteit van deze Kelten. Uit ons onderzoek bleek dat de Romeinen inderdaad de meeste Keltische volkeren als dusdanig konden identificeren, hoewel sommige Germaanse stammen ook tot de Kelten gerekend werden en de Britten niet als Kelten gezien werden. Ook van de vele stammen onderscheiden waren de Romeinen zich bewust, maar dat weerhield er hen niet van om meestal over te spreken in algemene termen. De tweede vraag was of we van een collectief Romeins paradigma kunnen spreken. Dit is niet het geval. *Grosso modo* kunnen we een onderscheid maken tussen een elitaire visie, die gebaseerd was op traditionalisme en literatuur, en een volkse visie gebaseerd op directe contacten. Zoals alle moderne analytische onderscheiden was dit onderscheid uiteraard niet absoluut. De derde en belangrijkste vraag was welke bronnen de Romeinen hadden voor hun beeld over de Kelten, en welke de doorslag gaf. We hebben gezien dat men beschikte over traditionalistische geschriften, propagandistische of in elk geval contextgebonden artistieke representaties en diverse contacten, waarvan sommigen de relaties slechter maakten en anderen ze net beter maakten.

De vraag naar welke van deze bronnen de doorslag gaf bleek echter een foute vraag. Onze voornaamste conclusie moet zijn dat er *geen* doorslag was, omdat er ook *geen* eenduidig beeld over de Kelten circuleerde, in tegenstelling tot wat veel moderne auteurs geloven². “Het” Keltische stereotype bestond niet, en als het al bestond is het irrelevant omdat het nooit gebruikt werd: in plaats daarvan gebruikten de Romeinen tal van specifieke subtypes voor Keltische handelaars, krijgers, diplomaten, slaven en burens³. De Romeinen kenden tal van Kelten: in de provincies leefden ze vreedzaam samen, maar aan de grenzen woedden oorlogen met andere Kelten. Dit maakte het cognitief onmogelijk om over de Kelten te denken in één algemeen stereotype. Veel meer dan stabiele factoren (zoals de verovering van Rome in 390/386 v.C., zoals moderne auteurs beweren) bepaalden de specifieke motivaties en omstandigheden, zowel in literatuur als in kunst en contacten, in welk register werd gedacht over de Kelten⁴. De Romeinse maatschappij had immers een aantal aspecten die haar vatbaar maakten voor stereotypevorming, maar andere aspecten inherent aan de Romeinse mentaliteit maakten van deze stereotypes geen stabiele maar dynamische fenomenen. Onze bevindingen lijken dus een legitieme analogie met Marshalls bevindingen over de dynamische visie van de Grieken van Cyrenaica over hun burens, de Libiërs, afhankelijk van specifieke relaties met specifieke stammen: de interne diversiteit van de Libiërs laat tegengestelde visies en gevoelens tegelijk te laten bestaan⁵.

¹ Douglas 1966, p. 36.

² Greg Woolf, Erich Gruen en Paul Keyser zijn hier uitzonderingen: ook zij stappen af van het idee van één monolithisch Keltisch stereotype. Het verschil is dat zij dit niet funderen maar veronderstellen. Woolf 2011, Gruen 2011 p. 146 en Keyser 2011, p. 52.

³ Dat de Romeinse stereotypes over de Kelten hoofdzakelijk over het mannelijke deel van deze subtypes gaan, hoeft niet te verwonderen, gezien de inferieure plaats van de vrouw binnen de Romeinse (en pre-industriële) wereld.

⁴ Dit principe is een gemeenplaats in de sociale psychologie. Zie Allport 1954, p. 326-7, Dovidio, Glick en Rudman 2005, p. 2, Devine 2005, p. 331-332, Moscovitz 2005, p. 451 en 472 en Crandall en Stangor 2005, p. 295 (cf. supra).

⁵ Marshall 2001.

Dit leidt ons tot de conclusie dat ook het Romeinse stereotype van de Kelten een “attitude-in-context” is¹. Net zoals alle mensen hadden de Romeinen bepaalde verwachtingen over alles wat hen omringde in de wereld. Zolang hun ervaringen en observaties overeenkwamen met deze verwachtingen, was er in feite geen probleem. Het was pas wanneer categorieën vermengd raakten en ervaring en verwachting door elkaar liepen, dat negatieve attitudes werden gevormd over de oorzaak van deze verstoring. Met andere woorden: zolang de Kelten in hun dorpen bleven, buiten de Romeinse samenleving, was er geen reden om hen negatief te beoordelen. Er is niets mis met de Ander, zolang hij maar de Ander blijft. Pas wanneer de grens tussen de Romein en de Ander in gevaar kwam en de Kelten begonnen te interfereren met de Romeinse samenleving, bood dit aanleiding tot problemen en negatieve stereotypering, maar dan ook enkel over die Kelten die de problemen veroorzaakten. De Kelten die wel voldeden aan de verwachtingen (en de Romeinen wisten dat die er waren) ondervonden geen negatieve invloed van de wandaden van hun collega’s. Mary Douglas schreef in 1966 een zin die intussen beroemd is onder antropologen: “Dirt is matter out of place”. Dit lijkt heel toepasselijk op onze casus: de Kelten werden “dirt” omdat de Romeinen hen in hun drang naar oppositionele identiteitsvorming betrokken in hun eigen metropolitaanse, gesofisticeerde en cultureel specifieke samenleving. Deze drang was echter niet constant en wanneer hij niet geëxpliciteerd werd, waren de Kelten ook geen “dirt”.

Tot slot hoop ik te hebben aangeduid dat het heden even relevant is voor de studie van het verleden als het verleden dat is voor het heden. Wanneer we ons een impressie willen vormen van mensen in het verleden, kunnen we niet buiten interdisciplinair onderzoek om, want alleen zo kunnen we een zo correct en volledig mogelijk beeld reconstrueren. Het leven was en is complex kluwen van sferen die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en onophoudelijk op elkaar inspelen. Deze reële verbindingen mogen niet artificieel verbroken worden door moderne studies als we niet willen dat reconstructie verandert in constructie.

¹ Eagly en Diekman 2005.

Bibliografie

Sociale psychologie:

About (F.E.), "The Development of Prejudice in Childhood and Adolescence", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 310-326.

Brehms (S.S.), Kassin (S.M.) en Fein (S.), *Sociale Psychologie*, Academia Press, Gent, 2006.

Brown (R.) en Zagefka (H.), "Ingroup Affiliations and Prejudice", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 54-70.

Crandall (C.) en Stangor (C.), "Conformity and Prejudice", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 295-309.

Devine (P.), "Are racial stereotypes really fading? The Princeton Trilogy revisited", in: *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 21, nr 11 (1995), pp. 1139-1150.

Devine (P.), "Breaking the Prejudice Habit: Allport's 'Inner Conflict' Revisited", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 327-342.

Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), "Introduction: Reflecting on *The Nature of Prejudice: Fifty Years after Allport*", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 1-16.

Eagly (A.H.) en Diekmann (A.B.), "What is the Problem? Prejudice as an Attitude-in-Context", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 19-35.

Esses (V.M.), Jackson (L.M.), Dovidio (J.F.) en Hodson (G.), "Instrumental Relations Among Groups: Group Competition, Conflict, and Prejudice", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 227-243.

Fiske (S.T.), "Social Cognition and the Normality of Prejudgment", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 36-53.

Gaertner (S.L.) en Dovidio (J.F.), "Categorization, Recategorization, and Intergroup Bias", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 71-88.

Glick (P.), "Choice of Scapegoats", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 244-261.

Jackman (M.R.), "Rejection or Inclusion of Outgroups?", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 89-105.

Jones (J.M.), "Mechanisms for Coping with Victimization: Self-Protection Plus Self-Enhancement", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 155-172.

Kenworthy (J.B.), Turner (R.N.), Hewstone (M.) en Voci (A.), "Intergroup Contact: When Does it Work and Why?", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 278-292.

Kunda (Z.), *Social Cognition. Making Sense of People*, The MIT Press, Londen, 1999.

Leonardelli (G.J.), Pickett (C.L.), Joseph (J.) en Hess (Y.D.), "Optimal Distinctiveness in Nested Categorization Contexts. Moving From Dueling Identities tot a Dual Identity", in: Kramer (R.M.), Leonardelli (G.J.) en Livingston (R.W.), eds., *Social Cognition, Social Identity, and Intergroup Relations. A Festschrift in Honor of Marilyn B. Brewer*, Taylor & Francis Group, New York, 2011, pp. 103-127.

Madon (S.), Guyll (M.) e.a., "Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised", in: *Personality and Social Psychology Bulletin* 2001, nr. 27, pp. 996-1010.

Marshall (E.), "Constructing the Self en the Other in Cyrenaica", in: Laurence (R.) en Berry (J.), eds., *Cultural Identity in the Roman Empire*, Routledge, Londen, 2001, pp. 49-63.

Meijer (F.), *Lessen uit Rome. Vreemdelingen in het Romeinse Rijk en de Europese Unie*, Athenaeum – Polak & Van Genneep, Amsterdam, 2011.

Moskowitz (G.), *Social Cognition: Understanding Self and Others*, The Guilford Press, New York, 2005.

Mullen (B.) en Leader (T.), "Linguistic Factors: Antilocutions, Ethnonyms, Ethnofhaulisms, and Other Varieties of Hate Speech", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 192-207.

Newman (L.S.) en Caldwell (T.L.), "Allport's 'Living Inkblots': The Role of Defensive Projection in Stereotyping and Prejudice", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 377-392.

Roets (A.) en Van Hiel (A.), "Allports Prejudiced Personality Today: Need for Closure as the Motivated Cognitive Basis of Prejudice", in: *Current Directions in Psychological Science* 2011, nr. 20, pp. 349-354.

Schmid (K) en Hewstone (M.), "Social Identity Complexity. Theoretical Implications for the Social Psychology of Intergroup Relations", in: Kramer (R.M.), Leonardelli (G.J.) en Livingston (R.W.), eds., *Social Cognition, Social Identity, and Intergroup Relations. A Festschrift in Honor of Marilyn B. Brewer*, Taylor & Francis Group, New York, 2011, pp. 77-125.

Sears (D.), "Inner Conflict in the Political Psychology of Racism", in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 343-357.

Inleiding, Het stereotiepe stereotype en de “Terror Gallicus”:

Bonfante (L.), “Classical and Barbarian”, in: Bonfante (L.), ed., *The Barbarians of Ancient Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, pp. 1-36.

Bradley (K.), *Slavery and society at Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Chaplin (J.), *Livy’s Exemplary History*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

Crandall (C.) en Stangor (C.), “Comformity and Prejudice”, in: Dovidio (J.F.), Glick (P.) en Rudman (L.A.), eds., *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2005, pp. 295-309.

Dauge (Y.A.), *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilization*, Latomus, Brussel, 1981.

De Vries (J.), *La religion des Celtes*, Payot, Parijs, 1963.

Drinkwater (J.F.), *Roman Gaul. The three provinces 58 BC – AD 260*. Croom Helm, Londen, 1983.

Goudineau (Ch.), *Regard sur la Gaule*, Editions Errance, Parijs, 1998.

Haywood (J.), *The Historical Atlas of the Celtic World*, Thames and Hudson, Londen, 2001

Kahlos (M.), “Who is a Good Roman? Setting and Resetting Boundaries for Romans, Christians, Pagans and Barbarians in the Late Roman Empire”, in: Kahlos (M.), ed., *The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World*, Brepolis, Turnhout, 2011, pp. 259-274.

Lendering (J.) en Bosman (A.), *De Rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen*, Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam, 2010.

Peyre (C.), *La Cisalpine Gauloise du IIIe au Ier Siècle avant J.-C.*, Presses de l’École Normale Supérieure, Parijs, 1979.

Ogilvie (R.M.), *A commentary on Livy. Books I-V*, Oxford University Press, Oxford, 1965.

Vitali (D.), *De Kelten. Geschiedenis en cultuurschatten van een oude beschaving*. Fontaine Uitgevers, Leuven, 2008.

Walbank (F.W.), *A Historical Commentary on Polybius, Vol. I*, Clarendon, Oxford, 1957.

Wilcox (P.), *Barbarians against Rome. Rome’s Celtic, Germanic, Spanish and Gallic Enemies*, Osprey Publishing, Oxford, 2000.

De Auteurs:

Allen (S.), *Celtic Warrior, 300-100 BC*, Osprey Publishing, Oxford, 2001.

Broughton (R.S.), *The Magistrates of the Roman Republic*, Vol. I en II, Lancaster Press, New York, 1951.

- Brunt (P.A.), *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14*, Clarendon Press, Oxford, 1971.
- Corbeill (A.), "Ciceronian Invectives", in: May (J.M.), ed., *Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric*, Brill, Leiden, 2002, pp. 197-218.
- Craig (C.), "A Survey of Selected recent Work on Cicero's Rhetorica and Speeches", in: May (J.M.), ed., *Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric*, Brill, Leiden, 2002, pp. 503-532.
- Crawford (J.W.), "The lost and Fragmentary Orations", in: May (J.M.), ed., *Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric*, Brill, Leiden, 2002, pp. 305-330.
- Cunliffe (B.), "In the fabulous Celtic twilight", in: Bonfante (L.), ed., *The Barbarians of Ancient Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, pp. 190-210.
- Dauge (Y.A.), *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilization*, Latomus, Brussel, 1981.
- Drinkwater (J.F.), *Roman Gaul. The three provinces 58 BC – AD 260*. Croom Helm, Londen, 1983.
- Ebel (C.), "Southern Gaul in the Triumviral Period: A Critical Stage of Romanization", in: *The American Journal of Philology*, vol. 109, No.4 (1988), pp. 572-590.
- Edmunds (L.), *Intertextuality and the reading of Roman poetry*, The John Hopkins University Press, Londen, 2001.
- Goldsberg (S.M.), *Constructing Literature in the Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Goudineau (Ch.), *Regard sur la Gaule*, Editions Errance, Parijs, 1998.
- Gruen (E.), *Rethinking the Other in Antiquity*, Princeton University Press, Princeton, 2011.
- Haywood (J.), *The Historical Atlas of the Celtic World*, Thames and Hudson, Londen, 2001.
- Henig (M.), *Religion in Roman Britain*, Batsford, Londen, 1984.
- Holden (L.), *Encyclopedia of Taboos*, ABC-CLIO, Oxford, 2000.
- Hunink (V.), *Caesar. Oorlog in Gallië*, Salamander Klassiek, Amsterdam, 2009.
- Johnson (W.A.), *Readers and reading culture in the high Roman Empire. A study of elite communities*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Lampinen (A.), "Migrating Motifs of Northern Barbarism: Depicting Gauls and Germans in Imperial Literature", in: Kahlos (M.), ed., *The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World*, Brepolis, Turnhout, 2011, pp. 199-235.
- Kassies (W.), *Polybius. Wereldgeschiedenis 264-145 v. Chr. Vertaald door Wolther Kassies*, Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam, 2007.
- Keyser (P.), "Greek Geography of the Western Barbarians", in: Bonfante (L.), ed., *The Barbarians of Ancient Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, pp. 37-70.

- Kidd (I.G.), *Posidonius II. The Commentary* (vol. i en ii), Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Kidd (I.G.), *Posidonius III. The Translation of the Fragments*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Koch (J.T.), *Celtic Culture. A historical encyclopedia*, ABC Clio, Santa Barbara, 2006.
- Laffranque (M.), *Poseidonios D' Apamée*, Presses Universitaires de France, Parijs, 1964.
- MacMullen (R.), *Romanization in the Time of Augustus*, Yale University Press, New Haven, 2000.
- Meijer (F.), *lessen uit Rome. Vreemdelingen in het Romeinse Rijk en de Europese Unie*, Athenaeum – Polak & Van Genneep, Amsterdam, 2011.
- Middleton (P.), “The Roman army and long-Distance trade”, In: Garnsey (P.) en Whittaker (C.R.), eds., *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge Philological Society, Cambridge, 1983, pp. 75-83.
- Momigliano (A.), *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.
- Narducci (E.) “Orator and the Definition of the Ideal Orator”, in: May (J.M.), ed., *Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric*, Brill, Leiden, 2002, pp. 427-444.
- Nouwen (R.), *Caesar in Gallië*, Davidsfonds, Leuven, 2003.
- Oldfather (C.H.), *Diodoros of Sicily III*, William Heinemann, Londen, 1952.
- Powell (T.G.E.), *The Celts*, Thames en Hudson, Londen, 1980.
- Quinn (K.), *Texts and Contexts. The Roman Writers and their Audience*, Routledge, Londen, 1979.
- Vasaly (A.), “Cicero's Early Speeches”, in: May (J.M.), ed., *Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric*, Brill, Leiden, 2002, pp. 71-112.
- Walbank (F.W.), *A Historical Commentary on Polybius, Vol. I*, Clarendon, Oxford, 1957.
- Watts (B.A.), *Cicero. The speeches*, William Heinemann LTD, Londen, 1958.
- Webster (J.), “Linking with a wider World: Romans and “barbarians”, in: Alcock (S.) en Osborne (R.), eds., *Classical Archaeology*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007, pp. 401-424.
- Williams (J.H.C.), *Beyond the Rubicon. Romans and Gauls in Republican Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Woolf (G.), *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilisation in Gaul*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Kunst:

Allen (S.), *Celtic Warrior, 300-100 BC*, Osprey Publishing, Oxford, 2001.

Beard (M.), *The Roman Triumph*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2007.

Bienkowski (P.R.), *Die Darstellungen der Gallier in der Hellenistischen Kunst*, Alfred Hölder, Wenen, 1908.

Bloesch (H.), ed. *Greek vases from the Hirschmann collection*, Hans Rohr, Zürich, 1982.

Bonfante (L.), "Nudity as a costume in Classical art", in: *American Journal of Archaeology*, Vol. 93, No. 4 (1989), pp. 543-570.

Bonfante (L.), 'Introduction', in Sebesta (J.L.) en Bonfante (L.), eds., *The World of Roman Costume*, University of Wisconsin Press, Londen, 2001.

Broughton (R.S.), *The Magistrates of the Roman Republic*, Vol. I en II, Lancaster Press, New York, 1951.

Clarke (J.R.), *Art in the lives of ordinary Romans. Visual representation and non-elite viewers in Italy, 100 B.C. – A.D. 315*, University of California Press, Berkeley, 2003.

Degrassi (A.), ed., *FastiCapitolini*, Paravia, Turijn, 1954.

Fields (N.), *Roman Auxiliary Cavalryman, AD 14-193*, Osprey Publishing, Oxford, 2006.

Fraser (A.D.), "The restoration of the Ludovisi Gaul", in: *American Journal of Archaeology*, Vol. 36, No. 4 (1932), pp. 418-425.

Grant (M.), *Roman anniversary issues*, Cambridge University Press, Cambridge, 1950.

Hartswick (K.J.), *The gardens of Sallust. A changing landscape*, University of Texas Press, Austin, 2004.

Hannestad (N.), *Roman art and imperial policy*, Aarhus University Press, Aarhus, 1986.

Henig (M.), ed. *A Handbook of Roman Art*, Phaidon Press Ltd, London, 2010

Holliday (P.), "Roman Triumphal Painting: Its Function, Development, and Reception", in: *The Art Bulletin*, Vol. 79, No. 1 (1997), pp. 130-147.

Howard (S.), "The Dying Gaul, Aigina Warriors, and Pergamese Academicism", in: *American Journal of Archaeology*, Vol. 87, No. 4 (1983), pp. 483-487.

Janson (H.W.), *History of art, Sixth Edition*, Thames and Hudson, Londen, 2001.

Isset (V.), *The Archaeology of Etruscan Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

Keuls (E.), *The reign of the phallus. Sexual politics in classical Athens*, University of California Press, Berkeley, 1993.

Koch (J.T.), *Celtic Culture. A historical encyclopedia*, ABC Clío, Santa Barbara, 2006.

Momigliano (A.), *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

Östenberg (I.), *Staging the world. Spoils, Captives, and Representation in the Roman Triumphal Procession*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

Papageorgiadou-Bani (H.), *The numismatic iconography of the Roman colonies in Greece. Local spirit and the expression of imperial policy*. (Meletèmata 39), Diffusion De Boccard, Parijs, 2004.

Pittenger (M.R.P.), *Contested Triumphs. Politics, pageantry and performance in Livy's Republican Rome*, University of California Press, Berkeley, 2008.

Rankin (D.), *Celts and the Classical World*, Routledge, Londen, 1987.

Smith (R.R.R.), *Hellenistic Sculture, a Handbook*, Thames and Hudson, Londen, 1991.

Smith (W.), ed., *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Taylor, Walton and Maberly, Londen, 1844.

Steingraber (S.), "Pergamese influence on Etruscan Hellenistic art", in: Thomson de Grummond (N.) en Ridgway (B.S.), eds., *From Pergamum to Sperlonga: sculpture and context*, University of California Press, Berkeley, 2000, pp. 235-254.

Vermeulen (F.), *Archeologie en kunstgeschiedenis van de klassieke oudheid*, universiteit Gent, 2010.

Vitali (D.), *De Kelten. Geschiedenis en Cultuurschatten van een Oude Beschaving*, Davidsfonds, Leuven, 2008.

Von Hesberg (H.), "Die Wiedergabe von Kriegsgefangenen und Sklaven in der römischen Bildkunst", in: Heinen (H.), ed., *Antike Sklaverei: Rückblick und Ausblick*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010, pp. 179-191.

Walbank (F.W.), *A Historical Commentary on Polybius, Vol. I*, Clarendon, Oxford, 1957.

Webster (T.B.L.), *Hellenistic Art*, Methune, Londen, 1966.

Contacten:

Handel:

Adams (C.E.), "Supplying the Roman army", in: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 1995, nr. 109, pp. 119-124.

Alföldy (G.), *The Social History of Rome*, Croom Helm, Kent, 1975.

Brogan (O.), "Trade between the Roman Empire and the Free Germans", in: *The Journal of Roman Studies*, vol. 26, nr. 2 (1936), pp. 195-222

Chadwick (N.), *The Celts*, Pelican Books, 1970.

Charlesworth (M.P.), *Trade routes and commerce of the Roman Empire*, Cambridge University Press, 1926.

Cunliffe (B.), *The Celtic World*, McGraw-Hill, Maidenhead, 1979.

Cunliffe (B.), *Oxford illustrated history of prehistoric Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

Cunliffe (B.), *Europe between the oceans. 9000 BC-AD 1000*, Yale University Press, 2008.

Degrassi (A.), ed., *FastiCapitolini*, Paravia, Turijn, 1954.

Duval (P.M.), *La vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine*, Librairie Hachette, Poitiers, 1952.

Finley (M.), *The Ancient Economy*, University of California Press, Los Angeles, 1973.

Goudineau (C.), "Marseilles, Rome and Gaul from the third to the First century BC", in: Garnsey (P.), Hopkins (K.) en Whittaker (C.R.), eds., *Trade in the ancient economy*, The Hogarth Press, Londen, 1983, pp. 76-86.

Grénier (A.), *Les Gaulois*, Payot, Parijs, 1970.

Hanson (W.S.), "Forces of change and methods of control", in: Mattingly (D.), *Dialogues in Roman Imperialism*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 23, Portsmouth, 1997, pp. 67-80.

Hatt (J.J.), *Celts and Gallo-Romans*, Barrie & Jenkins, Londen, 1972.

Hilali (A.), "Recherche sur les frontières de l' Afrique romaine: espaces mobiles et représentations", in: Hekster (O.) en Kaizer (T.), eds., *Frontiers in the Roman World*, Brill, Leiden, 2011, pp. 97-112.

Jones (A.H.M.), "The economic life of the towns of the Roman Empire", In: *Recueils de la Société Jean Bodin*, 1955, pp. 161-194.

Kehne (P.), "War- and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies in East and West", in: Erdkamp (P.), ed., *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007, pp. 323-338.

Middleton (P.), "The Roman army and long-Distance trade", In: Garnsey (P.) en Whittaker (C.R.), eds., *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge Philological Society, Cambridge, 1983, pp. 75-83.

Monfort (C.C.), "The Roman military supply during the principate. Transportation and staples.", In: Erdkamp (P.), *The Roman army and the economy*, Gieben, Amsterdam, 2002, pp. 70-86.

Powell (T.G.E.), *The Celts*, Thames and Hudson, Londen, 1980.

Tchernia (A.), "Italian wine in Gaul at the end of the republic", in: Garnsey (P.), Hopkins (K.) en Whittaker (C.R.), eds., *Trade in the ancient economy*, The Hogarth Press, Londen, 1983, pp. 87-104.

Van Dommelen (P.), "Punic persistence: colonialism and cultural identities in Roman Sardinia", in: Laurence (R.) en Berry (J.), eds., *Cultural Identity in the Roman Empire*, Routledge, Londen, 2001, pp. 25-48.

Van Reeth (A.), *Encyclopedie van de mythologie*, Tirion, Baarn, 1992.

Webster (J.), "Linking with a wider World: Romans and "barbarians", in: Alcock (S.) en Osborne (R.), eds., *Classical Archaeology*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007, pp. 401-424.

West, (L.C.), *Roman Gaul. The objects of trade*, Blackwell Ltd, Oxford, 1935.

Whittaker (C.R.), "Trade and Frontiers of the Roman Empire", in: Garnsey (P.) en Whittaker (C.R.), eds., *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge Philological Society, Cambridge, 1983, pp. 110-127.

Wierschowski (L.), *Fremde in Gallien – "Gallier" in der Fremde. Die epigraphisch bezeugte Mobilität in, von und nach Gallien vom 1. Bis. 3. Jh. n. Chr.*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2001.

Wilcox (P.), *Barbarians against Rome. Rome's Celtic, Germanic, Spanish and Gallic Enemies*, Osprey Publishing, Oxford, 2000.

Woolf (G.), *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilisation in Gaul*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Slavernij:

Andreau (J.) en Descat (R.), *Esclave en Grèce et à Rome*, Hachette Littératures, Parijs, 2006.

Binsfeld (A.), "Menschenhandel – Frauenhandel", in: Heinen (H.), ed., *Menschenraub, Menschenhandel und Sklaverei in antiker und moderner Perspektive*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2008.

Boese (W.E.), *A study of the slave trade and the sources of slaves in the roman republic and the early roman empire*, University Microfilm International, Michigan, 1973.

Bradley (K.), *Slaves and Masters in the Roman Empire. A Study in Social Control*, Latomus, Doornik, 1984.

Bradley (K.), *Slavery and society at Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Brunt (P.A.), *Italian Manpower, 225 B.C.-14 A.D.*, Clarendon Press, Oxford, 1971.

Coleman (K.M.), "Valuing Others in the Gladiatorial Barracks", in: Rosen (R.M.) en Sluiter (I.), *Valuing Others in Antiquity*, Brill, Leiden, 2010, pp. 419-445.

Duff (A.M.), *Freedmen in the Early Roman Empire*, Heffer and Sons Ltd., Cambridge, 1958.

Fitzgerald (W.), *Slavery and the roman literary imagination*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Gordon (M.L.), "The Nationality of Slaves under the Early Roman Empire", in: *The Journal of Roman Studies*, vol 14 (1924), pp. 93-111.

Goudineau (Ch.), *Regard sur la Gaule*, Editions Errance, Parijs, 1998.

Hope (V.), "Negotiating identity and status: the gladiators of Roman Nîmes", in: Laurence (R.) en Berry (J.), eds., *Cultural Identity in the Roman Empire*, Routledge, Londen, 2001., pp. 179-195.

Hopkins (K.), *Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History Volume 1*, Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

Joshel (S.), *Slavery in the Roman World*, Cambridge University Press, New York, 2010.

Lévy-Bruhl (H.), "théorie de l'esclave", in: *Quelques problèmes du très ancien droit romain*, Domat-Montchrestien, Parijs, 1934, p. 17.

Meijer (F.), *Gladiatoren. Volksvermaak in het Colosseum*, Athenaeum – Polak & Van Genneep, Amsterdam 2006.

Repath (I.), "The *Physiognomy* of Adamantius the Sophist" en "Anonymus Latinus, *Book of Physiognomy*", in: Swain (S.), ed., *Seeing the face, seeing the soul. Polemon's Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 487-548 en 549-636.

Schmidt (J.), *Vie et mort des esclaves dans la Rome antique*, Éditions Albin Michel, Parijs, 1973.

Solin (H.), "Zur Herkunft der römischen Sklaven", in: Heinen (H.), ed., *Menschenraub, Menschenhandel und Sklaverei in antiker und moderner Perspektive*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2008.

Spruit J.E.) en Feenstra (R.), eds., *Corpus Iuris Civilis III: Digesta XI-XXIV*. Walburg Pers, Zutphen, 1996.

Tchernia (A.), "Italian wine in Gaul at the end of the Republic", in: Garnsey (P.), Hopkins (K.) en Whittaker (C.R.), eds., *Trade in the ancient economy*, The Hogarth Press, Londen, 1983, pp. 87-104.

Treggiari (S.), *Roman Freedmen during the Late Republic*, Clarendon Press, Oxford, 1969.

Volkman (H.), *Die Massenversklavungen der Einwohner eroberter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, 1961.

Wiedemann (T.), *Greek and Roman slavery*, Croom Helm, Londen, 1981.

Wiedemann (T.), *Emperors and Gladiators*, Routledge, Londen, 1992.

Wierschowski (L.), *Fremde in Gallien – "Gallier" in der Fremde. Die epigraphisch bezeugte Mobilität in, von und nach Gallien vom 1. Bis. 3. Jh. n. Chr.*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2001.

Oorlog:

Allen (S.), *Celtic Warrior. 300 BC-AD 100*, Osprey Publishing, Oxford, 2001.

Bienkowski (P.R.), *Die Darstellungen der Gallier in der Hellenistischen Kunst*, Alfred Hölder, Wenen, 1908.

Chanotis (A.), *War in the Hellenistic World*, Blackwell Publishing, Oxford, 2005.

Drinkwater (J.F.), *Roman Gaul. The three provinces 58 BC – AD 260*. Croom Helm, Londen, 1983.

Fields (N.), *Roman Auxiliary Cavalry, AD 14-193*, Osprey Publishing, Oxford, 2006.

Goudineau (Ch.), *Regard sur la Gaule*, Editions Errance, Parijs, 1998.

Hanson (W.S.), "Forces of change and methods of control", in: Mattingly (D.), *Dialogues in Roman Imperialism*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 23, Portsmouth, 1997, pp. 67-80.

Hunink (V.), *Caesar. Oorlog in Gallië*, Salamander Klassiek, Amsterdam, 2009.

Kidd (I.G.), *Posidonius II. The Commentary* (vol. i en ii), Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Matthews (J.), "Hostages, philosophers, pilgrims and the diffusion of ideas in the late Roman Mediterranean and Near East", in: Clover (F.M.) en Humphreys (R.S.), eds., *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, University of Wisconsin Press, Madison, 1989, pp. 29-49.

Momigliano (A.), *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

Noy (D.), *Foreigners at Rome. Citizens and Strangers*, The Classical Press of Wales, Swansea, 2000.

Ogilvie (R.M.), *A commentary on Livy. Books I-V*, Oxford University Press, Oxford, 1965.

Powell (T.G.E.), *The Celts*, Thames and Hudson, Londen, 1980.

Roymans (N.), "Romanization, cultural identity and the ethnic discussion: the integration of lower Rhine populations in the Roman Empire", in: Millet (M.), Roymans (N.) e.a., eds., *Integration in the early Roman West. The role of culture and ideology*, Dossiers d' Archeology du Musée National d'Histoire et d'Art IV, Luxemburg, 1995, pp. 47-64.

Schmidt (J.), *Vie et mort des esclaves dans la Rome antique*, Éditions Albin Michel, Parijs, 1973.

Sekunda (N.), *Republican Roman Army, 200-104 BC*, Osprey Publishing, Oxford, 1996.

Steward (R.), *Plautus and Roman Slavery*, Blackwell and Wiley, Sussex, 2012.

Van Katwijk-Knapp (F.H.), *Livius. Zonen van Mars. De Geschiedenis van Rome XXI-XXX*, Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam, 1997.

Walbank (F.W.), *A Historical Commentary on Polybius, Vol. I*, Clarendon, Oxford, 1957.

Wilcox (P.), *Barbarians against Rome. Rome's Celtic, Germanic, Spanish and Gallic Enemies*, Osprey Publishing, Oxford, 2000.

Woolf (G.), *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilisation in Gaul*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Vrede: Provincia:

Allen (S.), *Celtic Warrior. 300 BC-AD 100*, Osprey Publishing, Oxford, 2001.

Barrett (J.C.), "Romanisation: a critical comment", in: Mattingly (D.), *Dialogues in Roman Imperialism*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 23, Portsmouth, 1997, p. 51-66.

- Bowden (W.) "Alien settlers consisting of Romans: identity and built environment in the Julio-Claudian foundations of Epirus in the century after Actium", in: Sweetman (R.), ed., *Roman Colonies in the First Century of their Foundation*, Oxbow Books, Oxford, 2011, pp. 101-116.
- Braund (D.), "Cohors: the governor and his entourage in the self-image of the Roman Republic", in: Laurence (R.) en Berry (J.), eds., *Cultural Identity in the Roman Empire*, Routledge, Londen, 2001, p. 10-24.
- Brunt (P.A.), *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14*, Clarendon Press, Oxford, 1971.
- Butler (J.), *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*, Routledge, Londen, 1999.
- Charlesworth (M.P.), *Trade routes and commerce of the Roman Empire*, Cambridge University Press, 1926, p. 209.
- Dauge (Y.A.), *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilization*, Latomus, Brussel, 1981.
- Drinkwater (J.F.), *Roman Gaul. The three provinces 58 BC – AD 260*. Croom Helm, Londen, 1983.
- Ebel (C.), "Southern Gaul in the Triumviral Period: A Critical Stage of Romanization", in: *The American Journal of Philology*, vol. 109, No.4 (1988), pp. 572-590.
- Fields (N.), *Roman Auxiliary Cavalryman, AD 14-193*, Osprey Publishing, Oxford, 2006.
- Goudineau (Ch.), *Regard sur la Gaule*, Editions Errance, Parijs, 1998.
- Haywood (J.), *The Historical Atlas of the Celtic World*, Thames and Hudson, Londen, 2001.
- Hanson (W.S.), "Forces of change and methods of control", in: Mattingly (D.), *Dialogues in Roman Imperialism*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 23, Portsmouth, 1997, pp. 67-80.
- Hingley (R.), "Resistance and domination: social change in Roman Britain", in: Mattingly (D.), *Dialogues in Roman Imperialism*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series no. 23, Portsmouth, 1997, p. 81-101.
- Hingley (R.), "Cultural diversity and unity: empire and Rome", In: Hodos (T.) en Hales (S.), *Material culture and social identities in the ancient world*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, pp. 54-75.
- Hodos (T.), "Local and global perspectives in the study of social and cultural identities", In: Hodos (T.) en Hales (S.), *Material culture and social identities in the ancient world*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, pp. 3-31.
- Isayev (E.), "Unintentionally Being Lucanian: Dynamics beyond hybridity", In: Hodos (T.) en Hales (S.), *Material culture and social identities in the ancient world*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, pp. 201-226.
- Kleiner (F.), "Gallia Graeca, Gallia Romana and the Introduction of Classical Sculpture in Gaul", in: *American Journal of Archaeology*, vol. 77, no. 4 (1973), pp. 379-390.

- Laurence (R.), "Introduction", in: Laurence (R.) en Berry (J.), eds., *Cultural Identity in the Roman Empire*, Routledge, Londen, 2001, pp. 25-48.
- Laurence (R.), "Territory, ethnonyms and Geography. The construction of identity in Roman Italy", in: Laurence (R.) en Berry (J.), eds., *Cultural Identity in the Roman Empire*, Routledge, Londen, 2001, pp. 95-110.
- Koch (J.T.), *Celtic Culture. A Historical Encyclopedia*, ABC Clío, Oxford, 2006.
- MacMullen (R.), *Romanization in the Time of Augustus*, Yale University Press, New Haven, 2000.
- Meijer (F.), *Lessen uit Rome. Vreemdelingen in het Romeinse Rijk en de Europese Unie*, Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam, 2011.
- Noy (D.), *Foreigners at Rome. Citizens and Strangers*, The Classical Press of Wales, Londen, 2000.
- Peyre (C.), *La Cisalpine Gauloise du IIIe au Ier Siècle avant J.-C.*, Presses de l'École Normale Supérieure, Parijs, 1979.
- Pleket (H.W.), "Berufsvereine im Kaiserzeitliches Kleinasien: geselligkeit oder zünfte?", In: Mauritsch (P.) e.a., eds., *Antike Lebenswelten*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, pp. 533-544.
- Putzger (F.W.), *Historischer Weltatlas*, Cornelsen, Berlijn, 2001.
- Revell (L.), *Roman Imperialism and Local Identities*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Roymans (N.), "Romanization, cultural identity and the ethnic discussion: the integration of lower Rhine populations in the Roman Empire", in: Millet (M.), Roymans (N.) e.a., eds., *Integration in the early Roman West. The role of culture and ideology*, Dossiers d'Archeology du Musée National d'Histoire et d'Art IV, Luxemburg, 1995, pp. 47-64.
- Sweetman (R.), "100 Years of Solitude: colonies in the first century of their foundation", in: Sweetman (R.), ed., *Roman Colonies in the First Century of their Foundation*, Oxbow Books, Oxford, 2011, pp. 1-6.
- Van Dommelen (P.), "Punic persistence: colonialism and cultural identities in Roman Sardinia", in: Laurence (R.) en Berry (J.), eds., *Cultural Identity in the Roman Empire*, Routledge, Londen, 2001, pp. 25-48.
- Van Katwijk-Knapp (F.H.), *Livius. Zonen van Mars. De Geschiedenis van Rome XXI-XXX*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1997.
- Verboven (K.), "Resident aliens and translocal merchant Collegia in the Roman Empire", in: Hekster (O.) en Kaizer (T.), eds., *Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16-19 April 2009)*, Brill, Boston, 2011, pp. 335-348.
- Villard (F.), *La céramique grecque de Marseille (VIe-IVe siècle)*, Éditions de Boccard, Parijs, 1960.
- Wallac-Hadrill (A.), "The creation and expression of identity: the Roman world", in: Alcock (S.) en Osborne (R.), eds., *Classical Archaeology*, Blackwell publishing, Oxford, 2007.
- West, (L.C.), *Roman Gaul. The objects of trade*, Blackwell Ltd, Oxford, 1935.

Wierschowski (L.), *Fremde in Gallien – “Gallier” in der Fremde. Die epigraphisch bezeugte Mobilität in, von und nach Gallien vom 1. Bis. 3. Jh. n. Chr.*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2001.

Williams (J.H.C.), *Beyond the Rubicon. Romans and Gauls in Republican Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Wittke (A-M.), Olshausen (E.) en Szydlak (R.), *Historischer Atlas der antiken Welt (Der Neue Pauly Supplemente)*, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart, 2007.

Whittaker (D.), “Integration of the early Roman West: The example of Africa”, in: Millet (M.), Roymans (N.) e.a., eds., *Integration in the early Roman West. The role of culture and ideology*, Dossiers d’ Archeology du Musée National d’Histoire et d’Art IV, Luxemburg, 1995, pp. 19-32.

Woolf (A.), “Romancing the Celts. A segmentary approach to acculturation”, in: Laurence (R.) en Berry (J.), eds., *Cultural Identity in the Roman Empire*, Routledge, Londen, 2001, pp. 111-124.

Woolf (G.), “The formation of Roman provincial cultures”, in: Millet (M.), Roymans (N.) e.a., eds., *Integration in the early Roman West. The role of culture and ideology*, Dossiers d’ Archeology du Musée National d’Histoire et d’Art IV, Luxemburg, 1995, pp. 9-18.

Woolf (G.), *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilisation in Gaul*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Lijst van gebruikte primaire bronnen¹

Adamantinus (fr.)
Appianus, *De Bello Civilio* en *Bellum Mithridaticum*
Athenaeus, *Deipnosophistai*
Augustus, *Res Gestae*
Aulus Gellius, *Noctes Atticae*
Aurelianus
Caesar, *De Bello Gallico*
Cassius Dio, *Romaikè Historia*
Cicero, *Ad Atticum*, *Pro Fonteio*, *In Catilinam* *In Pisonem*, *De Divinatione*, *Brutus*, *De Officiis*, *Pro Quinctio* en *Pro Balbo*
Columella, *De Re Rustica*
Diodorus Siculus, *Bibliothèkè Historikè*
Dionysius van Hallicarnassus,
Flavius Josephus, *De Bello Judaïco*
Florus (excerpt)
Gaius, *Institutiones*
Juvenalis, *Satires*
Livius, *Ab Urbe Condita*
Lucanus, *Pharsalia*
Macrobius, *Saturnalia*
Ovidius, *Ars Amatoria* en *Tristia*
Pausanias, *Hellados Periègèsis*
Petronius, *Satyricon*
Plinius, *Naturalis Historia*
Plutarchos, *Aemilius Paullus*, *Crassus* en *Caesar*
Polybius, *Historiai*
Seneca, *De Ira*, *Ad Lucilium* en *Ad Helviam matrem de consolatione*
Statius, *Silvae*
Strabo, *Geographia*
Suetonius, *Divus Caesar*
Tacitus, *Annales* en *Historiae*
Trogus (except in Justinus)
Varro, *De Agricultura*
Velleius Paterculus
Vergilius, *Aeneïs*

¹ Indien niet vermeld als specifieke uitgave, werd gebruik gemaakt van de online versie van de Loeb Classical Library op <http://www.perseus.tufts.edu>, en van <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html>.

Verantwoording van de illustraties

- Omslagillustraties: eigen bewerkingen van de *Capitolijnse Stervende Galliër*, gebaseerd op <http://www.mlahanas.de/Greeks/Arts/Pergamon.html> (last check 09/04/2013).
- Fig. 1: de Kelten in Europa. Allen 2001, p. 4.
- Fig. 2: De *Capitolijnse Stervende Galliër*. Capitolijs Museum Rome. <http://www.mlahanas.de/Greeks/Arts/Pergamon.html> (last check 09/04/2013).
- Fig. 3: de *Ludovisi Galliër*. Museo di Termini di Diocleziano nr. 43. Bienkowski 1908, p. 10, fig. 10.
- Fig. 4: De *Venetiaanse Dode Galliër* (Kleine Groep). Venetië. Bienkowski 1908, p. 37, fig. 50.
- Fig. 5: De *Gebaarde Galliër* (Kleine Groep). Venetië. Bienkowski 1908, p. 40, fig. 53.
- Fig. 6: De *Louvre Galliër* (Kleine Groep). Parijs. Bienkowski 1908, p. 51, fig. 63.
- Fig. 7: De *Vallende Galliër* (Kleine Groep). Venetië. Bienkowski 1908, p. 45, fig. 57.
- Fig. 8: De *Gehelmde Galliër* (Kleine Groep). Napels. Bienkowski 1908, p. 48, fig. 60.
- Fig. 9: het hoofd van de *Capitolijnse Stervende Galliër*. Bienkowski 1908, p. 3, fig. 2.
- Fig. 10: het hoofd van de *Vaticaanse Oude Galliër*. Vaticaans Museum nr. 535. Bienkowski 1908, p. 13, fig.12.
- Fig. 11: de *Louvre Galliër*. <http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/statue-wounded-galatian>, last check 09/04/2013).
- Fig. 12: *Laocoön*. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Laocoon_group_closeup_3.jpg, last check 09/04/2013)
- Fig. 13: de trompet van de *Capitolijnse Stervende Galliër*. <http://www.bluffton.edu/~sullivanm/italy/rome/capitolinemuseumtwo/dyinggaul.html>, last check 09/04/2013)
- Fig. 14: Reconstructie van de Deskford *carnyx* (bron: <http://en.wikipedia.org/wiki/Carnyx>, last check 09/04/2013).
- Fig. 15: Het zwaard van de *Capitolijnse Stervende Galliër*. <http://www.bluffton.edu/~sullivanm/italy/rome/capitolinemuseumtwo/dyinggaul.html>, last check 09/04/2013. Het zwaard van de *Ludovisi Galliër*.
- Fig. 16: Het zwaard van de *Ludovisi Galliër*. http://en.wikipedia.org/wiki/Ludovisi_Gaul, last check 09/04/2013.
- Fig. 17: Keltisch zwaard. http://en.wikipedia.org/wiki/Celtic_warfare, last check 09/04/2013.
- Fig. 18: penis van de *Louvre Galliër*. <http://www.mlahanas.de/Greeks/LX/GaulLouvreMa324.html>, last check 10/04/2013.
- Fig. 19: penis van de *Doruphoros*. <http://www.shunya.net/Text/Herodotus/TheGreeks.htm>, last check 10/04/2013.
- Fig. 20: bronzen beeldje uit de derde eeuw v.C., gevonden nabij Rome. Staatliche Museen zu Berlin. Wilcox 2000, p. 60.
- Fig. 21: Fig. 21: Twee calenische schalen van hetzelfde type met twee plunderende Galliërs. British Museum IV.G.137 en Dresdener Albertinum 676. Bienkowski 1908, fig. 101 en 102, p. 88.
- Fig. 22: Alabaster urne uit Chiusi met dode en plunderende Galliërs en een vertoornde Furie. Archeologisch Museon Florence. Bienkowski p. 109, fig 117.
- Fig. 23: De reconstructie van de opstelling van de reliëfs van Civit'Alba. Museo Civico, Bologna. Bienkowski 1908, p. 93, fig. 106.
- Fig. 24, 25, 26 en 27: fragmenten van de reliëfs van Civit'Alba. Museo Civico, Bologna. Bienkowski 1908, p. 94, 95, 96 en 99, resp. fig. 107, 108, 109 en 111.
- Fig. 28: Etruskische urne met *galatomachia*. Archeologisch Museum Florence, 16M. Bienkowski p 79, fig. 90.
- Fig. 29: Etruskische urne met *galatomachia*. Chiusi Museum nr. 753. Bienkowski p. 82, fig 93.

- Fig. 30: Vernedering van een verslagen Gallische krijger. Academisch Etruskisch Museum Cortona. Bienkowski p. 130, fig. 134.
- Fig. 31: Gallische krijgers proberen zich te verweren tegen een Etruskische ruiter. Academisch Etruskisch Museum Cortona. Bienkowski 1908, p. 129, fig. 133.
- Fig. 32: De stele van Bologna en de naakte Kelt in detail. Museo civico archeologico Bologna. Afbeeldingen bewerkt van: Vitali 2008, p. 91.
- Fig. 33: Een Gallische krijger vecht tot de dood. Pacini-collectie in Florence, nr. 637. Bienkowski p. 124, fig. 126.
- Fig. 33a en b: Auxilia-grafstenen. Romeins-Germaans Museum Keulen. Fields 2006, p. 56-57.
- Fig. 34: De munt van Silus. Crawford 286/1.
<http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford3-2.html>, last check: 10/04/2013.
- Fig. 35-38: De munten van Scaurus (Crawford 282/1), Cosconius (Crawford 282/2), Malleolus (Crawford 282/3) en Licinius (Crawford 282/5). <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford3-2.html>, last check 10/04/2013.
- Fig. 39: De munt van Silanus (Crawford 337/1b) (<http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford4.html>) en van Albinus (Crawford 450/1a-b, <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>). Last check 10/04/2013.
- Fig. 40: De denarius van Marcus Furius Philus. Crawford 281/1.
<http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford3-2.html>.
- Fig. 41-42: Munten van Caesar. Crawford 452/2 en Crawford 452/3).
<http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>.
- Fig. 43-44: Fig. 43-44: de munt van Publius Fonteius Capito (Crawford 429/1) en van Licinius Nerva (Crawford 454/2), <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5.html> en <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>).
- Fig. 45-46: De munten van Caesar. Crawford 452/4 en 468/1.
<http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5-2.html>.
- Fig. 47-48: De munten van Hostilius Saserna. L: rouwende Gallia (rev.), Diana (obv.) R: rouwende Galliër (rev.), Gallische krijgers (obv.) (Crawford 448/3, <http://davy.potdevin.free.fr/Site/crawford5.html>).
- Fig. 49: Tweede eeuwse reliëf met trophaion en gevangenen op ferculum. Nationaal museum van Rome (Terme di Diocleziano), inventarisnummer 8640. Östenberg 2008, p. 26.
- Fig. 50: Twee barbaarse gevangenen. Fries op de boog van Trajanus, Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities, Stockholm, F.IIA. Östenberg 2008, p. 140, fig. 14.
- Fig. 51-52: Reconstructietekeningen door Angus McBride van types Keltische krijgers in de derde, tweede en eerste eeuw v.C. Fig. 51: Wilcox 2000, B (1 = Gaesata-krijger, 2 = krijger uit de Marnestreek, 3 = tweede eeuwse ruiter). Fig. 52: Wilcox 2000, C (1 = ruiter met Oost-Keltische helm en Zuid-Gallische standaard, 2 = ruiter met Etrusco-Korinthische helm, 3 = carnyxblazer).
- Fig. 53: Een reconstructietekening door Wayne Reynolds van de Slag bij de Samber. Allen 2001, G.
- Fig. 54: De regio's waar Romeinen en Kelten elkaar ontmoetten waren Gallia Transalpina/Narbonensis, Gallia Transpadana, Gallia Cisalpina, Liguria, Venetia en Umbria. Putzger 2001, p. 36.
- Fig. 55: De Romeinse en Latijnse kolonies in voormalig Gallisch gebied omstreeks 130 v.C.. Wittke, Olshausen en Szydlak 2007, p. 109.

